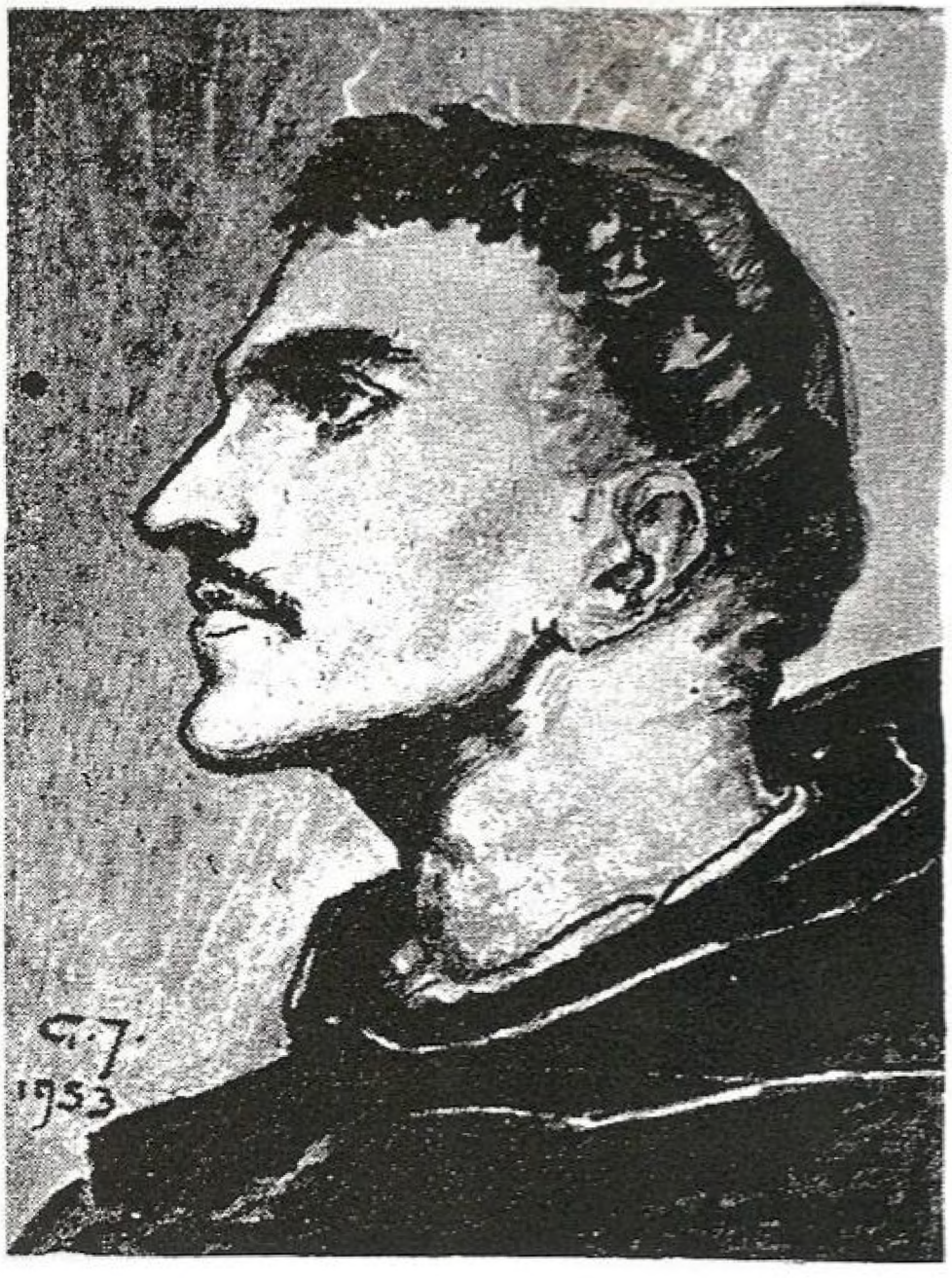
IVAN FRANO JUKIĆ

PUTOPISI I ISTORISKO-ETNOGRAFSKI RADOVI

Gabriel P. Jurkić: **IVAN FRANO JUKIĆ**

IVAN FRANO JUKIĆ

PUTOPISI I ISTORISKO-ETNOGRAFSKI RADOVI

SVJETLOST/SARAJEVO
1953

PUTOPISI

PUTOVANJE IZ DUBROVNIKA PREKO HERCEGOVINE U FOJNICU

Odlučivši dijeliti se iz Dubrovnika put Fojnice, izađem 13 novembra 1840 u predgrađe Ploče gledati na taboru, ne bi li se koji do Mostara našao kiridžija. Bijaše dan od pazara: množina svijeta i do 500 konja raznom robom natovareni. Stanem smatrati čeljad; muški obično su duga stasa, koštunjavog i veselog izgleda, nošnja na crnogorsku nalik (ovo se razumije za otuda obližnje s Crnom Gorom graničeće, kao u nahijama trebinjskoj, nikšićkoj i gačanskoj) izvan što glavu briju, duga do koljena bjelača sa bensilajom pripasana, za bensilajom crnopasac veliki nož i okovana mala puška, na ramenu struka od kostrijeti, a pod njom šara tankocijevka. Žene stasa su obično srednjega, pogleda žalosno-metiljavog, u suknju duguljastu, najviše crnu obučene, a gdjekoja opregačom, raznim bojama ispletenom od vune, pripasane. Od sve ženske odjeće najviše putniku u oči upada okrunjena glava udate Hercegovke — kruna, koju one sad vijencem sad grivnom zovu. Djevojke neudate, udovice i starije žene krunu ne nose; a koje ju nose, iste žene Krune se zovu. Grivna ova skovana je naokrug na podobije krune od kalajisanog bakra, u gdjekojih od srebra; svrh nje trepeću na lančiću obješene pozlaćene pare ili gotovo najviše srebreni novci (vidi: Illyrien und Dalmatien von Ianus Pannonius, Pesth 1816, str. 162 i bakrorez s potpisom Morlachin).

Poslije tri sata popodne prekida se tabor (sastanak), i ja, našavši kiridžiju, ostavim Dubrovnik u društvu od preko 400 ljudi. Praćeni, po običaju, od carskog činovnika,

koji se deputat zove, s nekoliko soldata i jednim oficirom, prođosmo pô sata odstojeću fortecu Srđe i pod njom selo *Bosanku.* Put ide sve naviše uz brdo, otprije žalostan, jedva da je paripče ići moglo, no sad se popravlja; tek u mrak predosmo granicu drugog cara, prošavši najprije kroz selo dubrovačko *Brgat.* Odmah preko međe jest *Carina,* mjesto gdje je turska jedna kuća, i u njoj iz Trebinja đumrukdžija. Društvo raziđe se kud koji u obližnja sela, a ja sa 8 kiridžija i 52 konja (svi kršćani osim jednog Turčina) nastavih put. Moj kiridžija sami kramar ostade đumruk plaćati. Kramar upravlja s turmom na putu, on isplaćuje đumruk i brodarinu, on se pogađa s trgovcima, kiridžije odabira, jol-teskeru (pasoš) uzimlje, jednom riječju, on je kiridžiski starješina, kog oni na putu slušati moraju; a takovi obično odabira se čovjek ugledan, naipače bogat.

Uputimo se po samom mraku. Parip podamnom skače od stijene do stijene, ni o čem čovjek ne misli, izvan hoće li glavu iznijeti iz onog bogaža. Po sata od Carine po putu — da gori biti ne može — dođemo u prvo hercegovačko selo *Uskoplje,* gdje nam je prenoćiti valjalo. Kako po svoj Bosni, tako i ovdje, kuće su od puta udaljene, radi zuluma turskog, zato ti moje kiridžije, koji samo zimi u hanove idu, rastovariše nasred puta, a ja se uputim u han sa slugom handžije, koji bijaše rišćanin, kanoti i cijelo selo jest rišćansko. Nosaše preda mnom svijeću, te mi se malo razgali, srce mi se razveseli, i odmah pade mi na pamet da sam prijatelju obećao moje putovanje opisati, zato i počnem slugu pitati: koliko je u selu kuća, ko je od njega čitluksaibija, i šta mu preko godine plaćaju.

— Maleno je, — veli — selo od 12 samo kuća, ma nit imamo čitluksaibije, niti kome dinara jednog plaćamo, razmi caru harača.

— Bogme ste vi srećni.

— Jesmo, hvala Bogu, — odgovori mi on, i na moje dalje pitanje, zašto su od cara tako pomilovani, nastavi:

— Starog zemana (doba) sva se obližnja sela odmetnuše od cara, a mi mu ostadosmo vjerni; 12 naših djedova ode na đemlu protiv kralja Crnice, a kad ga car predobi, dade nam svoj verman, da nikom ništa ne dajemo.

— A šta je bio taj Crnica?

— Ta, bogami, vla.

Na moja dalja zapitkivanja od toga fermana i kralja Crnice, reče mi, da on to ne zna, a da to znadu bolje u selu stari ljudi.

Uto dođosmo i u han, od pojate u toliko različan što se u njemu vatra loži. Jednako mislim kako ću zoru dočekati; iznutra uši, a s dvora dim bijahu moji mučitelji. Jadnom čovjeku pada na um hrišćanska urednost i nemarnost turska! Razne misli obujaše pamet moju! Zovnuše mi guslara. Na molbu moju guditi poče, pjevati zače; pamet moja k pjesmama obrati se, i njih slušajući veći dio noći u slatkosti provedem. Sutra zorom pođosmo dalje, i ostavivši sela: *Zaplanik, Orah, Bijelindo*, dođemo do bogaza *posr.* . . . rupe. Sva ova sela jesu rišćanska, od 6—15—20 raštrkanih kuća; pogdjekoje selo ima i svoga popa, koje zvanje od oca na sina spada.

Iz ovoga tjesnaca, koji je otprije zbog hajduka opasan bio, jedva izišosmo, i na užinu pod *Hum* selo prispijemo. Ne bivši hana, odjašimo pod samim brdom Humom. Tu sjedeći, znate li šta mi je na pamet dolazilo? Ono Porfirogeneta (De Amin, Imp. cap. 33 Zachulmi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato; et alias sclavorum dialecto Zachumi dicuntur ii, qui post collem habitant, quandoquidem magnus inibi collis est.) *Zahulmci zovu se od brda Hlum nazvanog, inače u slavenskom jeziku Zaholmci zovu se i oni koji za brdom (holmom), kad je brdo poveće, obitavaju.* No tu nije Porfirogenetov Hlumo, jer on dalje

veli: (in cujus vertice urbes duae sunt Bona et Chlum) *na vrh njega stoje dva grada Bona i Hlum;* a planina nadamnom radi svoje malenkosti nije mogla ni sela, a kamo li dva grada imati. Ja mislim, i štaviše uvjeren sam, da je taj Hlum ona planina koja nad Blagajom stoji, iz koje izvire rijeka Buna. Pitanje je sad eda li je istina što Porfirogenet piše da ona strana zemlja, koju mi danas zovemo Hercegovinom, dobi ime od slavenske riječi Hum ili Holm? Istina da Hum u slavenskom jeziku Porfirogenetovog vremena mogao je značiti planinu, kako to potvrđuju mnoge po Bosni planine istog imena, i što se i u drugim slavenskih narječjima ta riječ zadržala; no je li se od toga nazvala Hulmija, Zahulmija, Helmija, sumnja je. Mavro Orbini, učeni Slavjanin u početku XVII stoljeća, u svom djelu »II Regno degli Slavi«, str. 350, piše da se Zahulmija od Slavjana naziva Zahlibija — che dagli Slavi viene chiamato Zablionie, dakle od za Livna. Zachlumi corrupte pro Zahlivni ab Hlivno alias Clinovo, Bosnae superioris seu Ramae oppido: Zachlumi pogrešno, umjesto Zalivni, od Livno, inače Klinovo, varoši gornje Bosne ili Rame, riječi su Katančića, »De Istro«, gl. 7, str. 213.

No da se vratim k putovanju. Užinavši pod Humom, odredismo dalje onaj dan ne putovati, ne uzdajući se naći bolje paše za konje, a i mrak se počeo hvatati. Od Carine do Huma imade šest sati; to je gola pustoš, nema tuda sela, livade, usjeva, riječju ništa osim stijena i kršovitog puta. Sela spomenuta ne vide se od velikih stijena, s kojima su opkoljena; planina za planinom slijedi, jedva koju čatrnju vidi putnik, da bi se kod nje odmorio i vode iz nje napio; i tuda ponajviše kiridžija rastovara i prenoćiva.

15 novembra osvanemo kod vatre pod Humom, te put nastavimo dalje. Sada mi se učini da u drugu zemlju uljegosmo. Ugledaše se glavice, šumom, livadama, vinogradima i selima iskićene; s jedne strane ptice, s druge ču-

bančad putniku pripijevaju; prošao si kroz pustinje arapske, došao si u zemlju Hananejsku! Podne bi, a mi kod Jordana hercegovačkog, Rijeke, koju prebrodivši u lađi, uđemo u zemlju poželanu, u *Popovo Polje*. Ovo je predjel od 30 hristijanskih sela; kršćani imadu četiri parohije, a rišćani manastir *Zavalu*, jedan od bogatih njihovih samostana u Hercegovini. Sela su sva pri strani od puta udaljena, izuzimajući ona koja su preko vode, kojim puta bez broda nema. Polje je šest sati dugačko, a jedan široko. Posred njega teče *Rijeka*, koja ga zimi svega poplavi, i zato je vrlo plodonosno, da sami pirinač mogao bi se po njemu sijati. Ali ljudima nije do pirinča, već do sirka, osim koga drugo se žito jedva sije. Nasred Popova stiže nas mrak, zato put ukratismo i za noć počesmo se prepravljati, bez kuće i kućišta, na zelenoj ledini kod vatre. Od Carine dovde primijetio sam mnoge po putu stare podore, srezano kamenje, stubove, krste od tolike veličine da bi ga jedva snaga od 50 volova s mjesta krenula; na njima nikakva pisma, ali mnoštvo starih slikoreza, kanoti: sunce, polumjesec, lovci, zvjerad razna, djevojke i pr.

Pitam kiridžije šta pripovijedaju ljudi o ovom mjestu.

— Grčka — vele mi — naprava, njihove crkve.

— Jesu li to rišćani, koji li su to Grci?

— Eda baš, to su Grci oni stari, koji su u ovom vilajetu u prvi zeman zapovijedali.

16 novembra osvanemo u Popovu Polju i nastavivši put oko podne, ostavimo nahiju trebinjsku, po kojoj smo sve dosad putovali, i uljezemo u stolačku. Još jedan sat, pak bi u Stolac, znameniti grad, ali eto nevolje: neće kiridžija u Stolac, nego skrenu s puta svojoj kući, na po sata niže Stoca. Opazi da mi pomučno bijaše ne viditi Stolac, zato počne mi govoriti:

— Ta, Boga ti, nemaš šta vidjeti; grad koji je što valjao, ljetos ga nebeska vatra sruši.

Kao što je i bilo, pukao grom, te ga razvalio; rano dođemo u selo moga kiridžije kramara, gdje me lijepo počasti. Zove se K r u š e v o, bogato sa svakim voćem, vinom i žitom; u njemu su sami kršćani, i tri kuće turske. Sela po srijedi Hercegovine jesu dosta uredna, kuće su kamenite, ševarom pokrivene, u kojima se vari, kuva i peče. Sobe nema nigdje, kao ni peći. Oko kuće toliko je zgrada koliko u kući imade oženjenih glava. Bogatiji, osim obične kuće, imadu još jednu svu od kamena, s pločom pokrivenu, i to im je kula, u kojoj niko ne spava već kad sveštenik ili spahija dođe, inače drže u njoj svoju robu i prtljag.

Prenoćivši u Kruševu, sutra poslije podne, 17 novembra, krenemo se u *Dubrave* i niže Kruševa pregazimo rijeku Bregavu, i sve kroz sela poslije dva sata prispijemo u plemeniti predjel Dubrave. Dubrave se sastoje iz 16 sela smiješanog vjeroispovijedanja, turskog, rišćanskog, a najviše kršćanskog. Svako voće plodi ovdje, osobito vinogradi, koji su u lijepom položenju. Paroh rimski, zajedno i namjesnik (vicarius forancus) Biskupije mrkanjsko-trebinjske, Dr. Vito Maslać, lijepo nas primi i ugosti, kod koga i prenoćismo, te sutradan, 18 novembra, pod mrak krenuvši se, poslije dva sata učinjenog puta zaustavimo se i razjašimo u gori Gubavici, na drumu mostarsko-stolačkom, gdje i ostalo društvo kod vatre zastanemo. Odatle do Bune nije daleko, na koju još zorom 19 novembra prispijemo. Ovo je ona rijeka, o kojoj Porfirorodni (de Adm. Imp. cap. 33) piše: retro montem vero flumen Bona quod Graecis καλον significat — *za brdom pak rijeka Bona, što kod Grka znači dobro.* Ima pri brijegu i selo Buna, niže njega jesu saraji (dvori) sadašnjeg vezira mostarskog Rizvanbegovića, u kojima preko ljeta nekoliko dana stoji,

sagrađeni 1837, po ukusu, kao što se spolja čini, plemenitom gotičko-talijanskom. Pod palačom (dvorom) salijeva se Buna u Neretvu, a više nje je kameniti, od 13 svodova most, sazidan od istesanog četverokutnog kamena po svoj prilici u stara vremena, kao što građa svjedoči. Niže mosta umješno napravljeni su vitlovi s kojima se ljeti vezirevi natapaju perivoji jedan sat duljine, u kojima su zasađene sve voćke koje talijansko podneblje proizvodi. Do Mostara ima dva sata, sama ravnina, i zove se Polje Mostarsko, ljepote neiskazane! S lijeve strane buka Neretve, s desne polje raznim žitom iskićeno putnika razveseljuju. Prešavši mi preko mosta, zapitam kiridžiju odakle izvire Buna.

— Taman — veli on — ispod Blagaja.

— A ima li gdjegod u Hercegovini grad šeher, il kasaba, koja bi se Hercegovinom zvala?

— Ta bolan, to je Blagaj, i sad ga jedni zovu Hercegovina, u stari zeman šta je bio Mostar, ništa; herceg Šćepan nije bio u Mostaru, već u Blagaju, i sad je grad tvrđi od Mostara, da bi se malo popravio.

19 novembra rano dođosmo u Mostar i ja odjaših preko Neretve u han mali. Mostar leži na vrlo lijepom mjestu na rijeci Neretvi, ispod planine *Veleža*. Glavno je mjesto cijele Hercegovine, stolica vezira i vladike zaholmskog. Žitelji su u njemu Turci, rišćani i malo krščana, svega 18·000. Najznamenitiji je most, od koga isti grad ime nosi. Sazidan je s kraja na kraj bez ijednoga svoda, visok 450 stopa, a debljina zida 24 stope. Došavši u Mostar posjetio sam oca Serafima Šolaju, paroha i efimera mostarskog, sa željom da me o mnogima izvijesti koja spadaju na istočnu crkvu u Hercegovini, kano o broju parohija, žitelja, imenoslovu episkopa, itd. Ne mogavši ja zadugo stojati u Mostaru, hitijaše moj kiridžija, a on imajući posla, bijaše navečerje Arhanđelovog dana, zato moju

želju obeća mi pismeno ispuniti; da, i samu istu crkvu iznutra ne mogoh viditi. Crkvu ovu sagradi Josif, vladika, 1833, s fermanom carskim, od grada na 50 koračaja daleko, pri strani; dugačka je 17, široka 12, a visoka 6 aršina; od kamena četverokutna, pločom pokrivena, opasana tolikim zidom koliki je crkveni, i tuda se saranjivaju vladike. Izvan ograde, s jedne strane stoji kuća parohova, a s druge škola, u koju dolazi 500 djece rišćanske i 40 kršćanske. A što se tu uči? Samo čitati i pisati, a ko znade mjesecoslov, više ne ide u školu, on je svršeni učenik! A gdje je račun? Ta to je bar za trgovce potrebno!

Žao mi bi što se brzo imađah dijeliti s Mostarom; hiti kiridžija bojeći se da snjegovi ne zapadnu, pak bi valjalo opet prtinu čekati. Tako pred sami mrak ostavim Mostar 20 novembra, ispraćen od prijatelja do na kraj Mostara, gdje je porušena jedna džamija, negda bivša crkva sv. Jakova, koju Turci pretvoriše u džamiju, no Mitrović Janko zapali je.

Poslije dva sata puta ustavimo se u selu *Vojnu,* i tu prenoćimo. Sutradan, 21 novembra, poranivši pođemo uz Neretvu lijevim krajem po putu krševitu. Obazrem se ja, al nad Neretvom magla na planini.

— Kakva je ono, Šimune, planina?

— Ono je ista koja je nad Mostarom, Velež; znaš li ti, da je ono nesrećna planina?

Pomislim u sebi sad će biti prepovijetki od vila, kako su im se kose u trnje zaplele; zašto je nesrećna, pripitam ja.

— Zbog one planine ljudi porez plaćaju.

— Šta, bolan, kako će se porez na planinu plaćati?

— Ej, zar se na jednu planinu porez plaća; al ovdje i na planinu plaća se i na onu drugu poviše nje planinu — maglu.

— Bog s tobom, gdje će se opet na maglu porez plaćati?

— Međer ti nisi čuo o onoj na planini magli ništa! U stari neki zeman bijaše veliki zulum; Turci dođu u ovdašnja sela, pa počnu ispitivati, ima li još šta na šta bi porez nametnuli, a baba će ti iz luga reći: Ima — na Veleži magla leži, na što Turci rasrde se i na maglu velešku porez nametnu, koga plaćaju i dan današnji!

Do podne dođemo k vodi *Drežnici*, koju jedva na konju pregazimo. Rijeka ova izvire više sela istog imena, a kod *Gaza* sliva se u Neretvu, gdje je most kamenit vodom iskvaren, a više njega pô sata drugi cio. S mrakom dođemo pod *Seline*. Vasdugi božji dan nit vidismo sela, nit njive, nit išta, izvan s desne strane Neretvu, gdje se prebacuje preko greda, s lijeve pak kršne stijene. Prvo selo vidismo Seline, i to preko Neretve, zato pod pećinom ledina bude naša postelja. Novembra 22 poslije dva sata dođemo na rijekú *Grabovicu*, na kojoj je kamenit most, a niže njega sliva se u Neretvu. Grabovica je tuda međa nahije mostarske i neretvanske, Hercegovine i Bosne. Sad dakle nastupimo na zĕmlju vezirluka travanjskog, ostavismo Hercegovinu, ostavismo Neretvu, ostavi nas ugodna hercegovačka jesen, poklopi nas snijeg, da prsti se od zime stisnuše i pisanju konac učiniše.

(»Србско-далматинскій Магазинъ«, Задар 1842, с. 57—70).

PUTOVANJE PO BOSNI 1842

Kažu Bošnjaci da je putniku najveća planina kućni prag; a to je istina.

27 juna uranim, da se pređe od kuće krenem dok zrake sunčane maglu ne bi probile; al planinu — kućni prag — valja preći. Stoprv o ručanici (1) prešavši na *Dragači* most, niže koga utiče *Željeznica,* koju u se primivši *Kukavica* ime gubi, jer odavde pa čak do njezinog utoka kod Visokog u *Bosni* zovu je *Fojnicom,* ostavimo varoš Fojnicu i za jedan sat dođemo u Ostružnicu, selo tursko koje pri brijegu šumom zaklonjeno leži. Ostružnica polje jest jedan podobar komad plodonosne ravnine, kraj koga *Fojnica,* a niz njega drugi potočići u Fojnicu slivaju se. Putniku ovdje prijatan je pogled; s obje strane puta klasata žita, a naokolo brežuljčići, koji, osim što u svome krilu plemenite rude sakrivaju, jesu mati studenih vrela. Pređe nego se džamiji dođe, upada u oči jedan pogolem turski grob s većim ženskim nišanom (2) označen. Na moje o tom grobu pitanje, odgovoriše mi da je tu veliki turski junak ukopan: »Kad je car uzimao Bosnu, jedna se utabori vojska na ovom polju, i vidiš gdje je čak onaj Kozograd, odanle pogodi kaurski topčija turskoga vojvodu, a kad

---

1) tj. u doba ručanja. Bošnjaci težaci, poradivši ujutru, oko 9 sati (po franc.) jedu, i to je ručak; zatim opet u jedan sat popodne jedu, i to je užina. Užina samo ljeti ima mjesto. Drugi pak, kao zanatlije i ostali Turci po gradovima, jedu ujutru, i to je doručak, zatim oko podne, i to zovu ručak; mnogi kad kafu i rakiju popiju, zovu doručak.

2) Turci na svojim grobovima imaju spomenik, i to od kamena tesanog više glave i niže nogu; muški je označen čalmom (turbanom), a ženski je ravno-pljosnat. Kod mogućnih u kamenu izrezan je natpis.

ga stanu kupati (3), opaze da je žensko! I za uspomenu njezinog junaštva ukopaju je na istom mjestu i tolike goleme nišane (znake) metnu joj.«

Poslije njezinog groba slijedi kraj puta dugačko tursko groblje (4), do same drvene džamije, za kojom nedaleko ukazivaše mi drugi, i to sveti grob, koga i Turci i kršćani pripoznaju; rekoše mi da su ga jedanput otvarali i prsten na ruci spazili, al da ih je vrijeme (grad, tuča) prisililo odmah grobnicu zatvoriti. Tom svetom tijelu obližnji stanovnici i to pripisuju, da grad, kad okolna sela potuče, nikada Ostružnicu neće. Osim ostalih besposlica koje mi o Ostružnici pripovjediše, uspomene vrijedno je što mi kazaše da je Ostružnica u staro doba bila velika varoš, a Fojnica selo.

Prošavši mimo sela Pločari, Svinjarevo, Mokrine, Lješi, na ručak dođemo na skelu Dobrinje. Osim spomenutih sela, ima još drugih tursko-kršćanskih sela sa obadvije strane puta, koja ljeti, zbog lisnate zelene šume, mučno se vide. Ugledavši lijepi položaj (5) zapitam, ko je

3) Kupati mrtvaca obred je (ceremonija) kod Turaka između glavnih; kako čeljade, bilo muško, bilo žensko, umre, odmah ga svuku, sapunom svega okupaju, otaru i svaku tijela šupljinu s pamukom zatisnu, pa odmah nose ga kopati.

4) Seljaci Turci obično kraj puta kopaju se, da im drumom idući putnici dženazu (pokoj) duši nazovu; i budući da Turci nikad u grob, gdje je jedan ukopan, ako će i prije 200 godina biti, drugoga ukopati neće, zato su njihova groblja i u najmanjeg sela preveć golema; a po varošima najbolji komad zemlje zauzimaju, jer se oko džamije kopaju.

5) Lijep položaj i plodna okolina odmah putnika opomene da je to tursko selo! A to se i o čitavim predjelima reći može; jer ovi turski težaci i zemljodjelci voljeli su ostaviti vjeru nego li zemlju, za uzdržati koju primili su vjeru tursku; i to je bilo onda kad Turci caru ništa plaćali nisu; no sad je drukčije; otkad počeše i oni plaćati, počeše i zemlju prodavati, te tako gdjekoji ostadoše i bez vjere i bez zemlje.

gospodar ove zemlje. Na koje odgovore mi, da pre 40 godina u ovim selima ni jedne hristjanske kuće nije bilo, nego samo turske; no ovi osiromašivši prodadu svoju zemlju begovima sarajevskim, te ovi hristjane nasele. Istina da su ova sela, po bregovima položena, prijatna oku; ali kad sađosmo u ravnice bosanske, nekud se u čovjeku ista narav promijenjiva i veseli, a sam ne zna zašto. Lijepa prirodo, kako si mi moj zavičaj lijepo nadarila! Može biti da si se rad toga i ponijela žalosnica, te i danas te ponosnom zovu? Plodonosne ravnine poglavita cijele kraljevine natapa rijeka Bosna. Pitam čija su ovo sela. I ne čekavši na odgovor, sjetim se da su begova turskih, a nekad plemića bosanskih: gdje su im se nekada dvorovi širili, sad im se kule bijele — sve tursko, samo gdje-gdje koje seoce hristjansko, i to ubogo! Pod topolama u hladu razjašimo i potkrijepimo se, dok i skelar dođe.

— Risto! — pitam ja — što vaše komšije, Turci, onu džamiju, koja sa oborenom munarom zapuštena stajaše, ne popravljaju; zar su tako osiromašili da 3—4 sela begova ne mogu jednu džamiju uzdržavati?

— Nije, pobratime, već zato što ih, vele, malo pomaže.

Plativši skelarinu, nastavimo pút uz jedan povisok brijeg, Goru narečen, kog za pô sata prevalimo i spustimo se u ravnine. Nastupimo odmah na polje Sutisko sa 12 turskih i kršćanskih sela; preko zelenih livada i klasatih žita prispijemo za 8 sati dugog putovanja u Sutisku selo, ondašnji ga varošom zovu, i prošavši kroz njega otiđemo u samostan franciškanski na konak. Sutiska nekada znatno mjesto od kraljeve Sutiske ime noseće, gdje se mnoge povelje bosanskih kraljeva potpisane čitaju: Datum in Curia nostra regis Sutiscae etc., a sad ubogo selo od 26 kršćanskih i 3 turske kuće. »Ah, koliko može vri-

jeme, ke s godištim se privraća!« pjeva Gundulić. Prije nego se u selo uđe, vidi se s puta pri brijegu staro groblje, na kome su ploče i kamen od 30 volova snage, a na istima stari znaci: polumjesec i zvijezde pokraj drugih familijarnih znakova izrezani, i po većoj časti silom vremena oštećeni. Pet dana u samostanu bavio sam se i sva koja bi za putopisca vrijedna bila, potražio.

Samostan sagrađen je još u stara doba od bosanskih kraljeva i to po običaju onih vremena u jednoj hridini, u kom su (razumije se u crkvi), po svjedočanstvu Du Cange-a, i neki kraljevi pokopani bili, kaonoti i pretposljednji kralj Tomaš g. 1460. U knjižnici ništa se nisam mogao pomoći, budući da nije uređena. Od starina šta sam pronašao, govoreno je u C. N. Listu 1842. U crkvi sv. Jovanu Krstitelju posvećenoj, pred velikim oltarom, čita se ovaj natpis: D. O. M. Siste · gradum . Viator. Duos in une cerne Tumulo — qui patria . religione . munere . dignitate sempiternoque conjuncti . utinam etiam in alio semper vivant. — Dic quaeso sit pax . et quies sempiterna . Illustrissimis . ac Reverendissimis . Dominis - Dominis . F. F. Ord. Minorum Obs. Hieronimo a Varess. Drivastincsi . et Gregorio a Varess Ruspensi Eppis. et Vicariis Apostolicis in Bosnia Othomana . Obiit ille 20. Jan· MDCXLIII . Hic vero die . 1. Mart. MDCCCXIII. Vale Viator et sic age ut in aeternum ipse vivas. — Vivente ac jubente ipso Pontifice Gregorio haec petra incisa est 1799. — Iz dvora na zidu crkvenom ima nekoliko latinskih natpisa u kojima se čita popravljanje ove crkve 1528, 1658, 1821 i 1822· U sakristiji (riznici) vidio sam onaj prekrasni rukotvor Katarine, kraljice umerše u Rimu 1478, a to je ruvo misničko. Štola, manipul, kesa od korporala i planeta nedovršena; ova su po konoplju zlatom tako prekrasno i umješno izvezena, da se čovjek, i ne gledeći na odavnašnja vremena, čuditi ima. Pripovijeda

se, da je ovo ruvo zato nedovršeno ostalo što je spomenuta kraljica, koja ga je vezla, poslije smrti svoga muža (1460) bježati morala. O istom ruvu, ili odjejaniju, piše i Filip kod Farlata tom. IV. Illyrici Sacri pag. 40. — in eadem sacristia (u Sutiskoj) una stola cum manipulo, bursa corporalium, et una parte planetae acupicta filis aureis, modo admirando, visuque delectabili; super quibus immemorabilis fert traditio, quod in operis Regina Catharina uxor Thomae Regis, propriis manibus sit operata, et cum post regis obitum oportuisset eam fugere, idcirco non potuit finire planetam.

Izvan samostana, gdje je sada vrt, vide se stare nekakve zidine, koje ondašnji sv. Grgurom zovu, pripovijedajući da je tu crkva samostana duvničkog (ženskog) bila. Ima još kojekakvih podora o kojima govore, da je ondje bila Kraljeva Sudiska Curia-regia, ali to je sama dosjetljivost. Toliko zasad dosta o Sutiskoj, iz koje se 3 jula krenem, i prošavši sela: Milačice, Bjelaviće i Haljiniće ([6]), dođemo kraljevskom vrelu.

Pitam: Zašto se to zove kraljevsko vrelo?

Reče mi kiridžija: Tu su kralja od Bobovca ([7]) posjekli Turci!

---

[6]) Sela ova hristjanska, po gdjekoju tursku kuću imajuća, nose ime od starih, blagorodnih familija, a isti današnji žitelji njihovog su porijekla. Pripovijedali su mi, da osim toga što su na svojoj zemlji, imali su to preimućstvo da poreza ne plaćaju, koje im car Mehmed II svojim pismom podario; no u vrijeme bašaluka to pravo izgube, jer im Turci pisma pootimaju i na vatri spale; a mnogi i sad ta pisma turska imaju, ali niti smjedu niti umjedu s njima se braniti.

[7]) Istina prava, da bosanski kraljevi i banovi, po običaju ondašnjega vijeka, nisu imali stalne stolice u jednom gradu, nego jedan ovdje drugi ondje; dapače jedan isti nije uvijek sjedio u jednom mjestu, i opet čudi se čovjek kad čuje od prostih ljudi pripovijedati o razvalinama grada kakvoga, da je tu ban ili kralj

Eto nas i u Panađurištu, kod Bosne, poslije dva i po sata. Ovdje pri brijegu vidi se lijepa kula Hrnje paše, a oko nje je nekoliko kmetovskih kuća; na Bosni pak vide se ostaci nekadašnjeg kamenitog mosta, i tuda su se pazari držali, kao i kod crkve hristijanske, od koje sad samo je uspomena ostala. Prošavši Panađurište nastavismo putovanje niz Bosnu lijevim krajem dalje, naslađujući se u prekrasnom položaju ovih predjela; al se čovjek brzo kao iza sna prene, i već je žalostan! Pitaš uzrok, pobratime? Lijepo je mučati. Zar se ne možeš dosjetiti? Kako je putniku kad kod uzoritih predjela i bogatih žita samo gdjegdje po koje otrcano čobanče kod ovaca opazi; ne pjeva tužno, već dok ugleda putnika, bježi u grmlje! Sela čestito i ne vidiš, a kad u njega dođeš, svak od tebe bježi vičući: Eto Turčina! Sve je pusto, sve poplašeno i podivljačeno (ovo se razumije po selima gdje istočne crkve hristjani žive, koji u pô godine jedva sveštenika vide) u toj lijepoj zemlji!

U ovako smućenoj misli dođemo u Kakanj, selo turško, o kom mi pripovijedaše da je to prije varoš bila, pa padnuvši krvarina, bi ubijen pašalija, ljudi osiromaše i kojekuda rasele se. Ručavši kod Kaknja, preko Osječenika mjesta glasovitog (kad je Evgenije s Leopoldovom vojskom 1697 u Bosnu prodro, Turci mu prvu zasjedu kod Vranduka postave, koju Evgenije srećno sa uzećem istoga

prebivao; iz studenca vodu piju, koji se kraljevskim imenom zove; i stijena — kamen na kom je sjedio, kraljevsko sjedalište zove se. Svaki plemić nad svojom zemljom bijaše kukavnih svojih podložnika kralj ili ban, jer nad svojom aristokracijom starijega ne poznavaše; i ovakovi kraljevi upropastiše sa sobom svu nezavisinost bosansku. Tako čita se i u istorijama ondašnjega vijeka da je car Mehmed II u malo dana 75 gradova osvojio; a u tom se razumijevaju ograđena prebivališta, u kršu sazidana, u kojima su vojvode sjedile, za moći svoje kmetove ili podložnike u posluhu držati, i protiv svoga neprijatelja braniti se, i pr.

Vranduka nadvlada; tad mu drugu zasjedu ovdje kraj Bosne postave, gdje strašno Turci Sarajlije sa njihovim vojvodom izginu, od koga događaja do današnjega dana ostade mjestu tom ime Osječenik, pri kom dva živa vrutka vodena nahode se; grob vojvodin ograđen je i jednoga sveca, tada poginuvšeg, turbe otvoreno, u koje putnici za srećan put, da im svetac na pomoći bude, novce ubacuju, koje siromasi kupe) uđemo u gornju Zenicu, ili pravije u plodonosne zeničke ravnine, i domalo eto nas u varoši, kod koje pređemo drveni most na Bosni. Zenica, imajući otprilike 2.000 žitelja, leži u ravnini koju osim Bosne mnogi potočići i prilične dvije rijeke natapaju. Kuće su ovdje, kao i po drugim turskim mjestima, drvene, čađave i otrcane, a najvećma od golubova i drugih ptica isključvane i iznutra nečiste. Rekoše mi da se u ovoj varoši nekakve verige cara Muhameda II nalaze, tada Zeničanima zbog neke uskosti na putu, porad koje su se često zavađali i samom caru na tužbu išli, a car im razmjeri put i omjeru u verigama ostavi! Drugo mi kazaše, da je Zenica tada bila veća nego sada Travnik, a Travnik manji nego sad Zenica; a to je lasno vjerovati, kad pogledamo na lijepi i ugodni položaj Zenice na kraj polja. Polje držali su dosad poljodjelci turski; no prije deset godina nasele se oko 100 kršćanskih kuća, ponajviše iz Dalmacije, i sad gdjekoji Zenicu malom Dalmacijom zovu. Kraj kuća, izvan varoši, na sve četiri strane zauzeli su bostani, razno zelje, krastavci, lubenice, dinje i dr. Veliki ovi bostani natapaju se kanalima, mislio bi čovjek da je kod malog Nila.

Prenoćivši kod ondašnjeg katol. župnika, pak rano podranivši, ostavimo blago podneblje zeničko i prošavši mimo sela Tetova i Gradišta, za dva sata dođemo k polju Gladoviću, kraj Bosne, na desnom kraju. Ljubopitnost ne dade mi ustegnuti mi se da ne upitam, zašto se zove

Gladović, na što moj kiridžija, stani, reče, dok na mjesto dođemo. I nuto dođosmo na to mjesto na kom su dva pogolema kamena, a na njima somuni, kao pesnica maleni, izrezani, zaboravim na Gladović i stanem pripitivati za te spomenike. Ja i ne svršim, a kiridžija nastavi:

— Ti bolje znaš, kako je Mehmed (II) uzeo Bosnu; i kad je Bobovcu išao, ovdje se na ovom polju ustavi, jer dalje puta nije mogao nastaviti, takva se glad u vojsci porodi da onolišni somunčić koštovaše dukat! Za koju stvar ostavi car uspomenu izrezavši one somunčiće na kamenu. Od koga vremena do danas ostade ovome polju ime Gladović, na kome 15 težaka moglo bi se hraniti, a car za istu uspomenu svojim fermanom zabrani da se ne smije ni orati, ni kopati, dapače ni kositi, već hotijaše da bude huraluk (Uiberland).

— Neka svašta! — odgovorim ja; na što on, vidivši me ljubopitna.

— Pričekaj dok u Gareve dođemo, još će biti koješta! U tom dođemo i u Gareve.

— Vidiš — reče — onu kuću pri brijegu; nju je Kraljević Marko na svojoj kabanici iz ovoga dola čak na onaj brijeg prenio.

— A zar je tuda Marko prebivao?

— Ne, nego je to bila kuća Arapina Đerđelez-Alije; staroga zemana kad su junaci bivali na svijetu, čuje Marko za toga junaka te dođe da s njim mejdan podijeli. Baš kad je Marko ovamo došao, Arap je ove blazine preoravao. Pita ga Marko gdje je junak Đerđelez-Alija, je li blizu njegova kuća. Arap ništa ne odgovara (jer je poznao da je ono Marko), nego plugom kao malim prstom upre u kuću. Zastidi se Marko, pa put kuće okrene, gdje razjaši i unutra uđe pitajući za Aliju. Utoliko i Đerđelez-Alija s plugom prispije, koga ugledavši, Marko rekne u sebi, međer sam dobro mislio prije. Pozdravi se Alija s Markom, pa sjednu

crveniku vino piti čak do ponoći. Kad je bilo sutra, pita Marko Arapina gdje mu je kuća. Začudi se Arap kad ugleda svoju kuću na Markovoj kabanici do 20 aršina na brijegu udaljenu.

Velim ja kiridžiji — Da ti pravo kažem, ja iz svega ništa ne razumijem!

A on mi počne tolmačiti. — Odavno se bilo raščulo, da se ne zna ko je bolji junak, ili Arap ili Marko. Marko to nije mogao trpiti, nego pođe da potraži toga junaka i da mejdan razdijele. Ugledavši Marko gdje težak ore, pita ga za Aliju, a ovaj poznavši po Šarcu da je to Kraljević Marko, čije se junaštvo po širokom svijetu raznosi, htjede odmah svojim junaštvom zableušiti Marka odignuvši plug jednom rukom, ukazav mu Arapovu kuću. Opazi Marko da je to veliko junaštvo, ali ne htjede se čuditi. No kad ovaj, smjestiv Arapovu kuću na svoju kabanicu, prenese je na brijeg da Arapin ni čuo nije, onda se Arap začudi! I tako osta na Marku . . .

— Šta? Mejdan zar? . .

— Eto sad osta, ali vrag žena predobi ga!

— Dakle Marko je i sa ženama mejdan dijelio?

— Nije, bolan, mejdanom, nego vraštvom pridobila ga.

— Kako to?

— Istegne mu snagu, prokleta vještica, i to prisloniv̌ši svoje pete uz njegove; pa kad se s Arapom uze u koštac, da se porve, al Marko donji.

— Čuješ, Luka, svašta sam čuo, ali toga ne čuh. Je li moguće da je to istina?

— Ta što ljudi govore, imalo je i biti!

Prošavši Garove uđemo u Posavinu[8]) i do sat hoda eto nas kod glasovitog Vranduka, male jedne tvrđave na

[8]) Posavina naziva se od Bošnjaka sva ona zemlja koju zauzimaju sljedeće nahije: bjeljinska, tuzlanska, gradačka, ma-

podnožju planine Oskove nad Bosnom. Ime dobiva od braniti, zato kod nekih spisatelja čita se pod imenom Branduka. A to mu ime i pristoji, jer preprečuje put u Bosnu, niti se može drugim, okrom tijesnim iznad njega putem proći, na koji zjaju napereni s njega topovi.[9]) Ova tvrđava, kao i sve druge po Bosni, dosta je zapuštena, i na prvo neprijateljsko napadanje predati bi se morala. Unutra tri a ispod njega još nekoliko turskih kuća i hanova puše se. Ljepota Vranduka i iz toga se poznaje što kadije carske izgnane i prognane objeručke prima! O Vranduku isto mi prepovijediše, što g. Vuk o Kušlatu kazuje, tj. ako putnik zapjeva:

Oj djevojko u Vranduku gradu
Vele ti si u veliku jadu!

Djevojka s prozora mahom otpijeva:

Oj junače, ti si u goremu,
Prenoseći hranu o samaru.

Prošavši Vranduk sjednemo kod studene vode ručati, i čuj šta spazismo: dželepe na stotine konja i volova prolazeće. Pitamo — Kuda će to mnoštvo? — Sve na Bijeli Brijeg, a to ide iz bogate Posavine, koja čak preko mora šalje svoje čilataste konje i zekate volove.

---

glajska, derventska i tešanjska. I ta Posavina u širem smislu čini jedan sandžakat; Posavina u užem smislu sastoji se iz dvije samo nahije: derventske i gradačke; a u najužem smislu samo ona sela u ovim nahijama koja su kraj Save, zovu se tako. Sela pak u nahiji banjalučkoj koja su kraj Save, ne zovu se Posavinom, nego Krajinom.

[9]) Prije nizama, po bosanskim gradovima upravljao je kapetan, i njemu potčinjeni serdar, koji je ključe gradske čuvao. Sad pak, kako se kapetanska čest ukide, prestadoše i serdari, a mjesto njih u većim gradovima drži car po nekoliko nizamtopčija, a ni u kakvoj tvrđavi straže nema!

Poslije četiri sata hoda ostavimo krševiti put došavši u žepačke ravnine, koje su, kao i kod Zenice, ljepota neispisana. Ali kad u Žepče varoš stigosmo, što ćeš vidjeti? Kuće, kao što su po Turskoj obične, na tako plemenitom mjestu uz Bosnu, u neredu raštrkane, na koje gledajući sudio bi čovjek da se tu, kod tolikih bogatih njiva, veliko siromaštvo uvuklo. U Žepču, kao i u Zenici, žitelji su sami gotovo Turci, koji se najviše s poljskom radnjom zabavljaju. Žepče ima nešto tvrđave kraj Bosne u ravnini, a to je jedna palanka u travi zarasla! Prenoćimo kod Žepča, a sutradan, oprostivši se s Bosnom koja nam je za tri dana drug bila, dođemo kroz dubrave i šikare k Novom Šeheru, maloj varošici s jednom novom džamijom, gdje nekoliko prostih Turaka žive o zemljodjelstvu baveći se. Za dva sata popnemo se na planinu Crni Vrh, na kojoj se panduri za sigurnost putnika nahode; a slazeći s druge strane, na njenom podnožju nađemo Tešanj, odličnu varoš u Posavini, sredotočje žitne trgovine, s mnogim ambarovima koji goste čak iz gornje Bosne sa žitom podmiruju. Broji oko 3·500 žitelja Turaka i hristjana. Ima jednu valjanu tvrđavu, koja je na jednoj goloj stijeni sagrađena, a bijeli se kao labud žestac kamen. U nju se samo s jedne strane doći može; kule i bedemovi osobite su zanimljivosti i opominju gledatelja na starog arhitekta. Čudio sam se da takva tvrđava, i prirodom i zanatom snažna, nema danas ni straže, ni serdara.

— Što će Tešnju straža — rekoše mi Tešnjani — kad na njega niko neće?

— Tako i jest! — odgovorih ja.

Ostavivši Tešanj, do pô sata pregazimo Usoru rijeku[10]), koja se jedva, i to samo ljeti, gazi. Oko Usore krasne

[10]) Usora u stara vremena bijaše glasovito vojvodstvo, od koga kraljevi bosanski ime među naslove (titule) metnuše. Tu su se novci kovali, a srebro i zlato vadilo se u planini Zmihanju.

su ravnine, polja i livade, koje oko nas ostaše, a mi pod mrak dođosmo u Šivilu selo ondašnjem katol. župniku, kod koga ị prenoćimo, a sutradan ujutru popnemo se na Krnjin-planinu, glasovitu ne zbog svoje visine, no zbog mjesta i gnijezda bivšeg hajdučkog, što očevidno grobovi ubijenih ljudi pokazuju. Dva sata idosmo preko ove planine, — razumije se sa strahom — koja je sva ravna, a sva nakićena s preveļikim dubovima bukovim i brezovim, ispod kojih silne svinje žirom goje se. I prešavši Krnjin, spustismo se do podne u ravnine, doline i bregove fočanske. Ovdje spazih Hrvaćane, ljude po imenu i izgovoru od šokaca različite. Zapitam kiridžiju:

— Kakvi su to Hrvaćani?

— Bježi, ne pitaj — veli on — to su ljudi izvraćeni, koji se ne boje ni Turčina ni fratra, pod puškom po vazdan rade, a rijetko će je i po noći iza pasa izvaditi! Prije 15 godina malo se koja kuća šokačka ovdje nalažila, pak evo se goli doseli Hrvaćanin, i to sve ispod ljubuške i vergoračke krajine.

A to sam i sâm iz njihovog odijela i govora poznao: je, bija, vidija, naresto, mjesto: jest, bio, vidio, narastao; a odijelo njihovo i kod ženska i kod muška sukneno je sve. Hrvaćani usred ljeta nose čakšire suknene bez gaća prtenih, koporan (gunj) sukneni bez košulje; a ženska: bečve do koljena, izvezene svakojakim pletivom, i dugu haljinu, koju sapne bez košulje; no mnogi su počeli već s prtenilom odijevati se, prvo što lan ovuda dobro raste, a drugo što im se šokci rugaju.

Ručavši u Foči nastavimo put preko sela i njiva, te isti dan dođemo u selo Zelenike, u kom, kao i u Foči, ima župnička (parohijalna) kuća, gdje prenoćivši uputimo se niza savske ravnine i prije podne stignemo u selo Koraće kraj Save. Od Foče do Save sve su njive žitne, sjenokosi

i čitavi lugovi vinjagom prekriveni, koje putnika na negdašnja blažena vremena opominju, kad su ne samo sijivci (kao što su sad preobilati) nego i vinogradi cvali. Al drugo je što opazih bilo za me čudnovatije, da prešavši fočanski predjel dođoh među šokce ([11]), i čuvši njihov muklozatezani izgovor, pomislim odmah na Bugare. I doista, ko je ikada Bugarina čuo govoriti, kad šokca čuje, pomisliće da li to nisu pobošnjačeni Bugari. Osim toga njihovog čudnovatog načina zatezanja, u kratko vrijeme moga bavljenja čuh dvije riječi koje kod drugih Bošnjaka nikad čuo nisam: tj. klas umjesto kukuruz, i vaška mjesto pseto. Da sam se više među njima baviti mogao, ne velim da ih više podobnih čuo ne bih.

Tako svršujem ovaj moj prvi članak s prolaskom kroz nahije: fojničku, visočku, zeničku, žepačku, tešanjsku i derventsku.

(»Србско-далматинский магазинъ«, Задар 1843, с. 48—65).

[11]) O imenu šokac, osim Katančića, mnogi su pisali, ali neosnovano. O tom predmetu drugi ćemo se put razgovarati, i tom prilikom i drugih mnijenjija navešćemo; koje zasad, da ne bih čitateljima moga putovanja dosadan bio, izostavljam.

POVRATAK U BOSNU 1842*

Ostavivši Zavalje 16 sept. stupim opet na tursku zemlju, bihaćku krajinu, koju od austrijanske države dijeli vijenac, tako nazvani brijeg kraj međe protegnut, s koga sađemo u plodne i blage ravnine bihaćke, a na pô sata odavde vidi se sami grad. Una posred ravnice teče, u koju, izvan velike rijeke *Klokota*, mnoge druge slijevaju se. Prvo selo kršćansko prođemo Žegar a u drugom razjašimo, to je bilo Vedro Polje, u kom katol. župnik prebiva, i tu pet dana uzdržimo se. Prvi dan dođe ovamo i kapetan Mahmud-beg Bišćević, carski kapidžija i upravitelj sve bihaćke krajine (1), svrativši se iz lova da kafu popije. Ja mu pismenu preporuku i pozdrav u ime nas i od majora Stipetića predam, a on mi veli:

(*) Putovanje po Slavoniji i Horvatskoj moga prijatelja zasad izostavljam. Nikol.

1) Bihaćka krajina jest turska Hrvatska preko Une, lijepi komad zemlje koji se uzduž Une od Sokolovca do Novoga prostire. U ovom ravnom, dobro naseljenom komadu zemlje Turci 20 gradova broje, od kojih dizdari i danas ulefu u Carigradu primaju; i po imenu jesu u nahiji bihaćkoj: Bihać, Sokolovac, Brekovica, Izačić (ovaj su graničari austrijanski g. 1836 spalili, i sve njegovo oružje — jedan top! — oteli, koji sam sad u karlovačkoj oružnici vidio), Burićevac, Ripac, Sturlić, Mutnik i Trsac; u nahiji ostrožačkoj: Ostrožac, Cazin, Stijena, Otoka; u nahiji bužimskoj: Bužim, Peć, Todorovo, Kladuša Velika i Mala, Vranograč, Podzvijezd. Ovi carski gradovi, koji po jedan, koji po dva topa imaju, većinom su pusti i, dva tri izuzevši, ostalo je smućkaj pa prolij!

— Dođi u grad i uzećeš od kadije jol-teskeru, pa ćeš kao u pô Njemačke biti siguran; nu, beno (²) — veli nadalje — jesu li u kaurskoj kukuruzi rodili?

— Nije stvari beg — odgovorim ja — to je beno, dobro, jer ako u njih rode kukuruzi, mi nećemo imati para.

A to je istina prava, jer rekoše mi da su graničari g. 1841 za sam kukuruz 7·000 cvanciga preko Zavalja dali. Sept. 21 uputimo se kroz Bihać dalje; ovo je grad od turske Hrvatske poglaviti, s velikim zidovima i kulama u ravnici utvrđen, na Uni, i s koje jedan vodovod (kanal) učinjen je oko cijeloga grada, da on isto kao u otoku — ostrvu — ostaje; udaljen je od Jajca 24 sata, a toliko i od Banjaluke. Grad je dosta velik i morao je jak biti; ali sad su se zidovi mnogo porušili i opali, a niko ih ne popravlja; mislim zato da bude u jednom redu s drugima u Bosni gradovima. S jedne strane dobar komad zida srušio se, i kamenje je isti put oko grada zapriječilo, pa niko se ne stara dignuti ga s puta. Ostavivši lijepe bihaćke ravnine, tužnim okom još jedanput obazrem se na Bihać, i nedaleko na Uni gledam Sokolac, na prekrasnom jednom romantičnom mjestu, a to je tvrđava sad već zapuštena, a pod njom nekoliko turskih kuća. Razmišljajući i tužnim pogledom motreći zapuštena oko Une mjesta, dođemo u selo Čekrklije, i sve naviše penjući se velim kiridžiji:

— Gdje ćemo konak uhvatiti?

---

²) Ova je riječ samo u Krajini poznata, zato ostali Bošnjaci Krajišnike *benami* zovu. Bena upravo znači budala, smetenjak, no Krajišnici uza svaku gotovo riječ povtoravaju je, zato joj se pravo značenje u jednom smislu uvijek ne daje.

— To je i meni briga, jer do Sane nema nigdje mađarske (*) kuće; ako uzmožemo svatiti do Suhače, tamo ćemo noćiti kod moga znanca, premda je Srb, al je pošten čovjek.

— Šta je to Srb? — pitam ja.

— To znamenuje rišćanin.

— Zar u vas rišćane zovu Srbima?

— U našem selu, osim mene i mog druga koji idemo u volove, niko drugi ne zna kao ni ti!

I tu mi reče kako je bio u Šapcu, Lješnici, Loznici itd. Ljudi oko Bihaća hodaju po svoj Bosni i Serbiji zakupljujući volove, koje senjskim trgovcima preprodaju, a ovi opet što im preteče u Trijest opravljaju. Iz Čekrklija uđemo u planinu Kozjak, koju prešavši mimoiđemo razna sela rišćanska, i s mrakom u Suhaču stignemo, gdje u polurazvaljenom čardaku na samoj komušini noćimo i, ne bivši domaćina kod kuće, večeru sa sutrašnjim ručkom sastavimo. Kad se po Bosni putuje, sa sobom se hrana nosi, jer ni u samim hanovima ne može se svagda naći jesti; no mi ni luča ni svijeće ne imadosmo. U raznim mislima i san me snađe; kad i kad hladni vjetar kroz prozore zviždeći budijaše me; sutra domaćin

*) U nahijama bihaćkoj, staromajdanskoj i prijedorskoj katolici zovu se madžarima, a ne po srijedi Bosne kao što Karanović u svom dodatku k Srpskim spomenicima, Beograd 1840, ne, osnovno kaže, jer odmah u nahiji banjalučkoj koja s pređašnjim graniči, zovu se *šokci*. Što ovako treba razumjeti: hristjani istočne crkve po svoj donjoj Bosni zovu katolike šokcima, kao imenom za podrugivanje i pogrdu služećim; pa uistinu i jedna i druga strana to ime kao za ruganje drže, jer da bi rišćanin katoliku u donjoj Bosni *šokac* rekao, ili ga tako zovnuo, onaj čas bi se pobili! No u nahijama banjalučkoj, derventskoj i gradačkoj, osobito bliže Save, ne samo da šokcima to ime nije pogrdno, nego uprav narodno, i tako se katolici sami među sobom zovu; što je velika razlika, kako ćemo drugi put vidjeti.

s cicvarom i kiselinom počasti nas, te rano ostavimo Suňaču, selo bega istoga imena, zatim Jasenicu; na brijegu ugledamo razvaline od Beširevića kule.

Beširević bio je u cijeloj Krajini jedan između prvih kesedžija i baša; njega godine 1837 Vedži-paša uhvati, a kulu mu sa zemljom poravni, niže koje nekoliko turskih kuća vidi se. Sad uniđemo u planinu Benakovac, otprije gnijezdo hajdučko, što grobovi putnički i s jedne i s druge strane puta svjedoče. Kazivali su mi ljudi da prije nego je Vedžid-paša, bivši vezir nad Bosnom, u Krajinu došao, nije putniku slobodno bilo samu putovati od Une do Sane, jer Turci ondašnji kako bi jednog ili dvojicu opazili, ne bi im dali živima proći; i to im je upravo zanat bio, niti su se s drugim poslom zabavljali; sad pak ne smjedući pređašnjega goniti zanata, prionulo i malo i veliko za radom.

Poslije Benakovca približimo se Kamengradu tvrđavi. Ja sam se pređe čudio zašto se ova tvrđava zove Kamengrad, jer i ostale su kamenite! No velika je razlika: druge su kamenom zidane, a ova je, rekao bih, narasla na jednom visokom kamenu. Mala ova tvrđava ima još jednu manju pri strani združenu, niže nje kasnije napravljenu. Zapitam kiridžiju:

— Pripovijeda li se štogod o ovome gradu?

— Znaš ti — veli on — ljudi svašta kazuju, a ko bi sve vjerovao?

— Kaži, dakle, ono što ti vjeruješ? — Na šta on:

— Onaj gornji grad, vidiš li? Kad su ga Turci od kaurina oteli, snađu jednu gospoju, a ova ne htijući svoga poštenja i zakona skvrniti, skoči odozgor, a samo tkanica (pojas) što joj se pretrgla, a ona zdrava u svoju vojsku uteče, može li to biti?

— Ako je bilo, zašto ne bi moglo biti? — velim ja.

— I čuješ li šta još kažu, da su odavle kauri jednu bulidžu (tursku djevojku) zarobili, koju su Turci blagom, koliko je ona težila, otkupili.

Utom sađemo u ravnicu prema potoku Deri, okolo koga ima nekoliko turskih kuća s džamijom zabataljenom. I sve to ljepše odavde ukazivaše nam se ravnine. Brzo dođemo do rijeke Blije, koju pregazimo, i do druge povelike opet rijeke stignemo, a to je Zdena.

— Blija i Zdena bile su dvije sestre u staro vrijeme — tako mi kazivaše jedan seljak iz sela Zdene — ako nisu vile upravo bile, a ono su vještice; ali ne kao što su danas vještice, koje nikad o dobru ne misle! Ove su dva brata imale; dođe kuga i sve podavi, osim njih četvero. Dva brata, da se ljudsko pleme u ovim stranama ne utrne, htjedoše se sestrama oženiti, no znajući ove da je to zakonom božijim zabranjeno, nisu se na to privoljele ni pod koji način, zbog šta ih braća ubiju, i gdje su ukopane, odatle isteknu dvije rijeke, koje ove plodonosne ravnice natapaju. — Videći da se ja njegovom kazivanju čudim, reče mi dalje: — Moj djed i sad kaže ljude koje je on poznavao, koji su svake godine o Đurđevu na grob tih sestara išli i tu povazdan praznovali.

Ja moga seljaka nadarim i rastanem se s njim misleći o staroj slavjanskoj mitologiji, kako smo u njoj malo vješti! Utoliko dođemo u Sanski Most, gdje je trebalo Sanu preći, no na našu nesreću isti dan skela se potopila. Kud ćeš sad? Prsta se pred očima ne vidi! U Sanskom Mostu nit imamo znanca, nit ima hana; u takoj smetnji uputiše nas u Čekića har (4). Čekića pleme od znatnih

4) Mogućni Turci običavaju u velikim varošima za putnike siromašne, koji ne mogu u hanu platiti, graditi harove, i to iz same zadužbine, niti plaće na ovom svijetu gledaju; u malim pak varošicama, budući da hana nema, za svakoga su otvoreni harovi.

je begova, i dok se kapetanska vlast nije ukinula, oni su kao kapetani u Sanskom Mostu upravljali. Stari Usein-Adži-beg Čekić lijepo nas pričeka u svome gradu i drago mu bijaše preko načina čuti od nas geografiju Arabije i Misira, kud je on na ćabu putovao; pripovijedaše nam da je i u Dalmaciji i Slavoniji bio, što iz njegova ljudstva i ophođenja lasno uvidjesmo.

Sanski Most jest uboga mala varošica kod utoka Zdene u Sanu, na prekrasnoj ravnici, grad je napola obaljen, ni vrata nema, a u njemu nekoliko kuća. Žitelji su u varošici sami Turci. Sutradan, zahvalivši Adži-begu Čekiću, bivšem kapetanu, na njegovom gostoljupstvu, vratimo se niz Sanu preugodnom ravninom, koja se pet sati hoda od Prijedora proteže, i za sat prispijemo na Trn, gdje je prošaste godine kapetan staromajdanski most napraviti dao. Preko mosta prešavši, uniđemo u predjele svakom rudom prebogate; tuda malo koje selo da nema po jedan, dva majdana, u kom Mađari gvožđe rastavljaju. Za dva sata stignemo u Sasinu, gdje kod ondašnjeg katol. župnika do taj dan ostanemo; a ujutru preko znatne i hrastovinom prebogate planine Berege uputimo se, i ostavivši plodni Timar, Sratinsku i Gomionicu, gdje se ruda gvozdena kopa, prispijemo do ručka na Brombzenjak ili bronzeni majdan, gdje je tursko od mnogo kuća selo. Pripovjede mi tu da su prije stô godina u majdanu bronzu rastavljali zbog čega bio je od cara veliki begluk nametnut, da su i same žene u njemu radile. Jedna baba sakrije noću mjesto gdje se ruda kopala, te tako ni danas za nju ne zna se! Zbog te babe sve selo bude isječeno, u koje poslije nasele se Turci.

Ručavši u Brombzenjaku, put nastavimo preko raznih plodonosnih brda i dolina. Popnemo se na Brankovac brdo, s koga ugledamo da smo blizu Banjaluke, u koju s mrakom dođemo. Ovdje kao u rođenom mjestu, premda

sam se 10 dana zadržavao, ništa mi se neobično ne činjaše što bih u moje putovanje zapisao. Oprostivši se s rodbinom i prijateljima, ostavim Banjaluku i njene lijepe položaje i prošavši Vlaški Brijeg, koji se tako zove što na njemu nešto drvene, iznutra prazne rišćanske zgrade ima, koju Banjalučani vlaškom crkvom nazivaju, dođemo na Vrbanjicu, gdje Vrbanju rijeku pregazimo, koju smo isti dan još triput gazili. Popnemo se u Barkovac planinu, žirom rodnu, koju pjevajući pređemo i spustimo se u prijatno mjesto Čelinac, tursko selo kod Vrbanje, gdje se *mnogi majdani znatnog baruta nalaze. S Čelincom* ostavimo banjalučku, a s Kotorom varošicom uniđemo u jajačku nahiju.

Čudno se putniku vidi kad spazi da gdje nahija banjalučka svršuje, tu i nošnja krajišnička (5) prestaje! Prošavši kroz Kotor i Kotorišće, nad kojim se nadvišena tvrđava zapuštena na jednoj kamenitoj visini vidi, dođemo rano, preko poznatog vratoloma *Osoja*, u Sokoline, gdje kod ondašnjega katol. župnika predanivši, 5 okt. preko Viševaca i Vrhovina, gdje na isti način kao i na Vlaškom Brijegu jedna prilična, prazna i otvorena hrastova hrišćanska crkva ima, nagnem; poslije ovih sela prispijemo u Skender Vakuf, varošicu na lijepom položenju, u kojoj po većoj časti begovi stoje. Po ručku krenemo se, i naskoro kroz Ugriće i Ugar, znatni brijeg zbog kršovitog puta, nadremo i jedva poslije dva sata s velikim znojem prodremo. Ispod planine Ugra, preko stijena i hridina,

---

5) Nošnja krajišnička sasvim je od nošnje drugih Bošnjaka različna, kako kod muške tako i kod ženske čeljadi. Moja namjera nije ovdje nošnju opisivati, dosta je samo da napomenem crvenu od po aršina dugačku kapu, koju Krajišnik na lijevo rame prebaci, ovaku kapu i djevojke nose. Kad sam ja u Zagrebu ilirske kape vidio, ostao sam izvan mene misleći na novu modu koju ljudi odbacuju, što je kod bosanskih Krajišnika od starine ostalo!

rijeka Ugar teče, gdje kraj mosta i pandurica nahodi se. Tek što se ove muke oprostimo, u drugu napast zapadnemo, a to je predjel Dobretići (6), u koji s mrakom prispijemo i kod katol. župnika prenoćimo. Sutra preko polja Vistolja, kraj planine Gostilja, za šest sati dođemo u Travnik, stolni grad Bosne kraj rijeke *Lašve*, a na podnožju Vlašića.

Varoš pri strani ne čini se prijatna putničkom oku. Ovdje prenoćimo i sutradan oko podne nastavimo putovanje prošavši kraj nove nizamske kasarne, koju su tada iznova opekom pokrivali. Tu pregazimo Lašvu, na kojoj su se nizami prali i umivali; obazrem se, da novu gradnju bolje posmotrim, no odmah poznadoh bosansku građu! Kasarna od jednog kata. Pred njom nikakve straže nema, a i ne treba, jer ispred nje, zbog množine pasa, niko sâm ne smije proći, budući koliko je nizama, još više pasa imade, svaki bo nizam po dva, po tri psa hrani; teško onom koga ovi gladni snađu i okupe! Ostavivši Travnik, uniđemo u polje Travanjsko, zelenom travom pokrito, koje naokolo sela kite. Na jedan sat ugledamo i Gladnik pri brijegu, selo katoličko glasovito zbog toga što osim harača nikom ništa od vremena Muhameda II ne plaća. Car ovaj, vraćajući se slavodobitan iz Bosne ugleda seoce pod brijegom sjeveru okrenuto, upita za njegovo ime i kad mu kazaše da se Gladnik zove, zapita opet šta to znači, i kad mu istolkuju da to ime od gladi dolazi, budući je

---

6) Dobretići jest jedan na visini stojeći u jajačkoj nahiji predjel, tako nazvan od plemenite županjske obitelji *Dobrote*, od koje može se čitati opisanje u knjižice Nobilissimae Familiae Comitum Dobretich olim Regni Bosniae Optimis Genealogicus liber A. R. P. Lucae Vladimirovich. Ancona 1772. Venetiis 1775. — Od ove iste familije izlaze blagorodna gospoda u Hrvatskoj Vragnyczany u Rijeci (Fijumi), Senju i Karlovcu znatni trgovci i veliki rodoljupci.

mjesto nerodno, car dade selu ferman s kojim ga od sviju poreza radi uspomene svoga prolaska oprosti!

Za dva sata bismo u Vitezu, gdje se Sarajlije god. 1840 s Vedžid-pašom pobiše; tuda kraj ubijenih i u grobu ležećih begova, znatnih junaka Durambegovića i Pinje prođemo, ostavivši za sobom Vitez i njegove krasne ravnice, za 4 sata prispijemo u Busovaču, varošicu na plodnom mjestu, gdje noćivši uputimo se u Fojnicu, u koju za 4 sata dođemo. I tako, poslije tri mjeseca i više, srećno svršim moje putovanje 9 okt. g. 1842.

(»Србско-далматинский магазинъ«, Задар 1843, с. 66—77).

PUTOVANJE PO BOSNI GODINE 1843

Znam da se sjećate, kad sam bio u Zagrebu, da sam vam obećao opisati moja putovanja; pak se može biti i čudite, da riječ datu dosad nisam održao? Mili moj Stanko, porad nekojih osobitih uzroka lanjska moja putovanja tiskana su u »Magazinu dalmatinskom« od ove godine. I budući da se slučilo te sam i ove godine noge opružio od Sane i Save do Une i Vrbasa, zato nastojaću i vama štogod napomenuti što mi je u oči upadalo, koje sravnivši s onim u Magazinu, moći ćete imati pojam od ove krasne a toli zanemarene pokrajine slovinske. Vi znate da se ja tolikom krasnoriječju nisam privikao, kao što su humoristički njemački putnici obikli izlagajući putovanja svoja i da prazne riječi na hartiju mećem. Dosta je da vam napomenem da sam iz Fojnice krenuo petog dana onoga mjeseca koji je svakome prijatan, a za putnika najveseliji, kadno djeca čobančad radost svoju sa svrnutim svibom, tj. sviralom, uzjavljuju, težak crnicu prevraća, a gora zelenom kiti se odjećom, slavulja na pjevanje nudi, a ovi opet putnika podražuje. To čini da putnik ni ne osjeća da ga konj kasom svojim rastresa, dapače sve zaboravlja nezgode od umora uzrokovane.

Kroz razna voćna tursko-kršćanska sela za 4 sata dođosmo u Busovaču. Malim da ne zaboravih napomenuti vratolom Šupljike i selo pri strani Živčiće, gdje leži šeh Adži-Mejnlija u tekiji (samostanu turskom) kod turbeta, nad nekakvim svecem sagrađenom. Pitam ja moga kiridžiju, je li veći svetac ovi od onoga na oglavku.

— Baš je ta — odgovori kiridžija — on je prvi u svemu memlečetu od šehislama proglašen; međuto, ovi je Osmanlija!

— Pa šta je zato?

— Jest, ama ovi se s tim ponosi i veli, da je sikirić vlah, pak ako hoće biti pravi šeh, nek najprije dođe da ga ja poturčim!

Svi Osmanlije drže Bošnjake turske za polu-vlahe, i s tim ih napastuju da oni nijesu pravi ćispet sveca Muhameda. Otud dolazi da bosanski poturica voli i vlahu nego Osmanliji, jer veli: Osmanlija odrekao se je svog vjerozakona i kaurinom postao, uzamši njegovu odjeću i uredbe švabske, tj. *nizam*.

Idući niz Šupljike opazih na blizu razvaljenu tvrđavu, po svoj prilici gnijezdo razbojničko. Upitah druga, je li se šta pripovijeda o njoj.

— A ko ti zna? — veli on. — Prije nekoliko godina spuštali su se na gužvama u nju, da traže blaga, pak su tude našli mnogo meda i voska, dapače i proje našli su.

Busovača, varošica na drumu sarajevsko-travničkom, leži u plodnoj ravnici na po puta između Fojnice i Travnika. Tu rijeka Kozica okreće majdan jedan otskora sagrađen. Desno jedan sat daleko vidi se selo Dobraljevo, a nad njim, na visokome hridu, Hum, razvaljena tvrđava. Tude su prije 10 godina tražili blago; al su ga veziru iskopali, davši veliku globu, a našli ništa nijesu, osim dva tovara kopalja i drugog oružja. Još mi i to kazaše, da se blizu te tvrđave i danas vide vješala gvozdena o stijeni, i djevojka od kamena izrezana u kipu. Niže toga kopata je ruda još nedavno, i to gvozdena, koja se sad iznova počela vaditi. Lijevo od Busovače na istu dalečinu vidi se druga tvrđava, Medvjedgrad, gdje se ne samo medvjedi nego i sove legu. Niže ovog podora vide se još rupe, iz kojih se je onda vadila ruda srebra i zlata.

Ručavši u Busovači nastavimo put preko lugova zelenih i za dva sata stignemo u Vitez, selo tursko-kršćansko u mnogo izglednijoj ravnici nego je Busovača. Mjesto ovo od tri dućana, jedne džamije i nekoliko kuća i hanova spomena vrijedno je od bitke Sarajlija sa Vedžid-pašom (god. 1840, kolovoza 15—16). Tude Sarajlije budu pridobiveni, i dva najbolja junaka ostavljena, »Pinjo« i »Durambeg«, koji na pijanim hatovima nasrnu na kumbaru (topništvo) vezirovu, i tako ludo poginu; kako to grobovi i kamen s turskim natpisom svjedoči.

Odavle do Travnika, dva sata, sve je polje žitom pokriveno, koje, po srijedi tekući, Lašva natapa. Putnika ne samo polje već i obližnji brežuljčići u srce diraju. Po njima su sela svakim voćem iskićena s obje strane puta, između kojih dvoje ne mogu ostaviti nenapomenjena. Jedno je Mošunj, kraj Lašve, gdje je imala biti nekakva glasovita naselbina (rimska). Ovdje ne samo da se vide zidine na brijegu već i dolje niže u ravnici. Težaci oruđi nahode razna posuđa, opeke (cigle), a najviše rimskih novaca (srebrnih, bakrenih i zlatnih), između kojih ja sam do 15 komada vidio. Kazivaše, kako je bila Lašva prodrla i vidjela se nekakva magaza. Obnoć stanu kopati. U njoj u kamenu izrezan sanduk, a kad s njega dignu ploču, al lonac poklopljen nađu! Ko sretniji, ko li veseliji? Zatrpavši magazu s velikom radošću odlete kući, da dijele blago, al kad otvore, sam pepeo! Vrag podmetnuo — odmah reknu Bošnjaci. Još i sljedeće nadodaše da prije dvije godine nekakav od kaurina kupi kalamintu (tako zovu šipku magnetičku), te ju pusti ovdje. Šipka gdje stadne, počnu kopati, i nađu idolu »kip« u veličini djeteta od 5 godina: trup vas od tuča, glava, pako, od zlata, s ramenima o lamu privezana. Kad ja stadoh priupitivati šta su uradili od njega, nažalost odgovore mi da su ga

sjekirama razlupali i kod kujundžije rastalili. Često se događa da ovakvih stvari iskopavaju, ali prosti seljak krije kao zmija noge, i tako kad propane, istom onda pročuje se.

Drugo je Gladnik, selo kršćansko od 12 kuća. Od njega odavna sam čuo pripovijedati: kad je car Mehmed II (g. 1463) *prohodio, zapita za ime njegovo, i kad mu kažu*, da polak sjevernog položaja rđavo rodi, da je siromašno i ubogo, pa mu Gladnik od starine ostalo ime, caru se dopade ta etimologija, a htijući i svog došašća ostaviti spomen, otpusti selu ovome sve poreze i daće, do danas da ništa ne plaćaju osim harača.

Ravno taj dan dođemo u Travnik, varoš stranom na brijegu, stranom, pako, na podnožju (podgori) Vlašića kod rijeke Lašve. Travnik je stolno mjesto vezira bosanskoga. Tvrđava ne samo što je malena i nejaka, već još suviše na takvom je mjestu nezgodna, da bi se lasno kamenjem zatrpati mogla. Čaršija dosta je čista, jer je mnogi opiru šedrvani, česme, tj. vodeni vrutci. Kuća prvi boj (kat) je od kamena (tj. magaze), gori, pako, drveno. Tako je vezirov konak sagrađen. Da je kuća bijela od kamena, već bi se zvala »kula«. Najveća kuća na jedan tavan odignuta (ne brojeći magaze) i od sviju zgrada najljepša jest lani napravljena kasarna, koja kad se sasvim dogotovi do 8.000 moći će zauzeti vojnika. I ona je jedina pokrivena crijepom na način talijanski. Stan pri zemlji od kamena, gornji, pako, kat od ćerpića. Prolazeći kroz Travnik najvećma ti upada u oči pljesnivi Arnaut, a od ovoga malo odličniji nizam, besposlen po čaršiji tumarajući i po dućanima i po tri ure (sata) u trgovca, koji ga otjerat ne smije; a da štogod ne ukrade, uvijek mu valja paziti. Nizami čitave ergele za sobom vodaju gladnih kerova, a pred kasarnom druge straže i nema. Od pasa jedva da ko mirno prođe, a braniti se ne smije.

Oko Travnika sela su većinom kršćanska. Gradnje po ovim selima bijele se kao labudovi, jer svaka kuća, staja ili pojata podzidana je i okrečena. Sva su ova sela na lijepu mjestu pod bregovima, varoš, pako, na najgornjem. »Travnik« svak vidi da dolazi od *trave*, kojom je ova okolica prebogato narešena. Međuto, narod pripovijeda ime njegovo od sljedećeg događaja: Despot Vuk otme sestru Đerđelez-Alije iz Sarajeva. Ovo začuvši, Alija odleti u potjeru za Vukom. Kod Klokota (dva sata k Sarajevu od Busovače) proždre zemlja otetu djevojku rad nevjere Vuku namišljene otkud i danas klokoće, tj. ključa sumporna voda. Kod Kozice obosi konj Vukov, otkud ostane Busovača, a Vitezu ime ostane porad imena Vukova, gdje poslije 24 sata nadvlada Aliju i čak poslije 18 sati otravi konja u mjestu, kome Travnik ostane i do danas ime. Još mi i to pripovijedaše, da je otskora Travnik postao šeherom (varošom), a otprije bila je samo kasaba (varošica, trgovište), a to stoji upisano na nekom grobu u selu Brajković zvanom. Pismo je ilirska azbuka, i među ostalim sljedeća štiju se slova: »Sto i pedeset godina živih, triput na Jurjev-dan bijelu po ledu prišoh, triput na Jurjev-dan novoga kruha jedoh, ne vidih šer Zenice ni kasabe Travnika!!«

6 svibnja podranimo iz Travnika i posljednje selo nakon dva sata ostavimo, unišavši u same planinske predjele, preko kojih za 6 sati, prešavši *Gostitelj* i Vitolje, dođemo na konak u Dobretiće, k ondašnjem župniku. Dobretić zove se jedna najviša u svoj Bosni može biti planinska okolica od 150—200 kuća kršćanskih. Ljudi ovdje samim gotovo žitom i jedinom marvom životare, među samim omorikama, koje kuću od kuće zaklanjaju da putnik ni ne vidi kuda će se svratiti, a po putu drže stoku u stajama. Čudnovato je što fra Luka Vladimirović o

ovome predjelu piše u knjizi »Nobilissimae familiae Comitum Dobretich olim Regni Bosniae Optimatis Geneologicus liber (Ancona 1772, Venecia 1775). Čita se u rečenoj knjizi, da je ime dobilo od one obitelji plemenite Dobretića. Nekakvom Dobreti pokloni car okolicu svu na prošnju svoje ljubimice, a njegove kćeri Ljiljane, koju zarobio bješe.

Kod ondašnjega župnika prenoćivši, rano uputimo se kroz same omorike do rijeke Ugra, koju prešavši stupimo uz planinu Ugar i Ugrice. Put ovi lasno se usporedit može s najgorim u Bosni. Mi ga se jedva oslobodimo, prispijevši na ručak u Skender Vakuf, selo gdje imade nekoliko begovskih i ciganskih kuća, s jednom džamijom drvenom i tri dućana. Taj dan preko Vrhovina i Viševica prispijemo na konak u Sokoline, gdje kod župnika prenoćivši, spustimo se niz vratolomne osoje. Ove za jedan sat predobivši, izbavimo se iz planinskih predjela, koji nas čak od Travnika pratiše. Sad smo u ravnoj župi, plodnome kotaru, koga Vrbanja natapa. Sela po bregovima, a mjesto od turske varošice u ravni. Na jedan četvrt sata vidi se tvrđava zapuštena na jednome vratolomu, ispod kog put vodi opominjajući na silnog Hrvoja, koga baština bijaše kotar ovaj, gdje bude pokopan (g. 1415). Pregazivši krivudajuću se Vrbanju, koju taj dan pet puta pregazit imadosmo, primimo se slavne gore »Barakovac« zvane, bukovinom i rastovinom preobilate, radi šta je pohode nebrojena stada prasadi. Ovdje nam pokazivaše klupe i otpočivala Tomić Mihovila, slavnog harambaše, od kog Bošnjaci pripovijedaju da je on jedini vodio fermanlije četu, a tu milost na sljedeći da je dobio način: »Življaše negdje Arap dvoglav, koji je caru bio dodijao. Car mnoge milosti obeća onome koji bi ga smaknuo. Niko se ne nađe. Najposlije Tomić Mihovil obeća smaknuti ga pod ugovo-

rom, ako mu se dopusti da četuje slobodno. Car obeća, dapače i ferman dade Mihovilu, a ovaj pogubi dvoglava Arapa.«

Prije nego smo unišli u Barakovac, prođemo Čelinac, dva turska sela, gdje se mnoge stupe okreću na Vrbanji, stupe od baruta najglasovitijeg u svoj Bosni. Ovdje se upútismo sa 6 Arnauta. Eto muke (pomislim u sebi)! Sad će biti sto sijaseta! Zato dok uniđosmo u goru, opalim ja moga haberdara, pak ga odmah napunim pred njihovim očima, spustivši dva zrna u njega. Nek je sigurno (vélim ja), imade ovda uvijek zlih ljudi! Na to i oni potegnu svoje šare, opale, a ne sastave. Bijahu zakisle.

— Gledaj ti toga — rekoše oni — kod ovakvih pušaka lako bi glavu izgubili.

Dok oni opet puške izvrte, ispale, otaru i opet napune, dotle i do po Barakovca prodrsmo. A ja opet opalim dvije male, pak opet napunim i olovom učvrstim. Potegnu i Arnauti, al kog opali, kog ne sastavi. Gledaj toga rugla — velim ja — s kakvim društvom putujem. Mogâo bih glavu izgubiti. Da bi mene moja prevarila, ja bih s njome u po Vrbanje.

— Vala, hodža, pravo govoriš! — vele oni grohotom smijući se. Utom jedan:

— Daj der, bogati, da ti vidim jarak.

— Sabur, druže, znaš — velim ja — šta su mudri kazali: žene, konja ni oružja ne daj od sebe!

— To ti je komad besjede! — odgovore svi.

Tako se s njima bacajući lafe (šale) izađemo iz Barakovca i u ravnicu sađemo, gdje se nije bilo bojati, jer ljudi po njivama radijahu. Pitam ih sad, iz kog su mjesta.

— Od Janja! — Ja:

— Kako engledišu tamo?

— Arnautski, bugarski i malo bošnjački! — odgovoriše mi.

Peti put pregazivši Vrbanju za sat dođemo u Banjaluku. Varoš ova i tvrđava dvojinom je veća od Travnika. Leži donji šeher većinom u ravni, gornji, pako, obalom Vrbasa, u kog se slijeva Vrbanja. Dok su beglerbezi s Bosnom upravljali bila je Banjaluka njihova stolica. Nad varoši ovom vidi se brijeg Osmina, iz kog mnoga dopiru vrela u varoš. Nahode se ovdje toplice u gornjem šeheru, a u okolici broji se do 13 toplica na različitim mjestima. Tvrđava na zgodnom je mjestu sagrađena, bila endecima i bedemima dobro utvrđena, a sad su se već počeli osipati. Banjaluka leži na vrlo lijepom i plodnom mjestu i čak do Save 8 sati — sve je ravno polje. Najglasovitija u cijeloj Bosni jest ovdašnja džamija, Feredija zvana od beglerbega svoga utemeljitelja. Izvanjski zid njezin naliči na crkvu, a munara na zvonik (toranj). Još bivši djetetom čuo sam pripovijedati kako su Turci tri neimara, kad su dogotovili džamiju, naumili pogubiti, da ne bi još takvu gdjegod načinili. Ovo pročuvši, neimari naprave sebi krila te tako pobjegnu iz džamije, a nijesu mogli pregorjeti bradava, koje, leteći, izvrnu se i otsijeku dvojici krila, te tako padnu mrtvi kraj Vrbasa, gdje im se i sada kazuju grobovi; a treći, ponajmudriji, odbacivši u dobar čas bradvu, spase se. Predanivši ovdje nastavih put 10 svibnja preko Brankovca, najmivši si tri oružana momka.

Na ručak prispijemo u Bronzeni Majdan, tursko selo u plodnoj dolini kod Gomionice, na kojoj su još prije nekoliko godina tukli majdani od mjeda (tuča), al sad porad velikog su zuluma zaustavljeni. Odmorivši konje i ručavši, odatle se dignemo preko Sratinske, sela i rijeke, na kojoj tuče nekoliko majdana gvozdenih, koju ostavivši

uniđemo u znatnu planinu Beregemicu, iskićenu obilatom hrastovinom i bukovinom, te i hajducima svake godine. Nakon tri sata, ostavivši Beregemicu, dođemo u Sasinu, selo kršćansko s nekoliko majdana gvozdenih. Tude kod župnika prenoćivši, zorom ostavimo Sasinu i preko lugova, brda i dolina za dva sata siđemo u ravnicu koju natapa Sana.

Kod Sanskog Mosta prevezemo se na kerepu (lađi). Sanski Most, varošica, imade nekoliko dućana i zapušten gradić, pod kojim Zdena utiče u Sanu. Za dva sata išli smo ravnicom uz Zdenu, dok ne stigosmo njezinu sestru Biju. Ovu prešavši ugledamo Kamengrad, tvrđavu na jednom hridu ukrepljenu s novim gradićem. Ispod nje teče potok, a oko njega nekoliko kuća s džamijom razvaljenom. Ja ne znam ali je siromaštvo ali nemarnost prema zakonu pravi uzrok, da po selima turskim jedva vidjeti džamiju novu, već većinom starcanu, osobito pako sasvim od vjetra obaljenu, gdje na zemlji gnjije. Od Kamengrada penjasmo se pô dana sve više. Došavši u Lužičko Polje stanemo se brinuti o konaku, jer sela nigdje ni od lijeka. Komordžije po stotinu gone hranu u Bihać. Oni na polju rastovarivši, pustiše konje za travu. Moj konj nije otravljen. Ječma valja mu tražiti u selu.

— Gdje je Japra Bišćevića? — pitamo jednog starca kod vode.

— Eto gore preko brijega, pa ćete ugledati! — odgovori on.

Noga za nogom, čitav sat, a od Japre ni traga! Murat, subaša nekog bega banjalučkog, ovog dana susrete se s nama. On nosijaše svom gospodaru pod Bihać brašno (proviziun). Po turski okresa nekoliko vjera i postova laži djedu.

— Ej, Murate — velim ja — prođ se psovke! Čuj da psi laju! Nagnimo tamo!

Kad u dolinu sađemo, a eto torovi i kolibe razapete.

— Evo šećara! — poviče Murat. — Dobar veče, vlasi! Gdje je Japra? Vodite nas tamo!

— Bog s vama Turci! — odgovore čobani — ako ste prošli polag vode, ondje vam je ostao put za Japru!

Murat: — A vi gledajte konak! Brava nećemo, već sir i mlijeko odmah da nosite, i kajmaka neka bude kozjega; vatru loži, vlaše!

Tude razjašimo. Mrak se uhvati sasvim, nalože čobani vatru. Ja se spustim na kabanicu, a Murat stane, po svom običaju, kao subaša izdavat se, psovati, prijetiti da će odmah dvije ovce podvaliti ako večera ne bude gotova i nama i konjima. Ode čoban donijeti sijena, a drugi pobježe. Pitam ja:

— Murate, jesi li ti ikad pod Bihać dolazio? — Nisam, veli on. — Pa kad nisi, kako ti smiješ ovdje zapovijedati? Jeda li ne znaš da je ovdje goli kremen? Ta lani su u istoj Japri 6 Arnauta pobili, nisu ovo tvoji kmeti. Mi možemo poginuti noćas, i to s tebe. Podignuće cijelo selo, pa kud ćemo mi? Ovom vlahu nema zakona. Znaj dobro, Murate!

Sat i više prođe, a ni čobana ni sijena!

— Eto, Murate! — opet ću ja — nije li nam bolje bilo šutiti. Mogli su nam barem vatru poticati, a sad iz mraka mogu nam konje pokrasti.

Ja i ne svrših, ču se glas: »O Turci, o Turci, evo vam na brijegu sijeno! Ja ne smijem tamo doći: vi ste moga čobana zatjerali i ovce iz tora pustili. Takvih zulumćara ovi vilajet nije nikad zapamtio. Prekjučer prošlo je četiri hiljade askera, pa takvog nam zuluma nikakav ne učini. Vidićemo se sutra pred vezirom, je li on to dopustio,« itd.

— Nuto, iftire, ako znaš za Boga — veli Murat — nuto raca, ali ti je bijesan! — Ne ostade ni post ni vjera, sve skresa Murat. Al ko će se sad naći da ode po sijeno?

Boji se svak zasjede. Najposlije moja dva momka odoše pa donesoše.

Tu noć, oko vatre okrećući se, malo i zaspah; toliko sam se puta obazrio da nije ukraden konj. Kad se ja probudih, vatra se ugasila, a po meni obijelio mraz, a to 13. svibnja. Odmah se opremismo, te kroz polja i livade na ručak dođemo u Jasenicu, tursko selo, nad kojim se vide zidine od kule Beširevića, koju Vedžid-paša god. 1837 obori. Taj dan, prošavši kulu i selo Radić, spustimo se niz planinu Risovac u polje zeleno, koga rijeka Una natapa. Nasred ove eto ti Bihać grad gdje se bjeljuška u otoku! Kroz čaršiju jedva se provukoh od mnoštva Arnauta i nizama, koji se, za uzbit Krajišnike, biše tude sakupili. Jedan sat od grada leži Vedro Polje. Tamo odoh k župniku kat. na konak. Sutradan išao sam na »veliko groblje«. Tude se je vojska bila utaborila (4—5 hiljada momaka). Na kapiji vezirovoj brzo opremivši poslove, sutradan odmah krenem se natrag istim putem. Al da štogod kažem i od Bišća grada. Grad taj već se počeo osipati, i jedna strana zida od austrijanske strane oborila se sasvim. Leži grad ovi u ravnici s ove, tj. hrvatske Une, koga opasuje jedna otoka od nje kasnije napravljena; i ova opet niže grada sjedinjuje se s glavnom Unom. Kako grad tako i predgrađe u plemenitoj su ravnici, prekrasno razložena. Bihać otstoji od austrijanskog korduna Zavalja pô sata; od Banjaluke 24, a toliko i od Jajca. Grad taj jeste glavno i najveće mjesto u turskoj Hrvatskoj. Kako kazuje Farlati (tomo 1, pag. 481) sagradio ga Bela IV; narod, pako, pripovijeda da su Senj, Karlovac i Bihać sagradile tri sestre. Od Kamengrada do Bišća predjelje je planinsko, i budući da tu nema kršćana, zato je mene malo ko ili uprav niko mogao poznati: šta sam i odaklen sam. A kazat se nisam smio, jer bi gomilama k meni bili nagrnuli hrišćani, da im »zapise« dajem.

Zapis u Bosni služi na mjesto svakakve ljekarije. Što god koga zaboljelo, a on leti odmah k svešteniku da mu zapiše i moći dade. Da sam se htio pokazivati šta sam ja, i za dva dana ne bi me pustili između sebe. Ali nije meni bilo do praznovjerja njihovog. Al opet druge muke! Ko nepoznanu za novce ište, kažu da nemaju ni zalogaj kruha.

Vrativši se, dakle, mi iz Bišća, odredimo na konak u Japru. Sad zađemo u selo od kuće do kuće pitajući može li se gdje noćiti, samo da nam je za konje sijena i ječma, to ćemo platiti, a drugo imamo sa sobom. Petnaest kuća prošli smo, svagdje kažu: Nema! Vojska pojela sve što je bilo! Ajdete proti Majkiću! Tude moći ćete noćiti.

Pod sami mrak dođosmo kroz ovu dolinu pred popovu kuću i pitamo, bi li nam za pare dali ovdje prenoćiti. Stana nema nigdje! Popa ne bijaše kod kuće. Izađe mu brat i nevjesta popadija. Da te Bog sačuva slušati šta ti ova pljesniva snaha prosu na nas psovki. Ni talijanski matrozi (mornari) ne bi znali protiv buri više psovati.

— Ženska glavo — velim ja — prištedi se tvoje mladosti! Ako sam te upitao imaš li, niti sam opsovao, nit oteo. Kini mi se s očiju dok zla nisi vidjela. . . Dajte mi konja da idem!

Uhvati popov brat za konja i ne dâ. — Nemoj, aga! — veli meni — još niko ispred naše kuće nije otišao ne noćivši.

— Ali silom! — priuzmem ja — a ja toga neću!

Mi to govorimo, a iz kuće 10 Turaka izađe, te na me zagrme da ova kuća ne može stajati uvijek sama dočekujući goste.

— Bre, aj siktur! — zavičem ja — ne može take kokošare, koji badava hodaju od kuće do kuće; a ovako moći će uvijek, jer ja se na put nisam spremio prazne kese!

Na to Turci šut! Ter se jedan po jedan uvukoše u kuću. Momci raspraviše konja, a mene odvedoše u popovu ćeliju, gdje on liturgiju svešta. To ti je jedna drvena zgrada, koja imade iznutra peć, jedan krevet obataljen, jedna polica i troje knjige i nekoliko čađavih ikona na zemlji, jer poda nema. Prostrše slamu i vatru naložiše. Dok se ja raspremih, uto mi donesoše večeru: vruću pogaču, cicvaru i mlijeko. Ja iz bisaga izvadih moju hranu i plosku vina, te stanem večerati. I tad upaziše, da nijesam Turčin. Šapću onda kućani koji su se nad sovru nadvisili: »Ne begeniše naše večere!« A ne znaju da se meni i na moju grsti gledajući mladu popadiju kako je čista. (Ovo je ona ista popadija što su joj lani Arnauti ubili muža, al da su nju, manje bi bilo štete.) Velim družini: »Ništa nema gore nego jezičnasta žena!« Ona oborila od stida oči. Plativiši konak, rano se odijelimo iz Japre Bišćevića, te stignemo zdravo osmi dan opet u Fojnicu.

II

Ni pun mjesec ne prođe, a mene opet 18 lipnja otpremiše iz Fojnice, ter tim istim putem dođem do Banjaluke. Odavde sad skrenem u Ivanjsku. Tude kod župnika prenoćivši, uputim se preko sela Šimići, Mičije i Turjaka, a za 6 sati prispijem u Gradišku bosansku. Koliko god opisivao ljepotu ovog mjesta, sve će ljepše ostati. Ravnica jedna preplemenita, a posred pružila se šuma Savski Lug, od Save ime noseći. Jedna gora od 6 sati raširila se je u daljinu, u kojoj rijetko je vidjeti drugo drvo već samu hrast u nebo grane šireći. Kroz njega prolazeć mogao sam sve od žalosti plakati gledajući kako je malo i veliko ustalo da ga utamani. Jedni duge na hiljade sijeku; drugi za lađe i brodove, treći za vatru, prodavajući preko Save

u Slavoniju. Čobani, kojim niko ne zabranjuje, od besposlice posijeku najveći hrast, drugoga nasijeku pa se osuši. Najviše, pako, naselilo se u tom lugu nekoliko kuća, pa pali hrastove i cijelu šumu da može orati i sijati. Čak iz Francuske i Engleske trgovci ovdje za brodove sijeku hrastove koje oni izaberu, al bojati se da neće zadugo! Lani mi je Adži-beg Čekić kazivao da se je u Aleksandriji nalafio (našalio) na brodu koji je bio usječen u Savskom Lugu. Ne mogu nikako razaznati zašto Prekosavci Gradišku bosansku zovu Brebirom. Za to ime ovdje niko ne zna, već je svaki uvijek Gradiškom cepa. Varoš ova ima na obali Save nešto i grada i dosta priličnu trgovinu na skeli. Od Banjaluke, kud spada, 8 sati je udaljena.

Predanivši ovdje, natrag se vratim u Ivanjsku. Predjelje ovo (od 150 kršć. a 50 hrišć. kuća) jedno je od najznamenitijih. Kuće pri brijegu od svaklen voćnjacima opkoljene, osobito šljivom kao gorom. Više ispod kuća vinogradi. Po srijedi teče nekoliko potoka. Pri brijegu vidi se podor Ivangrad, a unaokolo gore hrastove koje obilaze nebrojena krda (čreda) krmadije. Po ovim gorama ima čitave čete Kranjaca te pale pepeo. Kazao mi je moj prijatelj Miško Šlezinger, čifut iz Carnika koji tuda rakiju prodaje, da je on lani u Gradiškoj platio veziru 600 for. sr., a ove godine 4.000 for. sr., za monopol kupovati šiške u 12 kadiluka. Još više plaća se za pijavice, a najviše za duge i pepeo. To inostranac iz Bosne iznosi, a općina ne dobiva ni pare prebijene. Ovo sam samo otprilike naveo da vidite, gospodine, zašto je ovdje toliko siromaštvo pri zemlji toli plodnoj i svakim darom od prirode nadarenoj. Za četiri sata sve ravnicom dođosmo u Kozarac, u varošicu u plemenitom mjestu sa zapuštenom napolak tvrđavom. Ništa čovjeku ne čini se začudnije nego vidjeti tako siromašne i napolak opale kućerine

a okolo neizmjerne vrtove, i bašče, i njive itd. Al je upravo siromaštvo, al je nevaljalstvo?!

Ovdje prenoćivši za dva sata stignemo u slavni Prijedor, varoš na plemenitoj ravnici kod Sane. Imade i nešto slabe tvrđave. Varoš ova poradi trgovine svaki dan raste. Odavde po Sani na malim brodovima gone gvožđe u Biograd, a odande sol vlašku natrag. Brodovi ovi mogu podnijeti 50—2000 tovara gvožđa, kako je voda golema. U Prijedoru noćivši sutradan prevezemo se preko Sane. Za jedan sat stigosmo u Ljubiju, varošicu od 80 kuća i nekoliko majdana gvozdenih; a na ručak u Volar, gdje taj dan ostanemo kod ondašnjega župnika. 3 srpnja ostavimo Volar i njegove hrastove gore. Spustivši se niz Sataru rijeku i prošavši nekoliko sela, koje svako po nekoliko majdana ima, do ručka dođemo u Stari Majdan, varoš među dva brijega, kroz koju teče Satara rijeka okrećući nekoliko majdana. Mjesto ovo ima slabe tvrđave. Sva nahija staromajdanska i od strane prijedorska i trećinom banjalučka jesu brdovite i kršovite. Brda ova, osim dragog kamenja, daju svake vrste rudu. Na mnogo mjesta (osobito u nahiji staromajdanskoj) vidjeti je rupe i podore gdje se je prije 400 godina talila i plavila ruda, a sad se samo gvožđe opravlja; i ovo je najbolje gvožđe za cijelu Bosnu. Ljudi koji gvožđe ovo opravljaju, sami su seljaci, i to kršćani, »madžari« zvani (u staromajdanskoj nahiji u 15, a prijedorskoj u 9, a u banjalučkoj u 3 sela). Oko podne ostavimo Stari Majdan te dođemo u Bardare, gdje su prije bile same močvare i bare, sad pak selo, 2 majdana i kula Derviš-bega (prije kapetana, a sad muselima staromajdanskog). Niže Bardara pređemo na Trnavi Sanu preko novog mosta. Odavle opet vidjesmo ravnice sanske, Sanski Most i Kamengrad. Taj dan eto nas opet u Sasini. Tude kod župnika predanivši sutra rano kre-

nemo preko hladovite Beregemice, a za tri sata eto nas pred kaluđerskim samostanom »Gomionica« nazvanome.

Selo ovo na podgorju Beregemice stranom je kršćansko a stranom hrišćansko. Ovih posljednjih je samostan. Tu teče rijeka Gomionica okrećući nekoliko majdana. Ja sam prvi put hodajući po Bosni svratio se hrišćanskome popu u Japru, i tude sam od popadije zlostavljen (Bošnjak kaže: ograiso). Odijelivši se iz Japre na dva sata prošao sam kraj Lipnika. Tude su mi kazivali da ima hrišćanski samostan. Ja sam se htio svratiti, nu razabrah da nije samostan, nego drvena samo crkva i kuća u kojoj tri popa stanuju. Neću više popu na konak i na ručak! Zato i mimoiđoh Lipnik. Kaluđeri su prosvijetljeniji, zato ja, da opet ne ograišem, k njima se svratih. Služba prihvati konja, a iguman stade se samnom ljubiti. Iznesoše na travu ćilim i jastuk. Tude me posadi. Donese iguman kavu i rakiju. Al meni sve nešto fali. Htio bih štogod razaznati. Zato počmem pitati igumana šta se pripovijeda, od koga i kad je sagrađen samostan i crkva; imaju li starih kakovih rukopisa, o tome i drugom koječem pisanih. Al se naskoro zastidjeh kad opazih da mene iguman ne razumije. On samo odgovara da su mu majstore otjerali u Banjaluku, a da je počeo pokrivati crkvu. Što ja očima gledam? Na moju pravdu, ovo je Grk (pomislim u sebi); al brzo doznah da ga glava boli. Jednog opazih gdje pušeći s bensilajom pod puškama šeće se oko crkve.

— Gospodine, je li ono pop?

— Oprostite — veli iguman — ako je i metnuo ruke na stražnjicu, ovo je selo, ono je kaluđer!

Jedina brada od dva prsta izdaje ga za sveštenika. Pet kaluđera obitava u ovom samostanu, na samostan nikakove prilike ne imajućem. Ni s jednim ne mogoh imati priliku sastati se i razgovarati. Svi se okreću od

mene, da me ne vide, a igumana zaboljela glava; ter tako prođe u dim sve moje ufanje pronaći štogod važnoga.

Crkva imade oblik gotički. Dosta je pomalena, ali tvrdo sagrađena. Unutra ima nekoliko knjiga crkvenih, u Mlecima i Rusiji tiskanih; nu već su i na polak razdrte. Jedan psaltir sav u rasolu ukvašen kanda su kupus njime pokrivali. Osim toga, nađoh između njih troje tiskane u Rusiji god. 1824. Drugo ništa znamenitog. Najpotlam kazaše mi da je crkvu ovu sagradila nekoja turska carica. Ime njezino kazati mi ne znadoše.

Tude ručavši nastavimo put preko raznih hrišćanskih predjela i mjesta planinskih, imenito preko Sitnice. U planini zamrknemo, te rano 7 srpnja ujutro dođemo u Varcar Vakuf, varoš na brdovitom mjestu otsvaklen opkoljenu planinama. Tude taj dan ostanem pri župniku katoličkom, pa sutradan, podranivši, stignemo za dva sata u Jezero ili Đul-hisar, varoš kod Plive u ravnici. Odavle ide se kraj Plive, koja se je na način jezera razlila unaokolo po polju golemome i dugome do sat i pô. Prijatno je tuda vidjeti kako mali čamci plove kao po moru talijanske barke »gondole«. I divlje patke bijahu poklopile obale od jezera. Ovdje mi pripovijedaše da je neki Sarajlija htio sve polje posušiti svojim troškom (a to bi lasno učinio probivši stijene kud bi Pliva oticala); pak mu nijesu dopustili ondašnji žitelji, premda je mala bila pogodba, tj. da za tri godine sâm on smije polje posijati. Na moje pitanje zašto nisu dopustili, odgovoriše mi da sad mnogo veću korist vade, plaveći drva i ribu hvatajući, neg bi sijući mogli vaditi. Tu se nahodi dosta svake vrste ribe, osobito mrene u izobilju.

Odavle sve kraj Plive za 2 sata na ručak prispijemo u Jajce, grad najglavniji u dogodovštini bosanskoj, negda prijestolno mjesto a i danas je najtvrđe i najsposobnije

za boj. Grad ovi sagrađen je usred planine na jednom brežuljku, imajućem priliku jajeta. Kažu da ga je sagradio nekoji Neapolitanac rodom iz Lukula, zato Jajce kod mnogih pisaca dolazi pod imenom »Arx Lucculiana«. Grad ovi pod kojim Pliva s velikom bukom udara u Vrbas čineći krasni slap (vodopad), uzet bi na prevaru od Mehmeda II (god. 1463). Nu iste godine ga Matijaš Korvin preuze opet, i premda su mnogo puta Turci natjeravali se da ga otmu, ipak do poslije bitke mohačke (god. 1527) ne mogoše ga prije oteti. Grad ovi, i sve što bi toliko puta paljen i robljen, ipak još i danas kako tako među prvim zauzima mjesto. U gradu (u užem smislu) sami su Turci; nu u predgrađima imade i kršćana dosta s kućom župničkom. Džamije koje se god vide (a jesu od kamena), samo su imenom džamije a građom upravo crkve izvedene po ukusu gotičkom, kao i most kameni. To nek bude sada dosta govoreno o Jajcu, iz koga sutradan 9 srpnja krenemo i, preko planina Krezluka i Karaule, za 9 sati dospijemo u Travnik, a odavle po drugi put zdravo, premda s umorom, u Fojnicu. I eto vam svrha putovanja moga u mjesecima svibnju, lipnju i srpnju god. 1843!

Obadva ova moja puta, budući da su bila službena (in officiosis), ubrzo je valjalo opravit, zato među prostim narodom nijesam imao prilike baviti se, njihove običaje i navade pamtiti, kao što bi se u učenome putovanju imalo činiti, već hodajući od župe do župe samo sam ono pobilježio koje mimogred opazih, a to su vam gotovo puka prazna imena. Zato ćete mi, gospodine, oprostiti, ako vam se preko ufanja više neslana, nemasna i bezsočna učine nego ste može biti mogli i pomisliti. Nu kakva bila da bila, da barem iole začinjena budu, evo vam i nekoliko primjedbi!

U nahijama fojničkoj, travanjskoj i jajačkoj, što se tiče nošnje i razriječja, sve je jednako. Nu prešavši kod

Banjaluke Vrbas, nošnja je već sasvim drukčija, a stranom i razriječje. U župi banjalučkoj seljaci sebe nazivaju šokcima. Odjeća njihova osobite je razlike s odjećom ostalih Bošnjaka: gaće na nalik pantalonama, tj. bez tura; ob zimu kratke i uske čakšire — puke hrvatske, koje prolaze po svijetu (Europi) pod imenom madžarskih. Po košulji, koja je uska, rukavi ispleteni i mnogim iskićeni kiticama (po 40 na jednome): kite od bijelog pamuka. Ovratnica na isti način ispletena i kiticama narešena, koje se preko ramena prebace. Zobun crvenom čohom na male reze iskićen, uokolo s pulama od kositera, a ponajviše išarani modrom i crvenom vunom. Zobun ovaj pripasan je s malom puškom okovanicom, koju nikad ne vadi. Pod njom ore, kosi, kopa, dapače mnogi i spava. Ob zimu pokriva ga do koljena »haljina« od sukna obojena u crno. Kapa u njih najveće je čudo. Ona je od najtanje crvene čohe (1). Kape ove prave terzije (krojači) banjalučki po duljini od tri vrste; najduže su od lakta (rifa), srednja od pô, a najkraće od četvrt lakta. Kapu tu oni na rame prebace, zato ih ostali zovu Bošnjaci »krivokapama«, a sami ju krste »hrvatka«. Pitajući ih, šta to znamenuje i odakle to dolazi ime, ne znadoše mi kazati, a od Hrvata ne znaju nit imena. Hrvatka (odgovoriše mi) zove se kapa tako kao i zobun, fes. I takvo je, kazaše, ostalo ime od starine. Tako se nose kršćani i, s malom razlikom, i hrišćani. Al ženskadija hrišćanska nose se od prilike kao senjske Bunjevke ili dalm. Morlakinje! Cure kršćanske do 12 godina briju se i nose perčin. Poslije, pako, ostave kosu, al ne bace hrvatke od pô aršina (lakta) dok se ne udadu. Udate omataju glavu i vrat čudnovato navezanom »iridom«, i opet jedan komad puste po ramenu, a drugi na glavi stoji kao u pijetla iver (greben). Ova irida isprepinja se

1) Što Hrvat zove suknom, zovu Bošnjaci čohom. A opet je Bošnjakom sukno ono, što se zove u Hrvata čoha.

s glavatim iglama. Iz glave opet po pet visi sindžirića, a od ovih velike pare carevice. To je sve od srebra, i tako jedna igla vrijedi više od dvadesetaka (cvancika). Po prsima padaju im đerdani srebreni. Đerdane i djevojke nose ne samo po prsima već i u pletenici. A na kapi trepeću prišiveni dvadesetaci. Ženske košulje, zobuni i haljetke ispletene su i divno išarane samom crvenom čohom i raznom obojenom vunicom, a kitice same bi mogle Argusove oči prebrojiti. Opregača od razne boje od vune opletena, jedna sprijeda a u mnogih straga, na poprijeku previjena.

U nahiji staromajdanskoj i prijedorskoj Bošnjaci zapadnog obreda zovu sami sebe »kršćani«, a drugi nazivaju ih »madžari«*). Njihova nošnja jednaka je sa šokačkom, tj. s kršćanskom u nahiji banjalučkoj. U nahiji bihaćkoj kršćane po isti način zovu »madžari«. Njihova je nošnja na polak turska, kao što i drugih kršćana po srijedi Bosne, nu s tom razlikom da ovdje žene nose muške gaće i kudname usred ljeta. U nahiji, dakle, banjalučkoj šokci nazivaju se »kršćani«, a u bihaćkoj, sta-

*) Doduše čudnovate stvari što se u Bosni jedna strana naroda zove Madžari. G. *Jukić* kaže da ti ljudi danas ovdje žive kopajući i taleći rudu. Ne bi li se iz dogodovštine moglo dokazati otkud im to ime? Znamo da je vrijeme jedno (a to za kralja *Matiaša Korvina)* Bosna spadala pod krunu ugarsku, a duže vremena bila združena s tom kraljevinom. Nije li može biti u ono doba sa sjeverne koje gradomeđe ugarske doselilo se u Bosnu Slovaka da kopaju rudu, na kojoj je Bosna još danas vrlo bogata? Ne bi li se to može biti i danas moglo poznati po običaju tih tobože Madžara i po riječima gdjekojim, a osobito po udaranju glasa? Da Madžari ovi nijesu od starine porijeklom Madžari, već Slavjani, o tom (sudimo) neće niko dvojiti; već im se ime to onako nametlo s nehajstva, zašto onda nazivajuće ljude nije niko gledao na krv i porijeklo, nego samo na krajinu iz koje se ko doselio. I kako ih prozvaše onda, tako im ostalo ime i do danas. *Paska urednika*

romajdanskoj a i prijedorskoj (a u ovih samo triju) »madžari«. Nije dakle istina što kaže Karanović u »Spomenicima Srbskim« (Biograd, 1840), da se usrijed Bosne kršćani zovu madžarima! Ako neće dopustiti da je Sava i Una u srijedi Bosne, to onda tako mora biti. Što se tiče razrječja prekovrbaškog, ono je istina malo različnije od srednje Bosne, al to tako malo da se jedva primijetiti može. Dapače svakidašnjim preseljavanjem iz srednje i gornje Bosne sasvim (da ne reknem) u jedno se pomiješalo. To ćete vidjeti iz sljedeće narodne pjesme, u Banjaluci prepisane (Pjesma takva otprilike nalazi se i u Vuku Karadžiću, izdanje II, knjiga I, Beč 1843, pod br. 656, str. 453).

ODMETNICA MARE

Odmetnu se odmetnica Mare
U hajduke priko Banjeluke!
Ostavila džerdžef i preslicu,
A uzela lulu i tamburu.
Devet godin harambašom bila,
Desete je uhvatili Turci,
Te je vode šeher Banjaluci.
Gledale je mlade Banjalučke,
Gledale je ter su govorile:
»Mili Bože, da lipa junaka!
Odklen li je, od kojega grada?«
Odgovara harambaša Maro:
»Šta gledate, kučke banjalučke!
Nije Mare kopile rodila,
Već s junacim po gori hodila,
Odgonila trgovačko blago,
Trgovačku robu nekrojenu.
Pak baciše na čengele Maru:

Desno joj se rebro ufatilo,
Gledalo je s pendžera divojče,
Gledalo je ter je besidilo:
Kako ti je na čengeli, Maro?
Odgovara harambaša Maro:
»Lipše mi je na čengeli, Hajko,
Nego tebi na meku dušeku.«
Pak zapiva tiho glasovito:
»Ej Kozaro, zelena dolamo!
Savski-luže, moj debeli druže!
Ravno Livče, mliko i kajmače!
Kamengradu, moj masni pilavu!
A Biaću, tuke i kokoši!
Sanski Mostu, moj vijerni dostu!
Banjaluko, moja teška muko!«
To izusti a dušu ispusti.

(»Kolo«, Zagreb 1847, 3. 3—32)

PUTOVANJE PO BOSNI GODINE 1845

Opazio sam da nije moguće drukčije u poznanje ove pokrajine doći, nego ako čovjek, bacivši za leđa sve nezgode, sam sobom redom sve krajeve obiđe. I doista, velike su nezgode po Bosni putovati: zimi se ne može, veliki snjegovi i smetovi ne dadu proći; u jesen i u pramaljeće velika blata i rijeke bez mostova; najljepše je ljeto, al pritom i najstrašivije zbog hajduka, koji glavne putove čuvaju i putnike uznemiruju. Rodoljubac pri svim tim nezgodama i opet usuđuje se.

Nastupivši prijatni dnevi, ugodnog lipnja (juna) drugoga dana krenem se iz Fojnice, moga običnog prebivališta, put Skoplja. Prošavši kroz varoš uz rijeku Dragaču, koja okreće više majdana (fabrika) gvozdenih, za po sata dođosmo do mosta ragalskog. Kraj puta viđaše se veliko groblje tursko, preko rijeke pak pri brijegu selo od 15 kuća kršćanskih i tri turske. Kazaše mi, da je selo Ragale prije posljednje kuge imalo preko 40 kuća turskih, a nijedne kršćanske, pa ih je sve morija potrla. Odavle poslije po sata stigosmo do drugog mosta, koji vodi u selo Prokos; ovdje se put rastavlja, ili želiš na Šćit, ili na Vranicu. Ja okrenuh na Vranicu, jedno što je za dva sata bliže, drugo što još nisam nikad tuda prolazio. Prošavši selo Mujakoviće, primismo se planine i, štono reknu, teško dušu noseći u nosu, poslije dva sata stigosmo na vrh planine Vranice; kad bi konj sustao, valjalo je pješice ići nadase uz komac. Na vrh planine ima jezero, iz koga Dragača izvire; tu odjašimo, ručamo i, odmorivši se, nadalje pođemo. Kako smo pređe išli nadase, sad valja podase strmo dva sata; ko je dakle sebi i konju rad, jašiti se ne može.

Iz ove druge polovine planine izvire druga rječica, Ždrimača, i pređe nego se sađe u selo Ždrimce, vidi se strašan jedan slap, gdje se spomenuta rijeka preko jedne klisure strmoglavlja s velikim žamorom. Poslije češćeg odmaranja stigosmo na dno planine u selo Ždrimce, gdje su kršćanske kuće i malo turskih, i gdje spomenuta rječica tri jezera pravi, koja nikad ne presušuju. Obrnimo se sad opet na Vranicu; planina ova broji se među prve planine bosanske radi svoje visine; ona je sva šumom i travom pokrivena, zato obližnja sela fojničke i skopljanske nahije preko ljeta ovdje svoje stanove načine i po nekoliko nedjelja svoju stoku i goveda na paši drže. U ljetno doba nije ružno ovdje živiti; ali često do lipnja mjeseca nije ovuda puta poradi velikih snjegova, koji se katkad do Petrova dne ne tope.

Od Ždrimaca, ravninom, za jedan sat stigosmo u Gornji Vakuf, varoš, gdje od ondašnjeg kršćanskog župnika uljudno bih pričekan. Gornji Vakuf jest varoš u gornjem Skoplju, kraj rijeke Vrbasa, koja odavde na tri sata daleko u prijevoru izvire i, osim drugih izvora, prima ovdje nablizu Krupu i Bistricu rijeku. U varoši ima 64 kršćanske i 150 turskih kuća; ima jednu kulu, na kojoj udara sat dosta jasan; čuje se, kako kažu, čitav sat hoda daleko; i kupljen je još davno-davno od Dubrovčana.

Poslije šest dana ovdje moga bavljenja krenem se u donje Skoplje, te za četiri sata, sve obalom niz Vrbas, stigoh u Malo Selo ondašnjem kršćanskom župniku. Skoplje je jedan od najboljih predjela u Bosni; svuda je okolo plodnim brežuljcima okruženo, a unutra ravnica, polje šest sati duljine, koje se proteže od Gornjega do Donjega Vakufa; natapaju ga, osim mnogih izvora, Vrbas, Bistrica, Krupa, Koprionica, Šemnišnica, i tako dalje. Rijeke ove, mjesto koristi, veliku štetu nanose, jer kad izađu iz svoga korita, okrenu drugim putem, osobito Vr-

bas, blizu svake treće godine drugi tečaj uzimlje, i kud prođe zemlju odnese, a pijesak nanese tako da jedna desetina polja, kuda se pređe oralo, sad pod žalom leži neplodno. Nijednoga u Bosni predjela nema gdje bi toliko begova (turskih plemića) bilo koliko ovdje; obično se govori, da ih do 60 odžaka (kuća) ima, među kojima znatnije jesu: Sulejmanpašići, o kome govore da je starinom iz Azije, pa poslije bivši kod vezira bosanskoga u službi, obogatio i oženio se nekakvom robinjom iz Dalmacije, Despotović zvanom; ova porodica ima najviše zemlje u Skoplju, od nje su mnoge paše i veziri bili, i danas jedan je Osman-paša u Skadru. Zatim idu: Miralemovići, Vílići, Kopčići, Kukavičići, Ždralovići, Kositerovići, Kresoevići, Lenđerovići, Kusići, Granići. Osim begova ima još i drugih poturica izobila, gotovo u svakom selu.

Kršćana ima do 6.000, kojima služe 2 župnika s dva pomoćnika, koji sjede u Gornjem Vakufu i u Malom Selu. U ovom posljednjem ove godine namješten je župnik, jer prije 40 godina nijedne kuće kršćanske nije bilo, a to se sve otskora iz Dalmacije i Hercegovine naselilo. Hrišćana, ili prostije rišćana (1), u gornjem Skoplju nema, ima ih pak u donjem oko 2.000, i svještenika jednog imaju u Donjem Vakufu, i drugog u selu Čipuliću. Oni su zaista, pravedno govoreći, u velikoj gluposti, sljedovatelno puni su sujevjerja, što je protivno Hristovom zakonu. Mjesta jesu sljedeća: *Donji Vakuf*, varoš gdje sjedi kadija i muselim od cijele nahije skopljanske, leži kraj Vrbasa, *Bugojno*, varoš kraj Vrbasa u ravnici. *Prusac*, tvrdina pri

1) Posljedovatelji zapadne crkve zovu se kršćani, a istočne rišćani. G. Stojačkoviću nije poćudno ovo naimenovanje, te se u S. Nar. Listu tuži da je ovo naimenovanje skoro u knjige uvedeno od bosanskih dopisatelja. Po svoj prilici spomenuti gospodin nije čitao djela: Bačića, Badriđa, Kačića, Kanižlića itd., ili ako ih je čitao, ne sjeća se da su oni imenovali iste i pisali tako pređe gotovo sto godina. Ne valja nikoga potvorati.

jednom brijegu; ovdje ima jedna voda Ajvatica, izvor što je u staro doba, kad su se Turci u ovoj tvrđavi zatvoreni i opsjednuti u velikoj žeđi nahodili, neki derviš čudotvorno od Boga isprosio. Junija 15 ishode tuda skopljanski begovi, uspomenu čine, Boga mole, kurban (žrtvu) sijeku, plativši glavom više jaganjaca, s kojima se fukara (turski siromasi) taj dan počasti. *Gornji Vakuf*, kako spomenuh, varoš kraj Vrbasa, sela pak jesu sljedeća, i to u Donjem Skoplju: Draždev Dô, Zanesenovići, Lužani, Bojska, Pašin Odžak, Pavice, Goruša, Golo Brdo, Glavice, Vileši, Ljubnić, Vitina, Rovna, Boganovci, Čojluk, Grgići, Čelepirova Kula, Čaušlije, Vedro Polje, Lug, Drvetine, Pirići, Lenđerovina, Miralemov Odžak, Oborci, Kopčići, Podkraj, Ždralovići, Guvna, Fakići, Udurlije, Gmići, Berića Gaj, Kotezi, Karadže, Donjići, Daklići, Malo Selo, Sultanići, Čipulić, Vesela Straža, Poriječje, Cjerničje, Vrh Peći, Zlavast, Kordići, Okolišće, Gračanica.

U gornjem Skoplju: Paloč, Uzriječje, Batuša, Podgrađe, Bistrica, Krupa, Vilića Polje, Verse, Zvizde, Mošćani, Ždrimci, Rasnica, Grnica, Duratbegov Do, Voljice, Rječice, Dobrošinj, Boljkovac, Seoci, Pidriš, Teomišlje, Planinac, Šugine Bare, Galičica, Privor.

Nahodi se više starih gradina po brdima, od kojih znamenitije jesu: Rosin, Kalnik i Čipulića gradine. Na ovom posljednjem mjestu morala je biti velika varoš, jer se unaokolo mnogo koješta iskopava.

Seljani bave se po većoj časti zemljodjelijem. Istina da je plodno Skoplje, ali koja je korist kad, kako na drugim mjestima tako i ovdje, ljudi su nevješti u obrađivanju zemlje. Začudo mi je da u Skoplju voćke malo se sade i da ljudi ne siju kukuruza, što bi ovdje obadvoje dobro napredovalo. Obično nagnoje zemlju u jesen, pa u pramaljeće posiju heljdu, a poslije nje ozimnu pšenicu i ječam. Na moje pitanje, zašto odmah kako zagnoje ne siju, ne

heljdu, nego pšenicu i ječam, odgovoriše mi da je zemlja silovita, te da se žito izmetne. Na to ja opet rekoh, to je još bolje kad je zemlja tako dobra, onda za heljde i ne treba gnojiti, a za ječam i pšenicu manje treba gnojiti; dapače, rekoh, po drugim mjestima za proso i za heljdu nikad ne gnoje.

— Jest, ali su tako i naši stari radili, pa su više žita imali nego mi dosad, a davno su kazali: pleti kotac kao ti i otac.

— Recimo, da su stari više žita imali nego vi; kad bi to istina bila, to bih ja lasno pogodio zašto: što danas trideset seljaka posije, to je prije 40 godina samo deset posijalo, dakle i više požnjelo, jer prije 40 godina u vašem selu nije bilo više od 10 kuća, a sad ih ima 30, pa opet do 40 godina biće 80, zemlja će se na manje komade razdijeliti, i vi nećete moći kao sada: svaki toliko naore koliko može, pa mu i opet pregodine tolike njive da se na njima ništa ne sije; što je, dakle, moglo prije biti, ne slijedi da će i poslije moći.

Osim *zemljodjelija i skotovodstva po mnogim mjestima* seljaci načinjaju lonce, te po svoj Bosni raznose i prodaju; obično valja nasuti lonac žita, žito njemu a lonac sebi ustavi. U selu Čipuliću, gdje ima samo 60 rišćanskih kuća, gotovo svi su kalajisi, hodaju po cijeloj Bosni, te bakrene sude kalajišu.

Poslije tri dni krenem se iz Malog Sela put Kupresa, i za jedan sat stigosmo u vrlo prijatno mjesto Vesela Straža; ovdje se vide i sad zidine bivšeg negda franciškanskog samostana. Prošavši Veselu Stražu, najedanput rekao bi čovjek promijeni se narav, i nuto, mi već bijasmo nad Mračajom selom, i doista bijaše pravi mračaj, jer kroz planinu Crni Vrh putujući za dva sata ništa ne vidismo izvan gustih bukava. Sa strahom pređosmo planinu

i stupismo u polje Kupreško, te ondašnjem u Otinovcu stojećem župniku na konak dođosmo.

Kupres jest jedno planinsko mjesto, spadajuće na nahiju skopljansku, od sviju strana sa planinama zatvoreno; leži na najvišoj od sviju meni poznatih predjela u Bosni; znamenito zbog toga što je središte među gornjom i donjom Bosnom, tako da samo mračajske vode slivaju se u Vrbas, ostale pak ulaze u ponore, te u Duvno i Livno izlivaju se i najposlije utiču u Jadransko More. Kupres počinje od podne k sjeveru, to jest od Zvirnjače do Vitoroge u duljinu 10 sati; širinu pak od Stožera do Klopotnika 4 sata. Polje proteže se od juga k sjeveru, to jest od Rilića do Šemanovaca 6 sati u duljinu; u širinu pak od Otinovaca do Podmalovan, dva sata.

Planine koje Kupres opkoljavaju jesu od istoka: Stožer, Crni Vrh, Bukva, Šuljaga; od zapada: Malovan, Jaram, Kurljaj, Homar, Cicer, Klopotnik; od sjevera: Vitoroga; od juga: Ravašnica i Raduša.

Vode glavne jesu: *Milač*, izvire iz brda Privije kod sela Kukavice, primivši ostale izvore obližnje, krivudajući se preko polja, ulazi u ponor pod planinom Malovanom, a niže Stržanja izvire pod imenom Šuice. *Mrtvica* izvire iz brda Bašinca u selu Osmanlije, primivši obližnje izvore pod Kurljajom Planinom u ponor krije se, a izvire pod gradom Livanjskim pod imenom Bistrice. Jezera koja nikad ne presušuju jesu: Kukavičko, Rastičavačko, Botunsko, Menđuško i Zloselsko. Začudo mi je da spomenute rijeke dvije samo jednu vrstu ribe imaju u sebi, a to je pastrma; i premda teku kroz polje, tako tečnu i slatku ribu daju da se ne sjećam da sam igdje slađu pastrmku jeo od kupreške. Na Kupresu najviše ima rišćana, blizu 4.000. Sveštenike imaju u Ravnome, Vukovskome, Šemanovcima i u Novom Selu; kršćana ima 2.091; župnik njihov stoji u Otinovcima; Turaka jedva 200 imade.

Varoši na Kupresu nema nikakve; namjesnik muselimov stoji u selu Osmanlijama; ima nešto imenom što se zove grad, s jednim topom, stoji u ravnici pod brijegom Plazenice, zid je unaokolo srušen, te stupovima rastovim ograđen, koje stupove isti žitelji i stanovnici polovicu već su izgorjeli na vatri; okolo njega ima nekoliko turskih, kršćanskih i rišćanskih kuća, koje zemljodjelijem zabavljaju se. Sela u gornjem kraju jesu: Vukovsko, Mračaj, Zvirnjača, Ravno, Rilić, Brda, Kukavice, Kute, Botun, Vrela, Otinovci, Goravci, Begovo Selo, Odžak Alajbegovića, Podmalovan. U donjem kraju: Osmanlije, Zlosela, Bijeli Potok, Jurići, Stražbenica, Rastičevo, Blagaj, Mrđenovci, Novoselo, Šemanovci, Bajramovci, Merđi Bare.

Podori ili razvaline starih gradova: Poganac na polju, o kome čuo sam pripovijedati da je u njemu banica nekakva bila, koja jedanput svome sinu rekne, da ko uzme prsten s njezine ruke, onoga će grad biti i sva baština očina njemu će prileći; na to se polakomi sin te uzme svoju mater za ženu. Kad sutradan osvanuo, ali po Malovanu više cvijeće ne vidi se, već sav obijelio snijegom u po ljeta. Svijet se na to pouzbuni, ubiju bana i banicu, grad razore, kome Poganac ime za uspomenu ostane do danas, a Malovan cvijećem rijetko zaodjeven je. Bastača, podor nad selom Brdima; Stržanj na međi skopaljskog i livanjskog kadiluka.

U Skoplju seljaci svoju narodnu nošnju već su zamijenili s turskom, kako muško tako i žensko, ali na Kupresu zadržala se kod obadva pola; ona je s malom promjenom kao u Duvnu i u Livnu, a jednaka sa onom koju nose seljaci u okružju spljetskom, koje Italijani Morla-

cima (²) zovu. Stanovnici ovdašnji zanimaju se najviše othranjivanjem stoke, osobito ovaca. Doskoro dosta je težaka bilo da su preko hiljadu glava sitne marve imali, i na godinu bi prodali Kuprešaci preko deset hiljada komada svake jeseni u Dalmaciju. Ali sad ni pola toga nema, jer od dana do dana sve to veće među njima siromaštvo raste, a uzrok tome jesu veliki porezi i danci; tako, na priliku, Kuprešanin valja, osim ostalog poreza, da plaća krčmarinu, šljivarinu ili kačarinu, a na svemu Kupresu niti ima jedne šljive niti krčme; valja da plaća ćumuriju, a niko ćumura (ugljena) ne loži. A što je najviše, ovdje su neiskazani begluci, ili robota; tako kad prispije kosidba, valja mu ne samo na vezirevu i svoga bega kosidbu ići, već svakom ondašnjem begu, i to o svojoj hrani! Njegovi otkosi propadaju, a Turčinu valja da radi. Žito ovdje, istina, dobro rodi, ali često na nepokošeno snijeg padne, te i propadne. Pšenice malo se sije, najviše ječma, ovsa i raži, manje heljde.

---

²) Rata Kandijanskog i Bečkog serdari kotarski Smiljanjić, Mitrović i sin njegov Janković dolazili su često s vojskom čak do Skoplja, robeći i paleći, a kršćane i rišćane sobom vodeći, koje su naseljavali u ona mjesta što su Mlečići od Turaka u današnjoj Dalmaciji oduzeli. Italijanci ove nove iz Bosne naseoce prozvaše Morlaki. Još pod bosanskom vladom prelazili su bosanski planištaci u Dalmaciju, kako piše Lucij, i bili su prozvani Morlaci. Naimenovanje ovo dolazi od Morvlaha, to jest: morski vlasi. U Bosni i danas upravo vlasima zovu one ljude koji po planinama žive i za građansko othranjenje ništa ne znaju, i toliko znači koliko barbarus. Nošnja, običaji, pjesme dalmatinskih Morlaka i žitelja Livna, Duvna, Kupresa i Hercegovaca do Mostara jedna je te ista. Kasnije, kad se mir utvrdio, i Turci od svoje bjesnoće malo otpustili, počeli su se natrag ovi Morlaci vraćati i pređašnja mjesta zauzimati po Kupresu, Livnu i Duvnu.

Ja sam se na Kupresu preko dva mjeseca zadržao, da se i ja malo odmorim poslije čitanja grčkih i latinskih istoriografa. Nema u Bosni predjela ugodnijega za ljetnji odmor od Kupresa. Zrak čist, voda zdrava, jela ugodna, ovčiji sir, mlijeko, skorup, jagnjetina, to samo ovdje može se slobodno reći da je ljetna hrana i doista najzdravija; iz toga se vidi što tako krupne, zdrave i živahne čeljadi nigdje nema kao u Kupresu. Ali moje zadržavanje još jednu plemenitu svrhu imalo je pred očima: *kupljenje narodnih pjesama.* Nigdje tako dobrih uz gusle pjevača nema koliko ovdje. Svako selo ima po tri, po četiri guslara i pjevača, ali ovo što sam najviše želio, najgore mi izađe za rukom, a to stoga što sam u najnezgodnije vrijeme došao, kad se ljetina sprema. Zaludu sam ja nadnicu dobru plaćao, odgovoriše mi: dođi ob zimu, pa ćemo ti dodijati s pjevanjem, a sad nipošto ne možemo.

Kolovoza (avg.) 8 krenuh se put Duvna. Preko polja Kupreškog vodi drum livanjski; na ovaj brzo izađemo i stupimo na Streljanicu, ravnicu ispod planine Malovana, dugačku dva sata; često sam pogledao uz Malovan i razmišljao događaj Marka i Manojla, kako jadni i danas čuvaju Malovan s Marom Šuičkinjom([3]). Na Streljanici mnoge se starine, novci, pečati i prstenovi rimski nahode; polje ovo ne ore se, već samo kosi, i stanovi (katuni) ob ljeto drže. *Katun,* riječ ova na Kupresu je poznata, dapače nad selom Otinovcima jedan brijeg zove se Katunišće. Prošavši Streljanicu, eto nas u strašnom Klancu,

[3]) Sravni pjesmu kod Karadžića knj. I. str. 557. Pripovijedao mi je kršćanski župnik da je on izlazio na vrh Malovana i, zaista, da jesu tri groba u poredu kamenjem pokriveni i zovu se Marka i Manojla braće Jakšića, a među njima čobanice Mare Šuičkinje; sve troje palo je žrtvom ljubavi. Ja sam pjesmu malo drukčije ovdje čuo i prepisao je.

na kome stoje zidine grada Stržanja, a pod ovim opet Milač ispod zemlje ukazuje se (izvire) pod imenom Šuica. Za jedan sat stigosmo u selo Šuica zvano; leži u ravni, ima jedan han, jednu džamiju, 12 kuća turskih i 30 kršćanskih. Ovdje je raskršće, put jedan vodi u Duvno, a drugi u Livno; ja okrenuh u Duvno preko Dvojina. Dvojine je kao polje, sve bijelim kamenom pokriveno; šume nema, ali ima dosta trave, kud pasu duvanjska aleša, stado i srida (4). Znamenito je da Šuica ovuda kroz živi kamen teče kao kroz korito, i zakleo bih se da su to nekada čovječeske ruke prosijecale, jer je sve jednako isječeno. Poslije pet sati današnjega putovanja stigosmo u selo Mokronoge, ondašnjemu kršćanskomu župniku od gornjega Duvna. Sutradan sam išao u Županjac, grad jedan sat hoda odavde daleko.

Duvno jest predjel ravan (polje) u širinu dva a u dužinu četiri sata protegnut; sa sviju strana planinama, po većoj časti golim i kamenitim opkoljen; od istoka je: Ljubuša, Ramšćak, Vran, Hlib i Orlokuk; od zapada: Kovač, Tušćica, Osiljar, Orlovac; od juga: Midena, Grabovica; od sjevera: Pakline ili Homar. Planine ove, ako i jesu bez drvlja, nisu pak bez dobre paše. Običavaju Dalmatini obližnjih sela zakupiti od begova ove planine i svoju stoku izgoniti na ljetišće. Najviše, kažu, da bezi Kopčići posjeduju od ovih planina. Kad je car rekao Kopčiću, u ono vrijeme kad je Bosnu uzeo, da što za dan na konju obiđe zemlje u Duvnu, da će to sve njegovo

4) Na Kupresu, u Duvnu i Livnu polju drže seljaci konja i kobila za raspložđenje, to zovu aleša. Stado goveda zovu srida, po drugim mjestima zovu čorda, sravni hrvatsko čreda. Stado ovaca i koza zovu stado, stoka, blago itd. Doskora vrlo dobru tragu konja imali su spomenuti predjeli, ali hotimice kvare, jer Turci dok spaze dobra ždrijepca, odmah je njihov.

biti, tad on nije htio poljem ići, već naokolo po planinama. Šuica teče posred polja, i primivši u se Miljacku, Brežnik i Nozdrac, u dnu polja opet ide u ponor, a kod Ljubuškoga izvire. U Duvnu ima najviše kršćana, oko 4.000, kojima služe jedan župnik u Mokronogama, a drugi u Seonici. Rišćana ima oko 1.500, i svoga svešteníka imaju u Županjcu. Turaka, osim Županjca, malo ih još gdje po selima ima, do 2.000. Županjac jest grad u ravnici omalušan, ima nekoliko kuća turskih i dućana u njemu, a oko grada stoje, osim Turaka, rišćani i kršćani. Otstoji od dalmatinske međe šest sati. Sela u Duvnu jesu: Seonica, Homolja, Borčani, Kongora, Lipa, Mandino Selo, Srđani, Oplećani, Vedašić, Letka, Sarajlije, Mokronoge, Mrkodo, Bukovica, Bučici, Crljenice, Eminovo Selo, Blažuj, Kolo, Podgaj, Hipanići, Kovači, Omerovići, Cehera, Brežnik. Duvno, u stara vremena, bilo je poznato istoricima rimskim; sravni Srpsko-dalmatinski magazin 1842 str. 32. Iz Mokronoga 11 avg. preko planine Kovača, Borova Polja, Gradca i Vrbovnika za 5 sati stigosmo u Livno.

Livno jest dosta golem i jak grad na brijegu kamenitom, koji se Crljenica zove. Pod njim izvire kupreška Mrtvica, pod imenom Bistrice; a s druge strane drugo vrelo, zvano Duman; dolje pak, niže predgrađa, kod kamenitog mosta, druga rijeka Žabljak miješa se sa Bistricom. U gradu ima dosta golemih topova, između kojih znatni su Krnjo i Zelenko, na kome pripovijedaju da je upisano: »Tako ti svetog Luke — Ne daj se u turske ruke.« Ima do dvjesta turskih kuća i četiri džamije. U gradu sami Turci stoje. U predgrađu ima do 300 turskih kuća sa osam džamija, 150 kršćanskih i 100 rišćanskih domova: ovi posljednji imaju ovdje svešteníka i školu; a u svemu ima do 6.000 žitelja u Livnu.

Livanjsko je polje osam sati dugačko a dva široko; kao i Duvanjsko, zatvoreno je golim, tako reći, planinama, s jedne strane duvanjskim a s druge kupreškim; znatnije planine jesu: Prolog, Cicer, Troglava, Kamnešnica, Malinovac, Zakopaonik, Brljuša, Borova Glava i Hrbine. Rijeke su: Bistrica, Žabljak i Studba, koja pod selom Vidoši izvire; sve se salijevaju u Bistricu, a Bistrica ide u ponor pod planinom Prologom i, po svoj prilici, izvor je Cetini. Ja sam se malo kroz polje Livanjsko prošetao, četiri sata, i opazio sam da je ono od Duvanjskoga mnogo plodnije; nego jedna petina stoji više mjeseci pod vodom, orati se nikad a kositi samo katkad, i to kasno, može, a taj izliv biva kad vode dođu u jesen i u proljeće, te se ponori zaguše a voda se po polju raširi. U Livanjskom Polju, kao i u Duvanjskom, najviše sije se ozimica (raž), zatim pšenica i ječam, kako jaro tako i ozimno; u donjem pak polju sije se i proso, kukuruz i bar, koga ja pređe nisam vidio nego ovdje. Smiješno je što pripovijedaju kako je pređašnji livanjski kapetan Firdus natjerao seljake da siju kukuruze, a oni za dokazati da ne može roditi kod njih, najprije obare sjeme pa onda posiju, i ništa ne rodi!

U livanjskom kadiluku ili nahiji najviše ima kršćana; njihovi župnici stoje u Vidošima, Čukliću i Ljubunčiću; kršćana biće oko 10.000. Toliko blizu ima i rišćana, kojima služe 12 sveštenika, nad kojima je proto livanjski. Turci, osim gradova Livna i Glamoča, nahode se još po gdjekojim selima. Stanovnici ovdašnji, osim žita, bave se sa othranjivanjem sitne stoke, kao u Duvnu i Kupresu, i svake godine po više hiljada glava prodaju u Dalmaciju za Trijest; tako isto vunu i kožu prodaju trgovcima dalmatinskima.

Vrativši se iz Čuklića preko Gubera (5) u Livno, prije nego što u varoš stupih, opazih gdje ljudi žito vršu.

— Zar u vas nema nedjelja? — viknuh ja, dok Turčin iza plasta pomoli se:

— Odža, nisu ovo kršćani, ovo su rišćani.

— Pa zar oni ne svetkuju nedjelju?

— E, na to oni mnogo ne paze — odgovori Turčin.

Ja sam držao da ga je gospodar silom natjerao, ali mi kažaše da pod nadnicu radi. Odatle uniđoh u varoš te se svratih rišćanskom proti, ocu Kondi. Jovo upravlja s nurijom, brat mu služi kao kapelan, a otac, poradi starosti, u ništa se ne plete. Tu budem lijepo pričekan, rumom i kafom poslužen. Među drugim razgovorom, počnem se tužiti kako sam se smutio videći da danas rišćani rade. Ja to nisam dobro ni napomenuo, ali eto ti jednoga hrišćanina na vrata, učini svoj poklon i pozdrav, i pruži tri litre voska govoreći: »Eto, duhovniče, što sam obećao svetom Panteliji, premda poradi kiše nisam mogao vrći žito.« Doista još gore smutio sam se čuvši da mu je sveštenik Jovo dopustio da može u prošastu nedjelju raditi, zaduživši ga da plati na čest sv. Pantelije tri litre

5) Guber jest selo na lijepom mjestu u ravnici, ali poradi Cigana, koji su otprije više nego sada kuća imali, drži se za naselbinu ciganjsku; tako, ako koji u Livnu drugom rekne Guberanine, već drže da toliko znači koliko da mu je rekao Ciganine. Livnjaci o Guberima mnogo šale iznose; tako među ostalim pripijevaju im:

U Guberu selu bogatomu
Devet kuća jednu kozu šćuca (muze);
Još se hvale da se dobro hrane,
Da im, kleta, nije jednosisa,
Ne bi znali gdje bi smok mećali.

voska. Na moje začuđenje odgovori prota: »Kad može bez grijeha Turčinu u nedjelju raditi, zašto ne bi mogao sebi, ta sebi je preči.« Pomislim u sebi: još ni takve dosljednosti u filosofiji ne čuh. Ovdje ne mogu propustiti da i druga zloupotrebljenija ne spomenem. Rišćani drže, istina, da je u nedjelju i svečane dane grehota raditi, ali misle da ih njihov sveštenik od toga po odbrani kakva svetitelja božjega odriješiti može, i to kad se sebi radi, a drugome za nadnicu može se i bez dopuštenja raditi. Ovo posljednje uobičajeno je samo po gdjekojim predjelima, a ne svuda. Istina je, da sila Boga ne moli, niti zna balija, što će reći zdrava Marija, kako poslovica veli; ali što Turčin silom nagoni, to ne slijedi da osebni ljudi, što Bog i crkva zabranjuje, da oni mogu otpustiti i oprostiti!

Kako Duvno tako i Livno spominje se od starih spisatelja; imenito Livno napominje Porfirogenet da je bila županija hrvatska; on se zove Hlebijana. Prelazi mi preko pameti, otkuda to naimenovanje dolazi? Oba su slavjanska; prvo od duba (hrasta), što je u velikoj obilnosti to drvo plodilo se: dakle Dubno, Dupno, Dumno, Duvno; drugo, pak, od hliba (hljeba), što je žitorodno; dakle: Hlibno, Hlivno, Livno.

Probavivši pet dana u Livnu, krenem se natrag put Kupresa, preko Borove Glave u Šuicu, a odatle u Otinovce. Kako je na Borovoj Glavi, tako je i pod Stržanjom, stoje panduri; ovi te malo proprate, te im jedno po cvancike običaj je za barut dati, ili išao odovud ili odonud. Na Kupresu još nekoliko dana zaostanem, da se malo odmorim, jer običaju noge boljeti ako će se i jašiti; te odavde, preko Bukovskog, u Ramu dođemo i župniku u Proslap na konak prispijemo, poslije osam sati današnjega putovanja.

Rama, u ungarskoj istoriji dobro poznati predjel (6), leži u jednoj nizini kao u kotlu, zaklopljen s bregovima. Rama je dosta kamenita, ali pritom i plodna; ovuda rađa svako žito; pšenica najbolja je ovdje; obično poslije zimskog žita, što već s početkom julija (srpnja) žanju, odmah preoru, te helju (heljdu) siju, dakle dva usjeva za jedno ljeto sazru. Rama rijeka odmah pri svom izvoru golema je; ona izvire pod selom Varvarom, prima sve vode cijelog predjela, te kod Uduskog niže Slatine utiče u Neretvu. U cijeloj Rami ima samo jedan gradić, ili varoš, s neznatnom tvrđavom, gdje nekoliko kuća turskih i malo kršćanskih ima. Osim ovog mjesta, još u gdjekojim selima ima Turaka, osobito pod selom Varvarom ima cijelo selo Kopčići, sami begovi toga imena, gdje imaju džamiju. Bezi ovi na toliko su se već izrodili da mnogi, ne mogući od timara živjeti, moraju težačiti i tako se hraniti. Ostali stanovnici jesu sami kršćani, koji se poljskom radnjom, skotovodstvom i vinodjeljem zabavljaju. Ovdje ima dosta koza, a u donjoj Rami vinograda. Imaju dva župnika, jednoga u Proslapu, a drugoga u Trišćanima; može ih biti sve do 3.500. U cijeloj ovoj nahiji ramskoj nema nijednoga rišćanina. Smiješno je što se uopšte vjeruje ovdje da u svoj Rami ne može živiti rišćanin; dok se koji naseli, govore, odmah se osvraba (ošu-

6) Bela, slijepi kralj ugarski, po svjedočanstvu I. Lucija prvi je u svoj naslov uzeo Rex Ramae, god. 1.133. Docnije ovaj naslov izmijene s Rex Bosnae. Koji je uzrok bio da se Bela kraljem ramskim nazove, meni je začudno, ali još začudnije što Petrus de Reva piše o Rami. On misli: in monarchia et s. corona Regni Hungariae, centuria 7, da je to može biti ona Rama u Palestini o kojoj Sv. pismo spominje u knj. III, Carst. gl. 15 sh. 17 Is. Nav. gl. 18, sh. 25 Sudej gl. 19 sh. 13. Zašto pak služe se kraljevi ugarski s naslovom Rex Ramae, navodi Reva, da je to Andrija II iz poniznosti uzeo od jednog mjesta, ne hoteći od sve Palestine ili od Jerusalima, kako je bio zaslužio pored tolikih slavodobića u sv. zemlji. O, velike neumjetnosti u istoriji i geografiji onoga vijeka!

ga), a to je nad njima prokletstvo još od starih vremena, što su nekada samostan i crkvu kršćansku zapalili i porobili. To vjeruju i Turci i kršćani, niti im se može iz glave izbiti.

Sela u Rami jesu: Proslap, Lučići, Kozo, Orašac, Varvara, Rumbok, Jaklići, Lapsun, Šlimac, Grnići, Podbor, Ripci, Ploča, Muša, Kovačevo Polje, Dobruša, Lug, Ljubunci, Uzdo, Donja Vast (7), Paići, Šćipe, Kranjčići, Višnjani, Skrobučani, Trišćani, Doljani, Slatina, Ustirama, Udosko, Sovići, Lizoperci, Gorica. Nedaleko od Proslapa leži mjesto zvano Šćit; ovdje vidio sam zidine opale od bivšeg samostana (manastira) franciškanskoga: zid od crkve, i sad uzgore stoji, niti se boji kiše niti bure. Samostan ovaj bio je više puta porobljen od razbojnika: jedanput šest fratara tu je isječeno, a to zato što je u pustinji ležao, jer godine 1561 u svoj Rami nije više od 60 kuća bilo kršćanskih. Osim razbojnika, često su Turci uznemirivali fratre, što ne mogući oni podnositi, dogovore se sa Stojanom Jankovićem, serdarom kotarskim, te godine 1692 dođe Stojan s vojskom, porobi obližnja

7) Mnogi će se čitatelji čuditi i reći, da je besposlica sva sela poimence navoditi. Doista, i ja sam tako nekada mislio, ali sada ne. Stara istorija i geografija koliko nam je danas poznata? Nekoliko imena od inostranaca pokvareno upisano, to nam je sve; a što su naši stari nekoliko krisovulja i srbulja ostavili, to mi danas cijenimo kao zlato, a kako ćemo pogoditi ona stara mjesta, ne znajući koja su nova? A poznavanje mjesta, makar i najmanjega humca, koliko je blago za jezikoslovca (filologa), to znadu oni koji se sa slavjanskom filologijom bave. Tako mnoge riječi u govoru izgubile su se, to jest sad se ne upotrebljavaju, a ostale su u uspomeni sela, humova, izvora, itd. — Na priliku, danas u govoru bosanskome ništa ne znači *Vast*, a ima selo i u Skoplju i u Rami *Vast-zla*, *Vast-donja*. Tako isto Gernica danas ništa ne znači, a starinom znamenovala je mjesto, gdje se lončarska zemlja kopala. Što mi danas zovemo lonac, to su naši stari zvali gernac; i tako i o drugim mjestima govoreći.

mjesta, samostan i crkvu upale, te sve fratre i stanovnike cijele Rame odvedu sa sobom u Dalmaciju. Fratri se smjeste u Sinju, a kršćani po obližnjim mjestima. Sav ovaj događaj uzdrži se u jednoj narodnoj pjesmi.

U Rami zadržao sam se četiri dana; 24 kolovoza (avg.) odredih vratiti se kući. Podranivši, dakle, taj dan iz Proslapa preko Draževa za 4 sata stigoh u Gornji Vakuf opet. Ovdje jedan dan odmorivši se, sutra rano put Fojnice poduzesmo, sve samim kršom uz takozvanu Ričinu; na ručak prispjesmo u Šebešić. Mjesto ovo od šest kuća leži na početku planine Šćita, sa sviju strana šumom zaraslo. O Šebešiću svjetina mnogo koješta pripovijeda, da je tu grad bio, da ima i sad u zemlji zakopano 13 topova, itd. Što mu drago, vidi se da je u staro doba moralo biti znamenitije nego što je sada, budući da se vide cijele njive obrasle u trnje i šikarje, a svrh toga vide se razvaline od 11 bivših gvozdenih majdana, koji su talili i kovali čelik i gvožđe. Čelik-ruda donosila se iz planine Radovana, tri sata otstojeće, a gvozdena ruda na mjestu se kopala, sad pak niti ima fabrike niti se kopa; kazaše mi utoliko, da je gospodar naumio majdan graditi. Šebešić leži u nahiji fojničkoj. Ovdje potkrijepivši se počnemo se penjati uz Šćit planinu; i za podruga sata izađosmo na vrh planine, k Tomića vodi i kaldrmi (*). Odavde opet to-

*) *Mihovil Tomić* bio je rodom iz Duvna, glasoviti hajduk, junak, na završetku prošastoga stoljeća. O njemu se mnoge pjesme po Bosni pjevaju. Tomić odmetnuo se u hajduke zato što mu je županjački kadija silom oteo njivu, livadu, jabuku zvanu. Obnoć dođe pred kadinu kuću s hajducima, zovnu kadiju *Suzicu* da mu pod izlikom djevojku vjenča. Kako je kadija na vrata povirio, hajduci potegnu noževe te ga na njegovom pragu isijeku. Poslije toga mnogo godina Tomić hodao je po šumama i po planinama, gdje mnoge kaldrme, vode ograđene, otpočivala, po njegovom imenu i danas nazivlju se. Poginuo je od Arapa u Doljanima selu, u Rami, po izdaji svoje kume. Ej, nevjero, nigdje te ne bilo!

liko oborismo niz planinu, i to pješice sve do sela Prokosa, koje leži na podnožju Šćita. Planina ova sva je gustom šumom pokrivena; ona, poradi svoje visine, broji se među prve bosanske planine. Iz Prokosa za sat i po stigosmo u Fojnicu, poslije tako reći tromjesečnog putovanja. *Svak će se meni, po svoj prilici, čuditi što sam ja* toliko radio. Ali ja sve ovdje nisam mogao pobilježiti što sam vidio i spazio; doista, nimalo ne žalim ni truda ni troška što sam na ovom putu učinio. Među narodom živiti, njegove običaje, narav, ćud, predrasude itd. ne znati, uprav znači: u vlastitoj otadžbini tuđinom biti.

(Србско-далматинскій Магазинъ, Задар, 1847, s. 89—100).

PUTOVANJE IZ SARAJEVA U CARIGRAD

(God. 1852 mjeseca svibnja)

Bio je dan 3 mjeseca svibnja; u 3 sata noći dođe k meni Juzbaša Astalarasi. Ja, kao zlu sluteći nisam još bio zaspao, već se vrtio po postelji tamo i amo od bolesti, tuge i žalosti.

— Hajde — veli mi — eno Derviš-paša poslao čovjeka i selamet ti donio; despot, koji te je odmolio, čeka kod paše.

Ja sam molio da do sutra ostanem; al zaludu; moradoh teškom mukom u njegovu sobu, gdje mi moje haljine donesoše, te se obukoh. U sobi je bio jedan mulaazim koji je bio određen da me vodi, i jedan ađutant Mustaj-paše, koji me je doveo u avst prije četiri mjeseca. Kada sam išao kroz čaršiju sarajevsku do kuće Derviš-pašine, budući da nisam mogao hoditi, sve me je mulaazim za ruku vodio i tješio o selametu govoreći. Ja sam se počeo zlu dosjećati, znadući da despot sa mnom nema ništa, i što bi mene vodili Derviš-paši? Zatim, što bi to po noći imalo biti?

Mjesec je sjao. Dođemo do konaka Derviš-pašina. Tud stoje konji pripravni, uz njih dvije zaptije i jedan onbaša; na konju njegovu pozvekuju prange (bukagije). Derviš-paša bio je u haremu, kad mulaazimu iznese nekoliko knjiga, te zavikaše: Binja sen (jaši ti). Videći da ja ne mogu uzjašiti, dvojica me digoše na konja. Podamnom bila je kurada, tako isto i pod mulaazimom i onbašom. Konji kost i koža; prije na dan Turci iz Vareša dotjerali begluk ćumur; konje im pohvatali, oni se razbjegli i samo jednog uhvatili da uz konje ide i da ih vrati. Zaptije imali

su dobre i svoje konje. Na mojoj kuradi bio je go samar; kroz stelju slama probila, a mjesto kolana pritegnuli ga ularom.

Mjesečina sve se ukrada, Sarajevo sve pospalo; samo čete kulaka susretosmo i pred bezistanom žmiraše fenjer lamborom napet i na više mjesta od kumrikuša iskljuvan. Sad sam već znao koja me sreća čeka: vidim da mi se kosti izvan drage otadžbine nose, da se ukopaju u kojem azijatskom strništu. Potjeraše me u surgunluk, od koga sam se više plašio nego od smrti! Stanja tužnijega nije moglo biti od moga: bolest dvomjesečna, tuga i žalost učinile su me više smrti nego čovjeku prilična; bez novaca u neprijateljskim i krvničkim rukama! Što je bilo drugo falilo? — Smrt! Ali ova se je više klonila od mene nego ja od nje. Vidio sam da je Bog drugo sa mnom odredio: da moram podnositi! Samo Bože dragovoljno, i svetu tvoju pomoć ponizno molim: *hic ure, hic secas, tantum in aeternum parcas!* bila mi je molitva.

Prošavši kroz gradsku kapiju, koja zajedno s gradom napola porušena i jazom otvorena stajaše, kad smo se već od Sarajeva odalečili, kaže mi mulaazim:

— Meni je Derviš-paša zapovjedio, dok iz grada izađemo, da ti noge sputim u prange, a ruke stegnem konopcem; ali ja toga neću činiti, ako se budeš mirno držati. Ti čuvaj i sebe i mene; a ja ću tebe.

To bi on i učinio, ali nije znao kako bi onda sa mnom svezanim vladao, jer je moje tijelo bilo kao mrcina i trebalo me je ne samo mećati i skidati s konja, već, suviše, komordžija morao me je sa strane držati rukom, da se ne svalim sa konja. Pobjeći da ću, nije se bojao; već mu jedina briga bila — a to je i moja — da na putu ne umrem ili ne ostanem. Pitam ga, kud će sa mnom i šta će biti od mene? Kaže:

— Prekjučer, kad je Derviš-paša do Rogatice ispratio Omer-pašu, da mu je zapovjedio da te odmah opremi za njim u Monastir; hoćeš li ondje ostati, il će te voditi u Carigrad, to ćemo znati kad tamo dođemo; ti se, džanum, ne boj ništa; dvije tri godine da budeš na vilajetu, pak ćeš se opet vratiti kući — govoraše mi napola turski napola bugarski.

Sreća mi je bila, da sam bio u zimskim haljinama; samo što su mi noge zeble u jemenijama; kabanicu svoju metnuo sam podase, a on mi dao svoju harku, te sam se zaogrnuo. Put je sad uzbrdo, sad nizbrdo; kaldrma kao babinski zubi; izvan kaldrme blato do trbuha; mjesečina, da ne gleda moju nevolju, bijaše se u crno zamotala; jašiti se ne može, a pješice ni pogotovu. Konji pod nama trojicom nogu za nogom, i pod onbašom se njegov zavali, a on pod njega — više ne mogaše dalje. Srećom u mraku spaziše seljaka koji se vraćaše iz Sarajeva, kud je nosio begluk sijeno; konja mu uhvatiše, kao svoga, i osedlaše ga. Moljaše žalosnik, da mu je konj jedva živ, da vazdan ništa nije okusio; sve bi uzaludu — pođe uz konja. Nismo ni dva sata putovali, i konj pod teškim onbašom susta. Kraj puta viđaše se vatra; unutra kiridžije, po tlu tovari, a okolo konji pasu. Zaptije počeše iskati konje — jer je to njihov posao; kiridžije kažu, da oni ne mogu trgovačkih tovara na drumu ostaviti. Među kiridžijašima bio je jedan Turčin, koji je nekog bega konja vodio na prodaju. On se kao Turčin ništa nije bojao, već se pregovaraše sa zaptijom i mulaazimom; a hrišćani, međutim, s konjima zamakoše u mrak, hajde ih stigni. Sad Turčin morade, hoćeš nećeš, konja dati i s nama se uputiti, ispočetka vrnoseći i vezirom se prijeteći, poslije, pako, i ušuti.

Tako svu noć putovasmo i s jutrom dođosmo u jedno poljice, gdje je han i 3 sata broje dotle od Sarajeva. Tude razjašismo; mene uvedoše u kafe-odžak, da se ogri-

jem. Tude mi dadoše kafe. U hanu je bilo dosta kiridžija koji su išli na pazar u Sarajevo, sir, žito i druge stvari noseći. Zaptije i čauš odoše hvatati konje i probirati koji su bolji. Namjere se na jednog Sarajliju, koji je sa pet konja došao po sijeno; njega potjeraše da s nama ide sa tri konja u Rogaticu. Be Turčin ne dâ se ni vilama sedlati. Kakvu Rogaticu? Dvije mu kubure za pasom zadjevene. Zaptija, koji je bio Arnaut, popade mu puške, te s njima tres o tle:

— Jaramaze jedan, što će tebi puške? Zar ne znaš da ih je zabranjeno nositi, osim nas zaptija, svakome?

To je bilo pod hanom. U sobi sam bio ja i bimbaša, prvi Omer-pašin ađutant, koji je na dva dni kasnije pošao i tu noć tude prenoćio. Eto Sarajlije njemu na tužbu kazujuć kako ga silom gone i kako mu je puške oteo, imadući teskeru da može slobodno nositi oružje. Bimbaša i sâm je za svoju službu trebao tri konja, te prije nas pohvatao; zato mu kaže da mu se vrnositi nema koristi; — to je služba carska i plaća se sat groš i pet para.

Dakle se sad uputismo svi, oni veseli i radosni, a ja tužan i čemeran, i već umoran. Putovali smo jednim poljicem 1 sat, i na ručak doprijesmo u *Mokro*, koje leži pod samom Romanijom. U Mokrom su tri hana, drugo ništa nema; sela se s puta ne vide. Tude se malo odmorivši i pojedavši čimbura i kiselice, uputismo se uz Romaniju, koja je iskićena snijegom. To nije dosta; već snijeg i susnježica odmah nas poče pratiti. Put je kršovit i uzbrdit; sreća što su nam konji bili jaki. Romanija je planina šumom zarasla, ima i pećina. Pokraj sve moje tuge, opet mi je padao na um Grujica Novak, kako je Turke dočikao, i da je više Grujica bilo u Bosni, ne bih ja sad od Osmanlija praćen bio; ne bi ovakih pustoši, ovakove sirotinje bilo.

Dva sata uz goru, a dva niz goru, i do četiri sata dođemo u *Hanić*, i tude je han. Pokisli, ozebli, razjašismo. Kad unutra, al oko velike vatre ima do trideset Arnauta, griju se i suše. Nama načiniše mjesta, da se i mi ogrijemo. Ovi Arnauti bili su avant-garda Omer-pašina. Oni su nam pripovijedali kako su porobili Jajce, Jezero, Krajinu, i kako su im barjaktari izginuli. To je meni bilo potezati zube i rane ponavljati, i ono slušati što sam tužan očima gledao. Oni su se vraćali svojim kućama.

Tu se nije moglo noćiti, a vrijeme se nešto razgalilo; Dakle, naprijed! Još je pet do mraka, a četiri do Rogatice; e doći ćemo lasno! Put je lijep, polje Glasinac kao tepsija ravno. Mulaazim, dohvativši se polja i tuđeg konja, udri trkom, dok se konji ne umoriše, osobito podamnom. Glasinačko je polje dugo dva sata; sela ni selišta nema; sve je sama općenita paša; sela su podaleko od puta. Kad se polje pređe, uniđe se među žitorodna sela, obilata voćnjacima, i sva su turska. Zaptije morali su nas do Rogatice dopratiti; ali se pobojavši toliko svojih po putu učinjenih nasilja, odmoliše se i vratiše u Sarajevo, da predusretnu tužitelje. Čauš, dakle, i komordžija išli su od sela do sela tražiti konja. Sve bijaše uzaludu; ne nađoše; te tako nogu za nogom jedva u dva sata noću stignemo u Rogaticu. Il smo mi il su konji gore umoreni, to je mučno bilo znati. Mulaazim prijavi se mudiru, da mu pošalje nekoliko zaptija koji će me čuvati i kod mene spavati. Dok smo mi večerali, došlo ih je šest. Ja sam tako bio pao da su me kao vlašku mladu po dvojica s mjesta na mjesto prenosili; večerati nisam mogao; donijeli su mi pô litre rakije: okusih i ostavih. Svu noć zaspao nisam; noge mi se ukočile bile; nije šala ležati dva mjeseca na postelji, svu noć i cio dan na konju biti; gdje je 12 sati, mi učinismo 18.

Sutra ujutro i ja i mulaazim bili smo u brigi; u hanu ostati nije mogao, a mene ostaviti nije smio. Vratiti se sa mnom ol bez mene nije bilo moguće; što je, dakle, bilo najnemogućnije, to je učinio, — nastavismo put Višegrada s ufanjem da će mi biti bolje po zdravlje.

Rogatica je mala varoš od 150 kuća i dvije džamije. Hrišćana ima 10 kuća, ostalo je sve Ture i većinom težaci. Leži u jednoj udolici, kao u kotlu, kod male rijeke *Drinjače;* otstoji od Sarajeva 12, a od Višegrada 8 sati; ima kadiju i muselima; kazaz spada na sarajevski sandžak po novoj uredbi.

Prošavši malo poljice rogatičko, sve uz Drinjaču, primismo se uz planinu Crni Vrh. Od Romanije, ako nije kršovitija, nije ni ravnija. Poslije šume, sve same jelovine, iziđosmo na vrhovine, na kojima bijaše snijeg više koljena. To je polje dugačko dva sata, koje svake godine više putnika zamete; posred polja udareni su veliki direci, da putnici znaju zimi kud je put. Na dnu polja ima jedan han, koga drži beg i dosta dobro dočeka. I nas je dobro dočekao i na tursku dobro počastio; kad je šećerli-kahva i kajmak s medom na ručku, tad je *non plus ultra.* Tude nam kazivaše handži-beg, kako je malo prije nas menzilile prošao Skender-beg iz Sarajeva s malim Arif-begom; unukom mostarskoga paše od sina pokojnoga Nazif-paše, dijete pristalo od 10 do 13 godina, koga sam ja poznavao u tavnici bivši, gdje je on dolazio obilaziti istoga juzbašu kod koga sam ja bio, i mali je sa stricem bio pet mjeseci. Njega su sad s materom po onakoj zimi i zlu putu i tako menzilile vodili. Razmišljao sam, kad oni nemaju sažaljenja prema djetetu i to svoje vjere, kako će prema đauru? Snijeg je padao kao iz rukavice; mi put nastavimo opet kroz planinu, jelovinom i omorikom iskićenu; noge i ruke su zeble, i poslije tri sata ugledasmo u jednoj dolini plahoviti *Drin* rijeku, i na njoj glasovitu ćupriju i na

desnoj obali malu varoš *Višegrad,* te poslije dva sata zarana stigosmo u han na konak. Most kamenit na 24 svoda jest djelo ne samo rad tvrdoće već i poradi umjetnosti glasovito i, poslije mostarskoga i konjičkoga na Neretvi, najbolji, i s njima se može usporediti. Most je na srijedi pregrađen, gdje je čardak, u kome je straža; obnoć se zatvori. Stražari pitaju jolteskere od putnika tamo i amo prelazećih. Soba bijaše ugrijana, a i vrijeme se je pramaljetno, koje smo u Sarajevu ostavili, i malo u Rogatici nazreli, ovdje opet povratilo; jer je Višegrad u župnu mjestu. Meni se je malko razgalilo, te sam ponešto mogao sobom hoditi; po litra rakije, koja ovdje groš, a u Sarajevu pet košta, popio sam i taze (svježe) ribe drinske dobro večerao i prvi put poslije dva mjeseca naravnim snom zaspao!

Višegrad jedva ima 150 kućerina turskih, samih mehandžija i ekmekdžija, i samo 3—4 obitelji rišćanske; leži pri brijegu, niže njega utiče desno Hrzav rijeka; više, pako, na jednom visokom brijegu, pol sata od varoša leži starinski, sad pust grad, koga lijevo Drin, a desno Hrzav paše; i ko motri, kako se je visoko uspeo, odmah rekne: pravo je nazvan Višegrad; samo bih želio znati kud su u njega dolazili, i kako su se onim kršom penjali ljudi, kad bi i divokoze imale posla. Varoš ova otprije imala je veća biti, što se vidi iz podora starinskih kuća, osobito jednoga kamenitog hana i banje; al stoga što je na putu carigradskom, propada sve više. Sela blizu njega nikakva nisam vidio. Ovdje stoji muselim i kadija; nahija spada na sandžak novopazarski. Na jedan sat daleko jest međa srpska i sastanak *Mokra Gora.*

Sutra rano zaptije dotjeraše pod nas konje i uputismo se; al ni jedan sat nismo putovali, a konji zavezaše, osobito podamnom, jer, naravno, za mene su štedili uvijek najgorega. Zaptija opazivši gdje djeca tovare drva,

skoči, baci s konja ormu, i našu na njih namjesti; djeca su plakala, al im ništa nije pomoglo: njima tuđi umorni ostadoše, a mi odjašismo kao surgunlije, i kako je bio glib, da ne biše konji dobri, bilo bi svašta od mene. Poslije tri sata stignemo u Dobrun. Tu je samo han na putu, a malo dalje vidi se pod brijegom sama džamija i podor hrišćanskoga samostana; bilo je otprije dosta kuća, a sada pustolina. Pitamo handžiju, ima li nam šta dati izjesti; »ništa«, kaže. To je bilo lijepo čuti za nas, jer do Priboja ima još 7 sati, a nigdje ni hana ni sela! U hanu bijaše nekoliko bašibozuka Bošnjaka, koji su išli pod Mahmud-begom Osmićem vojevati protiv Bihoru. Kad se handžija ukloni, kažu ovi:

— Ima svega, al se boji vlašče da mu nećete platiti, jer je malo prije vas ručao bimbaša, pa mu namjesto 4 groša dao 100 para.

Teško nam nekoliko jaja na maslu ispeče, te strunismo rosu sa srca.

Ja sam još u Višegradu kazao mulaazimu da ja ni parića nemam, jer su mi oduzeli mojih 150 cekina u zlatu, a više ne vratili. Onda mi reče da je to i on čuo; al ništa zato. — Meni je — veli — istina Derviš-paša samo za konjsku kiriju platio; al nećemo pomrti od gladi.

Od Dobruna do sela Štrpci sve je bukova gora, sve je brdo strmo i preko načina kalovito; više konja do trbuha zaglibi se. Štrpci su selo od prijepoljske nahije, pašaluka mostarskoga, kod Uvca rijeke; ovdje se rastavlja drum carigradski, koji u Taslidžu vodi na desno; al je krševit, zato se više lijevo ide. Most je voda odnijela, i mi u korabu prebrodismo se i za 1 sat stigosmo u Priboj. Ovo je varošica kod Lima, od 26 kuća i dva hana; ima jedna starinska kula, opala i zapuštena; dolje niže utiče Uvac u Lim; srpska međa nije dalje od pô sata. Handžija ćosa po turski dobru nam je večeru dao; soba je bila tako pre-

grijana da se nije moglo spavati; al su svi spavali, osim mene. Zaptije, moja garda obična, mijenjali su se svu noć, pušili, drijemali i ponešto razgovarali. Hvališe mi Kavaz-bašu, kako je ondje prije dva dana s Omer-pašom noćio; kako je pravi Turčin i kad je pošao, dao im dobar bakšiš (poputbinu). Sutradan iskao je handžija harča na nas četiri 7 groša, a mulaazim davaše mu 5; i tako više od dva sata inatili su se; najposlije dade mu 6 groša.

Oko Priboja malušno je poljce uz Lim; zato zarana još počesmo se penjati uz brdo i za dva sata eto nas kod banje. Ovo je zapušten kaluđerski samostan, gotovo cijel i sada; kod njega su toplice; po trijemu jelići i borovi rastu: uspomena gorka turskog barbarstva! Od druma je pô sata udaljeno; a kad je samostan bio, onda je tuda drum vodio, i kaluđeri morali su Turke badava dočikati; i sad se jednom tude zbor na godinu kupi i liturgija drži. Kazivaše mi zaptije, kako je to plemenito mjesto. Kraj vrućega izvora ima drugi bistre, studene vode. Bašte plemenite sad su šumom zarasle, i otud je ugodan pogled na sve četiri strane.

Na ručak prispjesmo u Kratovo, seoce od pet kuća i jednoga hana. Handžija, Turčin, čovjek otresit. Prije nas namalo razjašio je mirialaj; on naredi ručak za sve nas: sebe, mulaazima i mene i za naše društvo. Mirialaj je mene dobro poznavao u kakvoj sam časti kod Omer-paše bio i šta se sa mnom dogodilo, zašto i kud me vode; ništa nemanje, premda sam bio sužanj, počitao me je i razgovarao, da se ništa ne bojim, da Omer-paša o meni dobro misli i da će me na bolje mjesto za nekoje vrijeme namjestiti. On je svaki sat gotovo pio i pušio, i poslije odmah meni davao i do sebe sve otada u napredak na večeri i ručku posađivao. Najmučnije bi mi bilo na njegov kamiš pušiti, jer je bio ružno bolestan. Kako moje društvo tako i drugi po hanovima čudili su se tome postupanju sa

jednim vlahom sužnjem. Dok se je ručak na tavi pržio, pitam ja handžiju kakva je ovo porušena kamenita zgrada.

— Eto, vidiš, što će reći bijesan vlah — reče prigovarajući meni — dotle je Karađorđe dolazio, te nas popalio. Ovdje je bilo 13 naših turskih kuća; sve je to rac popalio; al nam nije žao na Srbe, već na našu raju, koja je bila pobjesnila gore od njih, i mislila Bog zna što; al je Bog Turčina stvorio da vlada, a raju da je podložna.

U tom i ručak bi gotov. Ručasmo i napismo se. Mirialaj pita koliko je troška.

— Devet groša — kaže handžija.

Dade mu bešluk.

— To je malo na vas 11; i ja plaćam golemu kiriju na han, i stvari su sve poskupile!

Mirialaj ni pet ni šest, već za vrat, te šakama po jednu u leđa a po dvije u glavu. Handžija se ne brine što ga izbi, već opet ište; a mirialaj i po drugi put izmlati ga i htjede i treći put, da ga ja ne umolih: »Vidiš, beg, beg, da je divanija, mahni ga se.« I tako moj handžija skupo plati. Premda je on na me s ponosom gledao i radost ukazivao nad mojom nesrećom, ja sam ga sažaljevao i ne bih rad onaku slobodu da iko uživa!

Preko brda i dolina na taj dan stigosmo u *Novu Varoš* licem na Đurđevo hrišćansko. Projurismo kroz cijelu čaršiju. Dan bijaše ugodan; hrišćani izašli se šetati, žene i djeca svečano obućena po vrtovima igrahu se; veseli se i raduje se sve naokolo — samo ja ne, tužni sužanj. O! koje žalosne misli parahu mi srce. Hrišćani vidivši me, tužnim pogledom pratijahu me: svakome, rekao bih, na licu se viđaše sažaljenje moje i svoje nesreće — tužnoga doba progonstva hrišćanstva; svakoga opominjaše na ono doba kada slavni Karađorđe moradijaše ova mjesta izručiti osveti turskoj. Ah! Karađorđe, moja rano! Velika je bila

misao tvoja, golema namjera! Sudbina kleta smela te je: a drukčije ne bi ni mene sad ovuda barbari ovako nemilo gonili, da se na konju uzdržati ne mogu!

Nova Varoš leži blizu srpske i hercegovačke međe (na 1 sat) u neplodnoj brdovitoj okolici među dva brijega; kroz njega teče nekakva rječica. Turskih kuća nema više od 60; hrišćanskih biće oko 150 uopšte dobro stojećih i dobru trgovinu vodećih sa Srbijom i Sarajevom. Okolica ima dosta rogate marve i dobar se skorup ovdje kupuje za Sarajevo i dobro se plaća.

Ovdje uzmemo druge konje i zaptije, te se sjutra uputismo put *Sjenice*. Nigdje ni sela ni han, do pod planinu Krndiju, gdje je jedan novi han nedovršen kraj rijeke. Tude se malo potkrijepismo, te uz planinu, niz planinu, dok se ne skoturasmo u polje *sjeničko*, golo i pusto, nu pašom bogato. Tu vidjesmo konje i goveda iz više mjesta na kalac istjerana. *Lim* pregazismo i do pô ure eto nas u *Sjenici*. Tvrđa, koju je Karađorđe uzeo i rasprostranio, premda je i sad malešna, opet mi nove tužne misli probudiše u pameti negdašnje uspomene. . .

Od podne sve nas je kiša gonila; ništa nemanje moradosmo put nastaviti, da nam sutra bude kraći; jer od Mitrovice i Novog Pazara ima 12 sati. *Mitrovica*, varoš je siromašnija od Nove Varoši; u njoj ima više Turaka nego hrišćana, i mnogo se hole, te se junačiše i predamnom u kahve odaji, premda im uši kaplju iza vrata. Mjesto ovo vodi nešto trgovine sa Srbijom i Bijelim Poljem u skadarskom pašaluku, koji odavde otstoji 8 sati. Pod sami mrak uputismo se sve poljem, koje rijeka Vapa natapa i velike bare ima, a nigdje mosta. Bio je kamenit most, al propao. Ovuda se putuje s velikom pogibelji života, koji ne zna gdje je voda plića i bare manje.

Okisli, ozebli i umoreni stigosmo u neka doba noći u han kamenit nekoga paše; zgrada lijepa, ali sobe razbijenih

prozora; drva nema, a mi i ozebli i pokisli; a večerati ne imadijaše nam handžija šta dati. Han bijaše pun kiridžija i komordžija, koji se vraćahu iz Novog Pazara, dokle su nosili bili prtljag Omer-pašin. Kod malko žeravke svu noć grijao sam se i sušio pokisle svoje haljine.

Sutradan podranismo te uz planinu nastavismo put i prije četiri sata ne sađosmo u rašku dolinu. Dolina ova natapana je rijekom Raškom, s jedne i s druge strane selima iskićena, i što se bliže prikučivasmo Novom Pazaru, to je sve prostranija i oku prijatnija. Pramaljeće ovdje bijaše se dobro razvilo, i mi smo se ogrijali i osušili bili. Ali nuto nove bijede! Drum carski, rijeka jaka, a mosta na njoj nema. Vodu smo gazili konjem do trbuha, i moga konja bijaše voda ponijela, i da ne bijaše lijeka nablizu, to bi me i odnijela: bio sam mokar do pasa. U Novi Pazar došavši, u hanu ni vatrića za lulu pripaliti. Meni nađoše jednu sobu, dadoše mi dva zaptije da me čuvaju. Oni su spavali kao poklani, a ja svu noć na tvrdoj zemljici prevrtao se. Probudiše se i oni, te meni lašnje bi, jer sam s njima razgovarao pitajući ih o Novom Parazu. Najrađe su kazivali kako su hvatali Turke u Novom Pazaru koji su bili očito kesedžije i pratili ih do u Sarajevo. Jedan mi kazivaše kako je i on četiri godine pod Vehdži-pašom u gvožđu bio u gradu travničkom, porad ubojstva. Novi Pazar ima tvrđu kod utoka Jošanice u Rašku, na lijepom i veselom položaju. Kuće su ovdje, na način kuća po svoj Rumenliji, kamenite i crijepom pokrivene i izgledaju vrlo ružno.

Ovdje je bio otprije feudalni paša i episkop grčki s naslovom »raški«, koji sada stoji u Prizrenu, a novopazarska eparhija, što zauzimlje bosanski pašaluk, sjedinjena je s eparhijom sarajevskom. Sad stoji kajmakam, pod koga sandžak spadaju kadiluci: višegradski, novovaroški, sjenički, novopazarski, mitrovički, to jest od Drine

do Sitnice i Ibra. U Novom Pazaru ima do pet obitelji čifuta i sto pedeset hrišćana; a ostalo su Turci i Cigani; može imati oko 12.000 duša; u varoši ima dosta naseljenih Arnauta, koji govore oba jezika, i bosanski i svoj. Seljaci su pridržali narodno odijelo i naglasak malo na bugarski naličan, a Turci na arnautski. Ovdje je otprije bila naselbina dubrovačkih trgovaca, i samostan franciškanski sv. Ane, sada napola porušen. Novi Pazar bilo je znatno mjesto pod Rimljanima i kasnije pod raškim, srpskim i bosanskim vladarima. Od rimske dobe imadu uspomene u građi, jedan sat daleko od sumpornih toplica. Danas vodi nešto trgovine s obližnjim mjestima pašaluka prizrenskoga, skadarskoga i sa Solunom. Turci i svijet divlji je mnogo, nego u ostaloj Bosni.

Sutra je trebalo rano poći; al gdje su konji? Eno ih pun han. Zaptije su svu noć obilazili obližnja sela i gdje su god našli kakvu siromašnu kobilicu suždrebnu, dotjerali su i spratili u han. Bogatiji kršćani svoje bolje konje mitom izbavljaju od komora; zaptije znaju lagati muselimu, kad se podmažu. Mulaazim sađe da vidi konje; sađe i mirialaj. Kad vidiše, prosuše vatru na zaptije i odoše do kajmakama druge iskati. Raja se tuži zaptijama da im s komorama satrše konje. »Pa smo vam mi krivi? Krst vam grebem, vi ste bili pobjesnili tražeći oblakšicu; vi hoćete tanzimat — eto vam ga.« To se je na me više odnosilo nego na njih; jer da se nisam ja uzdao u tanzimat, ne bih surgunili po Novom Pazaru hodao. Al taka je turska vjera.

Mulaazim ugledavši gdje kiridžija iz Đakovice konje poji, da ide tovariti robu za Sarajevo na pet konja, tri najbolja za nas probere i dovede u han. Mulaazim kaže mu:

— Ti tovare, kad se vratiš iz Mitrovice, goni u Sarajevo, a danas ćeš sa mnom!

— Biljmem Bošnjaku — odgovori Arnaut — ben jok raja, ben, ben Perzerin be.

Mulaazim kaže: — Ako si ti pašaluka prizrenskoga, ja sam carski izmetčija; a i Prizren je dužan carske ljude slušati.

I mirialaj opet je našao drugog kiridžiju, te se uputismo uz lijepu dolinu rašku i do 3 sata, ostavivši ju za sobom, uniđosmo u goru, gdje našavši han razjašismo da ručamo i malo se odmorimo. Lasno je gdje je handžija raja; dočekaše nas, i konje naše prihvatiše i odvedoše, ručak spraviše, kahvu i sve, kako je običaj po turskim hanovima.

— Šta je plaće? — pita mirialaj.

— Vi ste carski ljudi — veli handžija — nama je dosta, što god date.

Mirialaj izvadi mu 10 groša, i on bi više nego zadovoljan, a moj mulaazim kavedžiji dade bakšiš. Mislio sam u sebi: koja razlika među ovim i kratovskim handžijom, i što vrijedi uljudan biti i kod barbara.

Od ovoga hana pošavši malo niz goru, ima jedan točak pod kojim je kamenito korito. Ovo je grobnica, na *kojoj se vidi grb i pismo krupnim slovima*. Začudo je da niko dosad nije pisao o ovoj grobnici, a još začudnije kako Turci, po svom običaju, nisu ova slova poštetili. Grobnica ova u prvom muzeumu stajala bi u pročelju; a ovdje iz nje konji i goveda vodu piju. Više od tri sata išli smo niz planinu, zasukujući tamo i amo; ostali su svi razjašili i pješke išli dva sata, a ja sve na konju, ol bolje na konjskom vratu; i eto nas u *Banjskoj*, kao u kotlu. Ovo je varošica od pet kuća; ima toplice i malu tvrđu iz samostana i crkve kaluđerske pretvorenu. Put, koji odavde vodi u Novi Pazar, vrlo je u strategičnom obziru znatan; jer s malom silom veliku vojsku prepriječiti može da ne

prođe ovim tijesnim i strmenitim putem, a drugoga nema. Banjska otstoji od Novog Pazara 8, a od Mitrovice 2 sata.

Popivši tud kahvu, nastavimo put uz župnu dolinu ibarsku, i eto nas zarana u *Mitrovici* u *Kosovu*. ***Mitrovica*** je posljednja varoš bosanskog pašaluka; leži kod Ibra, gdje je bio kamenit most, kome se vide ostanci; sada ima nešto drvena. U varoši biće do 300 kuća turskih i do 50 hrišćanskih. Okolica je plodna žitom i travom, obližnji brežuljci vinogradima.

Sutradan, ostavivši Mitrovicu, uniđosmo u *Kosovo Polje* i poslije pô sata stupismo u Rumenliju, u drugi pašaluk prizrenski.

Premda su sve tuge i nevolje na meni bile, opet je ovo predjelje na me imalo nekakav izvanredan utisak. Okolica ravna i vesela, rijeke, žita i trava zelena, malko su me razveselile; ali uspomena Miloševa, — moje stanje, ropstvo naroda, opet mi teško misli obuzeše. Za dva sata eto nas u *Vučitrnu*, varoši prvoj pašaluka prizrenskoga. Varoš ova leži u ravnici plodnoj, njivama i livadama opkoljenoj; imaće do 6.000 duša. Ovdje promijenismo konje i zaptije, te sve kasom, kako konji mogu, preko polja otisnusmo se. Prešavši Lab, nastavismo put na desno, prateći okom turbe cara Murata, gdje mu crijeva leže, a tijelo je bilo u Brusu odnešeno. Bio je dan nedjeljnji, svjetina se s pazara vraćala iz Prištine kući. Pljesnivi Arnaut, čisto i narodno odijelo Srpkinja i Srba, mnoštvo janjaca, goveda, konja, a najviše bivola u kola upregnutih, češće su mi sa turbeta pogled odvraćali, misli pak o kosovskoj bitki kadikad prekidali.

Niz jedan brijeg spustismo se u varoš Prištinu, koja leži u ravnici i kao nasred Kosova. Teško nađosmo han za odjašiti; jer su svi bili puni konjanika turskih — uredne vojske, koje tude tri alaja stoje u posadi bez kasarne. U Vučitrnu malo sam jeo, zato me ovdje janjetinom

i rakijom počaste. Tu čekasmo neko vrijeme našeg čauša, koji je bio otišao svojoj kući, oklen je bio rodom i prije četiri godine otišao u vojnike, ostavivši ženu sa dvoje djece, i odmarasmo se. Mene odvedoše u kajmakamovu tamnicu, da se tude odmaram do sutra. Mnoštvo je veliko bilo tamničara u avliji kad su mene doveli, jer ih običajno za 1 sat pred mrak puštaju da uzmu zraka, a inače svi stoje u jednoj pri zemlji smrdljivoj magazi, kraj koje bijaše još jedna soba prazna za me. Dvije zaptije dođoše po običaju za moju stražu, vatra se naloži. Eto i čauša, koji je bio zapovjednik nad 120 prištinskih zaptija. Odmah mi kahvu ispeče i počne se sa mnom ljudski razgovarati. U tom i noć prispije; on ode na kuluk — patrolu — po gradu, i vrlo mu bijaše žao da sa mnom nije mogao ostati; al je sutra zorom povratio se i opet smo govor nastavili. On mi je kazivao, kako je bio u Bosni pod Vehdžid-pašom bašibozuk, nešto skrivio, te se odmetnuo u hajduke i s poznatim razbojnicima Karafejzijom i Ponjavicom više godina hodao. Nije bilo varoši gdje nije bio, i svako veće selo po Krajini bosanskoj znao je, i kad bi ih brojio, često bi uzdahnuo: krasna Bosno!

Ja sam ga raspitivao za Prištinu, Kosovo, pašaluk prištinski, i on mi je tačno sve kazivao. U Prištini imade nekoliko katolika iz Skadra, koje je on činio doći da me razgovaraju, i došli su; ja sam molio da bi mi zovnuli katoličkog paroka iz Janjeva, odavle tri sata udaljene varoši, da se ispovjedim. Bilo je zanatlija iz Janjeva tud na pazaru; oni su činili te mi je župnik došao i do 50 groša donio mi; bilo mu je do 50 godina. Pop Josip Bogdan (to mu je ime) škole je učio u Rimu u propagandi, i tu je župnikom od više godina. Janjevo ima do 300 kuća, od kojih su polovica katolici, govore bosanski, a sebe Hrvati nazivlju, Turci pak arnautski govore i Arnauti se zovu. *Priština* je otprije vlastitoga pašu imala,

dok nije pod tanzimat potpala; sad stoji ovdje kajmakam, koji ima pod sobom nahije: Vučitrn, Prištinu i Kačanik; a spada pod pašaluk prizrenski. Mjesto je važno ne samo poradi bogate i plodne okolice, već i zato što je središte bosansko-urumenske trgovine. Priština imaće lasno 15.000 duša, od kojih treći dio jesu Srbi hrišćani, među kojima do 30 obitelji ima hrišćanskih Cincara, i ovi su učitelja (rodom iz Srbije) primorali da djecu u oba jezika, grčki i srpski, uči, a u crkvi se samo grčki poji. Tako je i po ostaloj Urumenliji Cincari i Grci nad našim narodom kopeče se i hoće da ga greciziraju; ali narav protivno donosi njihovom nasilju; jer bugarsko-slavjanski narod od kosovskih planina pa do Bospora strašno se širi; a Grci propadaju, jerbo se sele u kraljevstvo grčko.

U ponedjeljak vazdan ostasmo, i utorak do prije podne, u Prištini; jer našeg čauša ne bijaše; ali u utorak se otisnusmo na bagavim konjima niz Kosovo. Mulaazim, kao i ja, prvi put smo ovuda putovali; zato smo ljubopitno slušali i gledali mjesta koja nam je kazivao zaptija: gdje je Lazarova, na koju li stranu Muratova vojska stajala. Gdje je Miloš cara probo, tude je nišan zasađen. Mulaazim pitao je koji je to bio Lazar, i kakav je to vlah bio koji se je usudio cara probosti? Ja sam se bio zadubio u melankoličke misli o posljednjoj večeri Lazarevoj, nenavisti Brankovićevoj, izdaji, našoj nesreći, i kako za grijehe njihove sinovi na sebi kaznu nose! Ej, Miloše, jesi li se još koji junak taki rodio? Samo ti Bog dao više razbornosti nego što je imao naš Obilić!

Konji su već sustali. Zaptija na polju spazi dva konja, uhvati ih, a one vrati u Prištinu. Na ručak stigosmo blizu Nerodimlja, varoši, u han da ručamo; ali tude više od dvjesta Cigana, Ciganki i Cigančadi bijahu kod svoga haračlije, komu novce predavahu. Na konak stigosmo u

drugi han, Sazli-han. Sutra, u srijedu do podne, ostavimo ravno Kosovo i eto nas u Kačaniku.

Kačanik stoji pod planinom pri jednom kamenitom brijegu kod Vardara, ima nešto zapuštene tvrđe, do 100 ubogih arnautskih kuća, kadiju i muselima. Ovdje se malo odmorivši i ručavši nastavimo put, i na blizu prođemo kroz znatan jedan prosijek kamen, na kojem urezana stoji turski godina i ime vezira koji je to dobročinstvo učinio. Ko bi ovaj prolaz branio; nikakva sila ne bi ovim putem — a drugoga nema — prodrla; dolje je propast neiskazana, na dnu Vardar plahovit, a ozgor takve stijene da ni divokozi tuda nema puta! Četiri sata smo kroz planinu putovali dok ne stupismo u plodno i krasno predjelje skopljansko, kamo pod mrak stigosmo. Mene mulaazim ostavi u ondašnjoj tamnici, a on ode u han. U tamnici mi nad velikom tamnicom dadoše jednu sobu i poslaše mi za društvo dva, tri Bugarina. Ovih je bilo 15 zatvoreno porad dužne desetine zakupniku Turčinu, koji nije htio na vrijeme, u jesen, kad se uzima desetina, svoje oduzeti, već je čekao proljeće kad bude žito i sijeno skuplje, i kad seljaci pojedu i ziminu kraju pritjeraju. Ovako isto zloupotrebljenje zavladalo je i u Bosni. Hrišćani ovi bili su iz Crne Gore (Karadag). Ovo je predjelje sjeverno, od Skoplja dva sata, sastojeće iz 15 sela i 3 samostana, gdje ljudi od starine svoju zemlju imaju, i sad su Turci ovim načinom naumili ih, kako i drugdje, lišiti zemalja.

Skoplje sa svojom okolicom rad plodnosti i krasote može se među prva predjelja u Turskoj brojiti. Ono je duhanom i pirinčom sve zasijano. Mjesto je ovo u staroj historiji poznato što su u njemu bugarski, a potlam i srpski kraljevi stolovali. Mehmed II osvojivši ga dovede naselbinu Turaka Osmanlija iz Azije; i zato Turci ovdašnji govore turski, a hrišćani bugarsko-srpski. Ima znatnu

trgovinu sa Sarajevom, otklen se za Bosnu duhan, pirinač, bamije i ulje odnosi, a iz Bosne gvožđe prima. Imaće do 20·000 duša, od kojih 2.000 kuća ima hrišćana, među kojima do 150 Cincara, a ostali su Bugari i Srbi. Stolica je arhiepiskopa grčkoga; do godine 1845 ovdje je stajao vezir. Ove godine bio je ovdje krvavi rat između Arnauta i Omer-paše, koji ih pobije i mnoge na prevaru pogubi i u progonstvo prve begove pošalje. Ovo su bile Gege od Peći, Đakovice i Prizrena. Praviteljstvu turskome vidilo se je probitačnije premjestiti praviteljstvo u Prizren, za lašnje Peć i Đakovicu u posluhu održati. Sada ovdje stoji kajmakam, podložan prizrenskom veziru, a pod sobom ima nahije: skopljansku, kumanovsku, vranjsku i palansku. Prizrenski pak kajmakam ima Prizren, Đakovicu i Tetovsku. Tako, dakle, cio pašaluk prizrenski — otprije skopljanski — ima tri sandžaka: Prizren, Priština i Skoplje, i u njih 12 kazaza. Skoplje se tu tako zove i od Srba i od Bugara; a Turci ga zovu *Usküb*, koje Bošnjaci izgovaraju Uščup.

Podamnom je bila velika tamnica, gdje su bili drugi sužnji u gvožđu do 150. Tude su šargije, ćemaneta i druge borije do neko doba noći igrali, pjevali i lupali. Što je meni za jedno čudo bilo, da su oni u onakom stanju veseli! Ali mi je dijete jedno od 15—17 godina najviše bilo začudno. Ono je imalo glas naopak, pjevalo je, igralo i skakalo. Uvečer došlo mi je s drugim tamničarima; ja zapitam zašto ima onoliko teško gvožđe na nogama.

— Ubio sam čovjeka —kaže.

— Kako, bolan, tako mlad?

— E, tako bilo suđeno; bio je jednu godinu od mene mlađi; ja bio ašik, on se nametnuo na me; ja ga zateko na pendžeru svoje jauklije i ubio; evo godinu dana otpisali su u Carigrad; može biti da ću tamo u tershanu ići za 7 godina.

Ja sam trima stvarima na ovom djetetu čudio se: dijete od 15 godina da je bilo tako zaljubljeno; drugo, taku zloću u toj dobi, da je mogao za taku malu stvar svoga druga ubiti; a treće, kako je bilo veselo i radosno kao da je na piru; njemu je tamnica bila kao kuća očeva, a i na njemu se je poznavalo, jer je dobro izgledao i pretil bio.

Oni su, to jest Turci, imali po jednu oku kruha od praviteljstva, a hrišćani po ½ od crkve.

Skoplje ima nekoliko lijepih kuća, i znatan kameniti vodovod, po kome je navodnjeno mjesto iz bližnjih gora. Za večeru mi mulaazim poslao kisela mlijeka i kruha.

Sutra stigavši nam čauš naš, uputismo se nadalje. Taj dan nismo daleko išli — do pod planinu u Kaplan han 6 sati, gdje prije prođosmo ratište gdje su mnogi Arnauti g. 1845 izginuli. Putom smo najviše sretali čobane koji su zimovali. Ovce su im rudate, psi bijeli, da se teško od ovaca mogu razaznati, na magarcima im sva kuća, kućište i pokućstvo. Sutra podranivši sve gorom, eto nas u *Veležu* do podne. Ovo je varoš znatna porad trgovine i pazara, imaće do 20.000 stanovnika, od kojih šesti dio jesu Turci, a ostalo sve Bugari, koji imaju svoje učione i episkopa. Mi smo razjašili u konaku muselimovu, malo se odmorili, popojeli i konje promijenili, te odmah put nastavismo krasnom okolicom. Prođemo mimo varošice bugarske *Pravno;* bila je nekakova svetkovina; na ravnici kola su igrala tanac, Bugari s Bugarkinjama, a Cigani su diplili. Mulaazim preko rječice svrati uprav pram kolu; tu smo malko popostojali, dok kiša okolo ne rastavi. Na konak prispijemo u Avdi-pašin han. Ovo je mjesto u gori, ali prokrčeno i posijano.

Sutra rano krenemo se, eto nas u *Prilipu.* Naravno, drugo mi se nije pred očima vrzalo i po pameti povlačilo, nego naš *Marko Kraljević!* Stolno je ovo mjesto njegovo

bilo. Marko je bio gospodar od Prilipa! Nuto, doklen se je gospodstvo srpsko prostiralo, kud je Dušan carstvo širio! Hoće li se još koji Marko roditi?Imamo mi uvijek i više Marka; ali svi tuđinu služe na korist, a rodu svome na propast. I ti si Marko tako radio: — cara turskoga služio; od tebe je Srbinu baština ostala, da su uvijek sluge dobre, a gospodari zli. . . Prilip je u ravnici i može imati do 6.000 stanovnika. Polje mu je široko i dugo, i uprav prelijepo. Tud promijenimo konje, te se dalje uputismo prema Manastiru. Na jedan sat kod crkve odjašimo konje i malo se odmorimo. Sad mulaazim izvadi konop, da me veže i da me svezanih nogu ispod konja i ruku na leđa kroz varoš provede. Polje je manastirsko vodom bilo natopljeno i sve glibovito i barovito; za drum se nije znalo, već je valjalo namijerati, kud ćeš nagaziti. Ja ne znam kako je on mogao na tu misao doći i začeti u pameti da bi me mogao svezana provesti, a da se gdje ne strovalim. Kaže mu zaptija, da se ja teško i onako na konju držim, »a svezavši ga, valja i njega i konja voditi pod njim.« I tako nevezana protjeraše me kroz sav Manastir do vezirova konaka, misleći da je Omer-paša tud.

Vratismo se opet natrag do konaka Omer-pašina i tud odjašismo. Ovo je kuća bila njegovog bimbaše, koji je mene dobro u Bosni poznavao. Omer-paša bio je u lovu. Mene posadiše u kahve odaju, zapovjediše te mi tutun i kahvu donesoše. Eto ti i Omer-paše iz lova. Prikazao sam svoj dolazak i u taj čas dovedoše me u kršlu davši mi jednu sobu gdje su stajala dva nizama vrtlara, i pred vrata mi stražu staviše. Juzbaša dođe te bugarski kaže mi, da ištem što god želim: »Hoćeš vina, rakije itd.« Ja kažem, da novaca nemam, a kao sužanj zadovoljan sam što mi se god dade. Tud sam pet dana bio, čekajući dok pođe Omer-paša put Soluna, i kao nizamu išao mi je tahin (hraña) tri litre kruha ujutro, karavana pirinča, a u

večer spanjaka s mesom varena. Mulaazim moj oprosti se sa mnom i s čaušem vrati se u Sarajevo. Juzbaša dolazio mi je svaki dan s kojim drugim juzbašom, ter bi me tješio:

— Tebe — veli on — vodi paša u Carigrad, jer je došlo u njemačkim novinama (Agramer Zeitung) da te je paša ubio, a u isto doba dali su paše hercegovačkoga sinovi arzval, da im je Omer ćaću ubio.

Ja mu velim, bolje bi bilo i meni da me ubio nego što me ovako bolesna po božjoj pravdi muči; bolje je jednoč umrti, nego uvijek umirati.

Bitolje je varoš u ravnici kod Zeze rijeke. Od drugih varoši turskih odlikuje se ponešto čistoćom i urednim kućama, koje su od oficira sagrađene. Ima tri velike i prostrane kasarne sa 30.000 vojske. Ovdje je štab sve rumejliske vojske, gdje serasker stoji; tude stoluje i vezir, i episkop grčki i vice-konzul austrijanski; ima dobru trgovinu sa Solunom.

Omer-paša pođe, i mi poslije na dan pođosmo. Sad sam imao drugog mulaazima, i tri čauša, i pod sobom jednu nevolju više, konja koji me je više od 20 puta sa sebe zbacio.

Od Manastira prema Vodini sve je polje raznim žitom nasijano, i okolica prekrasna.

Na konak prispijemo u selo bugarsko *Gomićevo*. To su bili otprije kmeti nekoga paše, a sad su carski. Okolica ima dobrih vinograda i dosta marve. Sutradan podranimo, te do podne stignemo u *Ostrovo*. Ovo je varošica ribarska, kod jezera koga načinja Vardar. Usred jezera ima mali otok — ostrovo, — gdje je tvrđa i nekoliko kuća. Ljepota je putovati krajem ovoga velikoga jezera, koje je kao more prelijevalo se, a zelena žita prema njemu posmijavala se bacajući se valovima kao i jezero. Okolica od Ostrova do Vodine brdovita je, ali

dobro obrađena, i *Vodina* stoji kao usred bašta. U nju dođosmo pod večer. Omer-paša, koji je naokolo na Kočan otišao, na jedan sat kasnije prispio je. Vodina i njezina okolica vodom je navodna, odakle i bugarsko ime nosi: na *vodi*; a Bugare ima stanovnike, kojim ovdje stoji episkop. Turci govore turski, a mnogi Bugari i grčki i turski znadu. Iz hana, gdje smo predanili, viđaše se pri brijegu *Moglen* (turski Karadžova) snijegom pokriven. Ovo je predjelje iz više sela hrišćanskih i turskih sastojeće, gdje se samo bugarski govori. Nijedno mjesto nisam vidio tako obrađeno u Macedoniji, kao oko Vodine; izgleda na način Italije; njive su vinogradima, dudovima i višnjama zasađene.

Sutradan ostavismo Vodinu i poslije brda i dolina oko podne spustismo se u ravnice, i eto nas u varoši *Jeniči*, koja je mnogo zaostala za Vodinom, iz uzroka što manje hrišćanskih stanovnika ima nego Vodina. Ovo obično služi za upravu putniku, jer Turci neće da rade.

U Jeniči prenoćivši nastavimo put sve ravnicom i ugledamo zamalo more. Oko podne pređemo Vardar predugim drvenim mostom. Svijet je vrvio tamo i amo, osobito kiridžije s robom natovarenom. Na Solunu su topovi pucali na dolazak Omer-paše i Avni-paše, koji ga je pratio. Poslije dva sata eto i nas u Solunu gradu. Bio je nekakav svetac i čifuta sila božja izašla pred gradska vrata na šetnju. Kroz cio grad projurismo do konaka Omer-pašina. Ovi nam spravi jednoga čauša, te natrag opet u fortecu. Mene spratiše u jednu podzemnu magazu, u koju sagnuvši se jedva uniđoh. U njoj se je kroz malu lakomicu vidilo da na kraju ima nešto uglja i nečisti. Ubaciše mi kabao vode i zapreše vrata, — ostadoh sam. Od umora i bolesti ja sam se bio prenemogao; ništa mi tako nije začudo, već kako duša u tako oslabljenu tijelu može više stajati. Ne prođe jedan sat, otvoriše

vrata. Eto dvojice juzbaša bugarski me zovući da dođem za njima u njihovu sobu. Bila je to pri zemlji soba, kraj sobe gdje su nizami stajali; imala je šiltete; u njoj je prebivao imam nizamski sa juzbašom. Metnu stražu na vrata i dva nizama unutra. Moj mulaazim imao je kazati gdje su me strpali, te po njegovoj (Omerovoj) zapovjedi ovdje su me premjestili, gdje su u istoj sobi otprije bosanski paše stajali, kad su istim poslom, kojim i ja, putovali u Carigrad.

Omer-paša bio je tri dni u Solunu i jedan dan dolazio u fortecu na ziafet. Avni-paša stajao je u istoj kasarni gdje i ja. On je otišao parobrodom u srijedu, i ja sam morao druge srijede; dakle 10 dana stajao sam o kruhu i samu bobu, koji je bio krupniji od lješnjaka, i na nekakvoj ribljoj masti varen. Nizami su bili topdžije jedan tabor; mnogi su bili iz Karadžove, te smo se razgovarali kad ne bi bilo imama; a kad je bio on, imao sam prigodu slušati tumačenje alkorana iz arapskoga na turski, na koje tumačenje dolazilo je 4 nizama koji su se pripravljali za hodže u svojim selima, kad otsluže pet godina. Ja sam imao ono malo novaca iz Prištine ponesenih, i sad sam u po cijene prodao sat, koji mi je sâm ostao od lakome grabežljivosti turske, te sam kupovao pomalo mesa i sira.

Mulaazim otpravio je sva tri čauša; u srijedu, dakle, sa tri čauša ondašnja odvede me na kaiku u turski parobrod. Čauše vrati, a mene u konjske bukagije spusti tamo gdje je i marha bila svezana; desnu mi nogu metne u gvožđe, drugi kraj bukagija sveže za brod i zatvori ključem; i samo bi me, kad bih imao potrebu porad sebe, otpustio.

Parobrod je pun bio putnika svakog zakona i naroda. Mornari su svi bili Hrvati i Dalmatini, te su me hranili i pojili dok sam god tud bio, sve od svoje hrane, i pazili

me kao naši ljudi. Bilo je dosta Hrvata iz Bara i Spiče koji su išli na radnju u Carigrad, te po ovim imao sam prigodu javiti mojim prijateljima dolazak u Carigrad. Obdan, hajde u razgovoru provodio sam tako-kako; al kad bi obnoć, eto jada! Strašna bura hitaše parobrodom tamo-amo, a valovi više od jednoč svega me poliše; bio sam se smrznuo od zime. Sutradan sunce me ogrija; vidismo i Galipolje, gdje se vapor malo ustavi. Eto nas i u Dardanele. Noć se uhvati, i teško umoliše mornari mulaazima, te me za tu noć premjestiše u magazin, opet u gvožđu — te sam tud spavao. Sutra je bio petak. Svanu se i mi se začudismo, šta to niče iz mora: — to je bio Carigrad.

Mulaazim skide gvožđe sa mene, govoreći: »Ne boj se, neće više na tvoje noge«; nađe kaik, te s jednim zaptijom odvede me u Eskiseraj, prikaza juzbaši od Tomrukahne, i ovi me s dva soldata opremi u obližnju tamnicu, gdje ih je bilo u dvije sobe preko dvjesta tamničara. Tud sam bio do poslije podne, te zatim budem premješten nasamo u magazu gdje je prije stajalo blago, stražu s puškom staviše pred vrata, a zaptiju s nizamčaušom sa mnom unutra. U drugom članku nastaviću svoje sužanjstvo u Carigradu.

(»Bosanski prijatelj« III, Zagreb 1861, s. 71—91).

NARODNE PJESME

Neka čovjek uči, nikad neće znati,
Što njega nauči pjevat narav mati.
Kanižlić

Blago najveće kod našeg naroda jesu njegove pjesme, koje su najstariji spomenik slavjanskog veselog značaja, visokog uobraženja i tankoumja!

Svi narodi slavjanski imadu narodne pjesme, al ove ni izdaleka nemaju onih izvrstitosti s kojim se diče *ilirske pjesme;* zato su ove bile premećane u jezike: njemački, franceski, engleski, talijanski, latinski i mađarski, i svrhu načina pohvaljene. Mnogo je dosad narodnih ilirskih pjesama sabrano i tiskano; najviše u tom poslu učinio je g. Dr. Vuk Stefanović Karadžić, rodom iz Tršića u Srbiji, a starinom Hercegovac iz Drobnjaka; on je prvi put izdao u Lipsku i Beču 4 knjige nar. pjesama, kasnije ovu zbirku, umnoženu, preštampa u Beču. Od god. 1841 dosad su izišla tri velika sveska, a još će izaći dva. G. Simo Milutinović, rodom iz Sarajeva, izdao je jednu knjigu najprije u Budimu, potlam u Lipsku g. 1837: »Pjevanija cernogorska i hercegovačka«, u 8, str. 335, pjesama 175. Kako u ovoj tako i u g. Karadžića zbirci jesu većinom pjesme koje se po Bosni pjevaju; tä najobilniji Karadžićev pjevač bio je Bošnjak Pilip Višnjić! Ništa nemanje po Bosni još imade sila nesabranih nar. pjesama. Ja sam g. 1840 počeo ove sabirati, što po meni što po prijateljima; to isto činili su domorodci M. Š. i Ljubomir Martić, svoje zbirke obojica meni predali da ih štampam, ali to učiniti ne dopustiše dosadašnje okolnosti, koje sad su već uklonjene, i nadam se, ako Bog dâ, naskoro izdati; zato molim sve znance, pri-

jatelje i domorodce u Bosni, da me u ovome potpomognu, te počmu sabirati i prepisivati iz usta naroda njegove pjesme ženske i junačke, meni ih poslati, da ih ol ovdje, ol u zbirci s ostalim, štampam, dok nisu propale, da služe našemu narodu na diku!

Pjesme našeg naroda dijele se po svome slogu i slaganju na a) Ženske, b) Junačke, c) Junačko-ženske. *Ženske*, od različitih prigoda, različito se dijele u pjesme ljubezne, svatovske, kolske, žeteličke, itd. Ova svaka imade svoj napijev — ariju, kajdu — pjevaju se uz — i bez — karaduzen, bugariju, šargiju i ćemaneta. *Junačke* pjevaju se uz gusle, a često i bez gusala u putu. *Junačko-ženske* jesu one u kojim je slaganje na način junačkih i sadržaj jeste ženski; još bi mogli imenovati *žensko-junačke*, u kojim je slaganje — ritmus — ženski, a stvar, iliti sadržaj, junački. Opširnije o ovom govorićemo drugi put, a sad ću nekoliko priopćiti pjesama iz sva četiri razreda.

(»Bosanski prijatelj« I, s. 33—34).

NARODNE PRIPOVIJETKE

Kako pjesme tako i pripovijetke, koje naš narod kazuje, od velike su koristi za štioce. Osim toga što se iz njih jezik narodni kano u ogledalu vidi, najviše poznaje se puka našeg način mišljenja, kako lasno zna se domisliti i izmisliti, da često najučenija glava znoji se, dok šta podobnoga smisli. Pripovijetke naše jesu mnoge mitologičke: od diva, vila, itd., koje se sad, istina, samo rad zabave pripovijedaju, al u stara vremena to se je sve vjerovalo.

Važnost njihovu poznavši, naši književnici mnoge su priopćili; g. V. Karadžić nekoliko ih je izdao, a obećaje još izdati. G. Anastasije Nikolić izdaje u dvije sveske »Narodne serbske pripovedke« Biograd 1842 i 1843, koje su gotovo sve i po Bosni poznate kod naroda.

U Bosni još ih mnogo ima nesabranih, premda ih ja još od 1840 sabiram, zato molim domorodce bosanske da mi ih nastoje prepisati i poslati mi ih. Ovdje na prvo mjesto metnuta nalazi se i u Nikolića zbirki.

(»Bosanski prijatelj« I, s. 111).

NARODNE POSLOVICE

»Poslovice su najveće blago ilirskog jezika, s kojim se dičiti možemo; samo da bi ih svaki htio suditi i po njihovoj vrijednosti cijeniti.« Dobro je rekao J. Ferić. I, doista, tako je: Milinje je slušati koga kad govor svoj često s poslovicama kiti i začinja. One su ostanak naše stare prirodne filosofije, mudroljublja — koje se, istina, i kod drugih naroda nahode, al ne u tolikomu izobilju i tolike vrijednosti!

Iz ovoga uzroka naši književnici davno su već počeli poslovice sabirati i na svijet izdavati. Prvi je Jovan Muškatirović u Beču 1768, drugi put u Budimu 1807, srpskim slovima izdao. Ove iste umnožane latinskim slovima izdao je Ivan Ambrozović pod naslovom »Proricsja i narecsenja u Pešti 1808« 8, str. 189. Kako ostale narodne stvari, tako i narodne poslovice, najbrižljivije skupio je g. Dr. V. St. Karadžić i tiskao ih u Crnoj Gori: »Narodne serpske poslovice itd., na Cetinju 1836« 8, str. L, 362, koje podobno umnožane drugi put izdao je u Beču 1849. Luka Ilić, kapelan u Slavoniji, u knjigama: »Narodni slavonski običaji, u Zagrebu 1847.« nekoliko ih je priopćio. Po isti način J. Pamučina, efimer mostarski, u Serbsko-dalmat. magazinu od g. 1847, 1848 i 1849 priopćio. Ja sam od g. 1840 počeo poslovice bosanske bilježiti, prije nego što sam spomenute zbirke štio.

Kako pjesme, tako i poslovice, pripovijetke, zagonetke itd. kod našeg ilirskog naroda od Temišvara pa do Bara općenite su — sve jednako poznate. Ja samo ovdje one bilježim koje sam čuo u Bosni, al ih zaista još više imade, koje ja ol čuo još nisam, ol ih zaboravio popisati,

zato molim bosanske rodoljube, da kad spaze koju poslovicu da pod ovo slovo spada, a ovdje je nema, neka je zabilježe i s prigodom jave, da ih ovdje uvrstim. Ja sam, rad kratkoće, ovih poslovica tumačenja zasad izostavio, al s vremenom ni to neću propustiti. Još napomenuti imam, da ova riječ »poslovica« ne znači uprav što Latini kažu »proverbium«, al zasad neka tako ostane do drugi put.

(»Bosanski prijatelj« I, s. 119).

NARODNE ZAGONETKE

Jest jedna zabava kod Bošnjaka zagonetanje, osobito u zimnje duge noći, kad se sastanu na prelu; ima dobrih i dosjetljivih gonetala, koji više stotina zagonetka znadu; ove jedan od drugoga prima i pamti, i jesu od starine među našim južnim narodom rasprostranjene.

Prvi, koliko je meni poznato, zagonetke na svijet izdao je g. Dr. V. Stefan Karadžić, koje iznova umnožene obećao je štampati. G. J. A. Brlić u budimskom »Novouređenom ilirsk. kol.«, za više godina priopćivao je g. Luka Ilić, u prije spomenutoj knjizi »Običaji«, oko 211 izdao je G. Joanikije Pamučina, ef. most. u »Serb-dal. magazinu« g. 1848 po isti način priopćio je.

Ja sam zagonetke počeo kupiti kad i druge narodne stvari, i premda sam ih nekoliko stotina napisao, još ih je sila u narodu nepobilježenih! Zato kako druge narodne stvari, tako i zagonetke preporučujem rodoljubima bosanskim da nastoje bilježiti i meni ih priopćiti, da ih ovdje u redu izdajemo na svjetlo i vidilo. Neka niko ne misli da su ovo besposlice; jer kako iz drugih narodnih stvari, tako i iz njih poznaje se našeg naroda bistroumnost. Kome nije poznato koliko se jedan književnik pati dok jedan Logogrif sastavi, pa mu i opet tako dosjetljiv nije ko našeg prostog seljaka! - Obično zagonetaju s ovim pitanjem: »Zašto mi zašto?«

(»Bosanski prijatelj« I, s. 124).

Bosna, zemlja slavjanska a pokrajina turskog carstva sa tri strane austrijanskom zemljom okružena, leži na kraju turskih pokrajina, između rijeka: Ibra, Drine, Une, Save i Mora Jadranskoga, prostrana 1063 □ z. m., brojeći preko 1,100.000 stanovnika. Stanovnici ovi jesu dvostrukog zakona, muhamedanskog i krišćanskog; ovi posljednji na broju su dvostruko veći, al ne imajući nikakvih prava, služe im kao robovi. Bosna nekad imala je svoje neodvisne gospodare, kralje i bane, al buduć da je srednjeg vijeka, kako po svoj Evropi tako i u Bosni, zavladao feudalizam, po kome zemaljska gospoda — plemići obogatiše se. Kad je car turski Mehmed II, osvojivši Carigrad i protegnuvši međe svog carstva do rijeke Drine i Ibra, s nebrojenom vojskom usred Bosne došao, bosanska gospoda ni najmanje nisu se smela ni poplašila, zato nije čudo da je car za 8 dana više od 70 tvrđava uzeo i svom Bosnom za kratko vrijeme zavladao, jerbo je car ovoj gospodi osigurao njihova imanja i posjedovanja, ako pređu na muhamedanski zakon. Oni su prešli i zato gospodstvo zadržali nad svom Bosnom sve do današnjega dana.

Plodne i bogate zemlje po Bosni podijele oni između sebe, kršćanima ništa ne ostavivši, njih svojim kmetovima i robovima učinivši, da im zemlju rade i obrađuju. Svaki bosanski beg i spahija bio je vlastiti svoj gospodar, njemu nikakva vlast nije mogla suditi; ubiti, objesiti ili posjeći kršćanina, ne samo je imao vlast svaki kapetan, nego i bezi i spahije. Danka i poreza nikakva plaćali nisu, već samo u vrijeme rata išli su na vojsku. Po dignuću janjičara, kad Turci stanu carstvo svoje uređivati i na kalup evropejski dogoniti, najčešće opirali su se bosanski Turci ovoj reformi, po kojoj oni gube onu samostalnost koja njih

tako silovite, bogate i drzovite činjaše. Više od 25 godina imade kako se oni sabljom brane od ove njima nepovoljne reforme (tanzimata). Od malog djeteta do sijedog starca u popretu valjajućeg se ćose, od najbogatijeg bega pa do prostog balije, sve je to protivno novim uredbama, sve to mrzi na cara, njegove činovnike i uopće na sve Osmanlije; oni očito i općenito govore da njihov car, ministri, paše i serasker, svi moskovi, raci, vlasi, kauri i dindušmani jesu; da je turski zakon svagdje propao, samo da se je u Bosni čist uzdržao; al kako ne bi, kad su Osmanlije staro tursko odijelo ostavili, te vlaške pantalone na se navukli, ne briju glave, već se kao kauri šišaju!?

Dobro promotrivši, bosanski Turci nisu nikakvog zakona! Oni bašaluk drže za zakon! Kakav je to zakon, koji psa više cijeni nego jednokrvnog brata, svoga sugrađanina kršćanina!?

Ovaki njihov nauk budući da je za materijalnu korist za njih vrlo probitačan bio, nije se čuditi da su ga se stalno držali i iz petnih žila branili. Turski devlet nastojao je da Bosnu jednom već uredi i novim reformama Bošnjake privikne, i premda ih je silom oružja uvijek savladao to ih nikad podložio nije! Koliko troška, koliko krvi carstvo stajaše nepokorna Bosna sve do današnjeg dana, a bez ikakve koristi? Koji je tomu uzrok? Evo ga ukratko. Gospoda bosanska razdijelila su se u dvije stranke, u carske protivnike i carske prijatelje. Ove dvije stranke samo na očigled bile su među sobom zavađene, a potajno tijesno sjedinjene; prva stranka hvatala se je gvozdenog oružja, a posljednja, kad prva ne bi uspjela, zlatnog i srebrenog. Veziri koji su u Bosnu dolazili, bivši ljudi nevješti, lakomi i za vladanje nesposobni, uzeli bi sebi za savjetnike bosanske paše, koji bi s njima, kud bi htjeli, okretali. Bosanske paše, uhvativši carske ljude za damar (bilo) da im je drago srebro i zlato, to su oni u njihova

prostrana krila vrećama sipali, a to im je preslasno bilo, jer svog ne bi davali; zakupili bi muselimluke, pak od sirotinje raje nakupi i sebi i veziru. Po ovakom načinu bezvlašća krišćani su od godine u godinu sve većma propadali, tako da im drugo nije ostajalo već iseljavati se u druge države i ostavljati plodne zemlje natopljene krvlju, znojem i suzama svojih otaca!

Kad su stvari u Bosni najzapletenije bile, i kada Bošnjaci misliše da ista nebesa za njih su se zauzela, te ih brane od nizama, jerbo u Krajini carska vojska od kratelja bi pomorena, a vezir Tahir-paša umre, onda im se dogodi čemu se nisu nadali. Kad se je mjera zloća bosanskih Turaka ispunila, tad pravda svoj pravac zauzme. Bog svemogući takne carsko srce, te nam slavnog viteza i junaka pošalje Omer-pašu. Buduć da sam više puta imao sreću i milost s ovim junakom općiti, to mislim, neće biti suvišno njegov kratak životopis ovdje priopćiti. Omer-paša, Mihalj Latas, rodio se je godine 1806, na 24 studenoga, u hrvatskoj granici, u mjestu Ogulinu, od roditelja grčko-slavenske vjere. Otac njegov, rodom iz Plaškog a starinom iz Bosne, bio je najprije ibrajter u Gračacu na tromeđi, gdje je mladi Mihalj najprije početne učionice polazio, vrlo mlad, buduć da je udarljiv i nemiran bio, to su ga roditelji, da ih kod kuće ne smeta, u školu slali.

Poslije otac u Ogulinu postane natporučnikom (oberlieutenant) kod graditeljstva, i Mihalj dođe u školu u Ogulin, a kasnije u Gospiću dovrši vojničke znanosti. U školama uvijek je prednjačio, osobito u lijepopisanju i risanju odlikovao se je, i školsku nagradu drugim preoteo. U Gospiću postane kadetom i kod kapetana Knežića inžinirom, služio je na putu koji se je tada preko Velebita gradio. Kasnije, kao kadet i inžinir, ode u Zadar.

Dok je on u Zadru bio, oca njegovog nesreća postigne. Jedne večeri igrajući se s nekakvim popom zaigra 100

for. sr. iz vojničke kase, i zato bude s časti svrgnut i plaće lišen. Mihalj sad morao je hraniti iz svoje male plaće ostarjele roditelje i jednu sestru; istina da je još dva brata imao, al ovi nisu bili kod kuće, već na vojničkoj službi. Na svaki način mislio si je on, kako će svoju sreću poboljšati. To u Austriji za ono vrijeme nije lasno bilo, osobito kad mu je otac tako nesretan bio, a drugi se za svoga samo zauzima.

Odluči, dakle, u drugome carstvu bolju sreću tražiti, koju i nađe u Turskoj. Godine 1828, iz Zadra preko Knina, pređe na Grabu u Bosnu. Odanle pređe u Banjaluku i smjesti se kod Sovte Bojića. Bojić htio ga je voditi u Travnik i tamo ga preporučiti da dobije kod vezira kakvu službu; no videći Latas zlo stanje u Bosni, omrzne mu u njoj stajati, zato sljedeće godine, 1829, u pramaljeće ode u Vidin, i gostoljubivo primi ga tamošnji vezir Husein-paša; kod njega ostane pet godina učeći njegovu djecu talijanski, a on se opet nauči turski i arapski. Kasnije, godine 1834, ode u Carigrad, te u ministarskoj kancelariji otsjeka vojničkog bude pisarom; od pisara sve na veće časti penjao se je. Godine 1838, kad je narisao plan od Carigrada i velikom veziru poklonio, učini ga oberštarom; sljedeće godine pođe s vojskom u Siriju protiv Ibrahim-paše kod sela Bekfaja; s malim odjeljenjem porazi tako neprijatelje da je slijedila predaja tvrdog grada Ake i konac vladanja egipatskog u Siriji. Za tu slavodobitnu bitku postane general-majorom i obdaren bude zlatnim i s briljantima nišanom. Poslije ove bitke bude otpremljen na Druse, koji su više godina ugnjetavali katolike Maronite na Libanu, te potuče i ove krvoloke Druse kod Ađera, za koje primi od cara sablju u briljantima. Godine 1845 pobune se Arnauti, pod vođom Đulekom, ne htijući davati vojnika ni primiti novih uredaba; zato dođe vojska na njih, brojeća 26.000, pod seraskerom Rušid-pašom. Arnauti bili su se

zatvorili u tvrdi grad Prizren. Serasker bojao se na njih udariti, zato opremi Omer-pašu sa 6.000 da razvidi silu i moć arnautsku, smije li i kojim će putem udariti na Arnaute. Omer-paša, dok je došao pod Prizren, zametne boj i treći dan pošalje ključe od grada Rušid-paši, a Đuleku i mnoge druge buntovničke poglavice žive uhvati.

Nenadana ova i slavodobitna bitka probudi u seraskeru veliku mržnju protiv Omer-paši, i tuži ga u Carigradu da je vrlo krvoločno i nemilosrdno postupao sa predobivenim muslimanima. Car se povjerova i Omer-paši za ovu pobjedu pošalje samo sablju počasnu u briljantima. Omer-paša, nezadovoljan sa ovim odlikovanjem jer se nadao da će muširom postati, zaište plaću i otpust iz vojničke službe, što mu i dopuste. U miru živio je u Carigradu 8 mjeseci, u koje doba pobune se Kurdi, na koje, koji je god paša išao, vraćao bi se razbijen niti bi mogao opremiti posao s njima. Car pozove nanovo u službu Omer-pašu i pošalje ga na Kurde. Za mjesec dana bio je s Kurdima gotov, njihovog vojvodu Bebderhama s drugim poglavicama žive uhvati, vojsku im razbije i Kurde carskoj vlasti podloži. Zato od cara nanovo bude pomilovan, postane muširom i dobije zlatni nišan u briljantima. Kada prije tri godine ruska vojska uniđe u podunavske kneževine Moldaviju i Vlašku, turski devlet nađe za potrebno i tursku vojsku tamo poslati, koju podloži Omer-paši i ovaj nastani se u Bukureštu. Baveći se on u Bukureštu, tako mudro i pametno znao se je vladati da je vlaški narod znao za korist turske vlade predobiti, a međutim, s druge strane, i s Rusima tako se je vladao da je dvor petrogradski zadovoljan bio, i car ruski obdari ga redom sv. Ane prve klase, a u isto doba od svog cara zlatni nišan (orden) Imitias primi.

Dok je on u Bukureštu bio, znatne je zasluge učinio Austriji. General mađarsko-poljski Bem učinio se

je bio gospodarom u Erdelju, Ruse uzbio i generala austrijanskog Puchnera u Tursku protjerao. Bem je pisao Omer-paši da dade pomoć Mađarima i da prođe s vojskom turskom u Bukovinu, i u znak prijateljstva posla mu zlatne ostruge (mamuze). Omer-paša otpisao mu je, da on Bema nikad za štogod više ne može držati nego što je sada (tj. buntovnik). Mamuze da njemu nisu došle da ih gleda kod onoga po kome ih je poslao, a da su mu i došle, ne bi ih primio. Pisma ova po smrti Bemovoj, rahmetli Murat-paše, kod njega našla su se. Puchnerovoj vojsci, koja je bila bez proviziona u tuđoj zemlji, za 15 dana svu je hranu besplatno davao, i još u gotovom novcu 500.000 groša, i to bez znanja svoga devleta, koji mu je poslije to odobrio i pohvalio ga.[1])

Kako prije spomenuh, dok su sve pokrajine turskog carstva vojnike i nove uredbe primile, silom Omer-pašinog oružja nadvladane, još je Bosna na stranu revala. Ko je dakle drugi mogao podložiti ohole Bošnjake, paše, begove i spahije, nego onaj koji je u carstvu turskom u vojničkoj vještini, razboritosti i junaštvu najprvo mjesto zauzimao!? A to je Omer-paša, koji bude učinjen zapovjedajućim generalom od sve vojske u europejskoj Turskoj, razdijeljene u dva korpusa. Kao, dakle, carski punomoćnik dođe u Bosnu sa 15.000 vojske i, za godinu dana, svu Bosnu i Hercegovinu podloži, vojnike pokupi, spahiluke oduzme, nove uredbe proglasi, koje on sve bi za dva mjeseca svršio, da

[1]) Začudo je da dopisnik iz Sarajeva usuđuje se strastveno pisati i tvrditi u Reichszeitungu, da Omer-paša neprijateljski misli naprama Austriji i da joj nije prijatelj. Ako meni ne vjeruje, neka pita svakog iz Austrije putnika koji je došao do njega, kako Omer-paša misli o Austriji i kako austrijanske putnike svesrdno i dragovoljno prima, njihove poslove oprema; jednog trgovca iz Karlovca poznajem kome je on molbenicu s više tabaka sastojeću za Carigrad sâm iz njemačkog u turski jezik preveo i poslao u Carigrad.

ga nisu carski ljudi smetali, kojim su dukati dragi, a Omer-paši na krepost mrski. O svemu ovome pisaćemo drugi put.

Omer-paša jest malo većeg od srednjeg stasa, tankovijast, dugih obraza, golema čela, crnomanjast, ozbiljnojunačkog pogleda, nosi bradu omalenu, koja je progrušana. K njemu kako bogati tako i siromašni imade slobodan pristup, i sa svakim se rado razgovara, a s prijateljem zna se šaliti. Ima dobru uspomenu od stvari prošastih i rado se o njima razgovara, um bistar i brzo okretan u najtjesnijim okolnostima. U ratu je vrlo slobodan, sam običaje pucati i na neprijatelje nasrtati: nadvladanim neprijateljima ukazuje se oštar, al na molbu brzo se skloni i smiluje. Jezike govori: ilirski, turski, arapski, njemački, talijanski i francuski. Gotovo sve poslove po sebi oprema, zato više vremena u pisanju i čitanju provodi prije podne, a popodne obično ide u lov. Imao je ženu otprije jednu Turkinju, potlam Grkinju, od koje ima jedno žensko dijete od 8 godina. U Bukureštu se oženio jednom Njemkinjom iz Erdelja, Simonis zvanom, s kojom ima jedno žensko dijete. Još je dobavio k sebi svog sestrića, koji se sada zove Tefik-beg, i učinio ga je majorom.

II *

Primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat; deinde ne quid veri non audeat.
M. T. Cicero de Orat.

Kad u Carigradu pravitelјstvo razumije i razabere nesretni pohod na Krajinu vezira Tahir-paše u jesen g.

(*) Vidi svezak II str. 33 — Ovaj izkaz bio sam sastavio odmah po svršetku ratovanja i predao ga Omer-paši na pregledanje i popravljanje, te je kod njega i zaostao. Ne imajući

1849, a kasnije, god. 1850, u proljeće smrt istoga vezira, uvidi da nije zadosta dovoljna ona vojska koja obično u Travniku uz vezira stajaše, 4 — 5.000 momaka. Odredi, dakle, Bosnu svladati silom većom i snažnijom. Pošalje rumelijskog seraskera, Omer-pašu, da ju svlada, vojnike pokupi, desetine spahijama oduzme, kršćanima oblakša, riječju tanzimat da u Bosni uvede.

Omer-paša se je tad nalazio u Bukureštu, otkuda ode u Carigrad da primi potrebne naputke. Vrativši se iz Carigrada na Manastir, svoje stolno mjesto, tude se zadugo ne zadrži, već put Bosne krene s vojskom od 10.000 nizama, 30 topova i 2.000 Arnauta. U Novom Pazaru stigne mu druga naredba da ide u Bugarsku. Bugarski kršćani u niškom pašaluku, što potaknuti od inostranih nekih ljudi, što stiješnjeni od nasilja turskoga, pobune se. Divan carigradski nije vidio uputno s Bugarima se tući i u isto vrijeme i u Bosni ratovati. Zato Omer-paši bude naloženo da lijepim načinom uguši ovaj bugarski ustanak, koji on — divan — ruskoj propagandi pripisivaše. Serasker, dakle, s polovinom vojske vrati se iz Novog Pazara, te ode u Niš; a ostala vojska dođe u Sarajevo. Omer-paša zovne poglavice bugarske, njihove tužbe dragovoljno sasluša, želje ispita — i obeća im od strane carske da će im se ispuniti i u napredak će sami sobom upravljati; nekoliko njih opremi u Carigrad, da

---

prepisa morao sam ga iznova sastavljati, ukoliko se mogoh sjetiti ondašnjih događaja. Ja se uzdam, da je još kogod o ovom ratovanju pisao; tad bi mogao ovaj *izkaz* biti potpun i savršen i za povjesnicu bosansku od velike vrijednosti.

na to sve od cara ferman uzmu(*). I tako i ovaj put bugarski ustanak bude uništen, i Omer-paša dade novi dokaz svoga razuma caru i drugima. Iz Niša stigne s vojskom u Sarajevo. Po smrti Tahir-pašinoj tu je došao kao kapidžija (komisar) Avdi-paša, ferik (divisions-general) rumelijske vojske, koji je za kratko vrijeme i građanskijem poslovima upravljao, dok nije stigao novi vezir Hafiz-paša.

Krajina je tad bila pod vladom Alije Kedića i Ibrahim efendije Kapića, oli pravije u prekounju svi su i niko nije zapovijedao; bijaše prava anarhija (bezvlađe). Ostala Bosna, po običaju, slušala je svoje zabite, samo što su izvanredno hajduci se bili uzmnožali po lijevanjskoj nahiji i između Une i Vrbasa, a banjalučka nahija za sve. Bosanski Turci, po običaju, — a i Krajišnici — uprli su bili oči svoje u paše bosanske, da će ovu napast — tanzimat — i za ovaj put znati od njih odvratiti i štokakvim šeprtljanjem osujetiti. Kršćani, naprotiv, nadali su se bosanskoj uredbi sad ol već nikad da je došlo vrijeme; sila bosanskih poturica da će biti svladana, i oni da će pod blagim tanzimatom odahnuti.

Prevariše se obje strane — i to grdno! Omer-paša sazove u Sarajevo sve prednjake bosanske i hercegovačke. Vezir mostarski, ne mogavši se nikako ogovoriti sa svojom starošću i bolešću, morade doći i on. Ovo je

(*) Bugari došavši u Carigrad budu dobro primljeni, njihova zahtijevanja odobrena, oni nadareni i u Bugarsku opremljeni s fermanom. Malo je vremena proteklo, vezir niški ove narodne poslanike pohvata, zakuje u verige i opremi u Carigrad. Tako su Turci uvijek zadatu kršćanima riječ pošteno (?) držali! — Da su se Bugari tako lasno na obećanja Omer-pašina sklonili, bilo je uzrok praviteljstvo srpsko; jerbo je ovo, po želji ministarstva carigradskoga, metnulo se po srijedi narod umiriti, obećavši mu da će mu od cara olakšice izraditi: kao da je Turcima mučnije što Srbe prevariti nego li Bugare.

Bošnjake odmah ubilo u glavu. Oni su mislili da nema nad njim drugog paše koji bi mu mogao zapovijedati, i da bi se svi prije priklonili carskoj zapovijedi nego on.

Carski ferman bude pročitan, u kom se Omer-paši daje oblast da Bosnu lijepim načinom uredi, a to ako ne bi moglo biti, daje mu se oblast i silom učiniti. Ko bi smio protivno štogod izustiti, nahodeći se usred tolike vojske, među naperenim topovima? Svi kažu da primaju sve što car zapovijeda, i dati da su pripravni što car i on, njegov namjesnik, od njih ište. Kadije, muselime i manje poglavice pusti u nahije svojim kućama, a mostarskog vezira, četiri bosanske paše i još neke veće poglavice zaustavi u Sarajevu; raspošalje *pisare* po nahijama da muške glave koliko turske toliko i kršćanske popisuju (*), i još neke manje naredbe izdavši, uputi se mjeseca listopada u Travnik, a odavde u Krajinu s 3.000 uredne vojske i 1.500 Arnauta. U Banjaluci zaustavi se nekoliko dana Omer-paša, gdje su mu mnogi Krajišnici od i preko Sane dolazili i vjernost svoju riječima posvjedočili, da su gotovi sve dati. U Prijedor mu dođu i Krajišnici preko Une, a pred njima glavom Kedić i Kapić, koje serasker pod oružjem pusti preda se, za ukazat se kako se on ništa ne boji. Krajišnici, videći da je sva Bosna bez ikakvoga otpora priklonila se novim uredbama, nije

(*) Pisari ovi bili su većinom Osmanlije, koji, ne znajući bosanski, vodali bi uza se Bošnjake Turke, i tako najprije Turke a zatim raju pisali su, svakoga ime i oca mu i doba. Raja, ne znajući zašto se to popisuje, bila se je prepala da i nju ne potjeraju u nizame; međuto nisu smjeli tajiti. Turci, naprotiv, sve bi trećeg zatajivali: ništa nemanje jednoč u govoru s Omer-pašom kaza mi, da ima Turaka koliko i raje — *jedan milion* — veli on; a buduć da su tri od stotine imala u nizame ići, to po ovakom brojenju malo bi ko i ostao kod kuće! Al to je on samo predamnom umnožavao turski broj, a umanjivao kršćanski, da sakrije maloću — porad političkih uzroka. . .

kuda: sve i oni obećaju što su i oni u Sarajevu obećali. Serasker spremi im jedan tabor u Bihać, muselimom im učini Jakub-bega u Bihaću, i vojnike im zaišće. Oni sve dragovoljno ispune, samo zamole da im ne šalje njihovih krvopija i bihaćkoga paše i kapetana staromajdanskoga, novskoga i bužimskoga. »Mi smo se«, vele oni, »bunili uvijek protiv ovim, a ne protiv carskim ljudima (Osmanlijam). Mi ćemo svakog vezira slušati, ali ne bosanske paše koji su nas u crno zavili, likom opasali i do prosjačkog štapa dotjerali.« Kapića i Kedića nadari i slobodne pusti.

Pod Banjalukom pitaše mene Omer-paša, kojim bi se načinom Bosna, a osobito Krajina, po mom mnijenju, mogla svladati. Ja mu na to odgovorim:

— Kad je Festo filosof pred slavnim Hanibalom razlagao i pripovijedao o ratovanju, Hanibal se osmijehne na riječi filosofa koji nikada rata ni izdaleka nije vidio, a uči ratovati onoga koji je ostario ratujući s Rimljanima. To bi i Vi meni mogli predbaciti. I ja bih lud bio kad bih vas učio kako ćete vojevati, da vi imate posla s ljudima vojničkoga značaja; ali vi ćete imati posla s kozarima koji, kad su stiješnjeni, sve obećaju, a dok vide da im nije pogibelji od koje strane, opet su ono što su i bili. Ako do boja dođe, opale puške, pa svak sebi; poslije s petljanijama, šeprtljanjem i podmićivanjem zaslijepe i vezire i carigradske ministre; i eto, kako oni od 20 godina, mimo sve carstvo, svoju nevinost sačuvaše. Oni odbijaju na paše bosanske, a paše na njih; njima se hoće, što obećaju, da bez razvlačenja ispune.

— Boga mi — nastavi Omer-paša — nek ne misle da će tako sa mnom proći; ja idem među njih, i dok sve ne opremim, neću se dizati; moja se je vojska naučila zimovati na snijegu, a njihove kadune nisu. Krajišnike istjeraću na snijeg, a kuće ću im uzeti za nizame.

Tako je on mislio; ali još dok je pod Banjalukom bio, javljaju mu Poljaci da se je vezir okrenuo naopako, da su ga Bošnjaci preuzeli na svoju ruku, i da sve njegovim naredbama protivno čini. Pod Prijedorom još ga žalosniji stignu glasovi: da je vezira mostarskoga i paše kućama opremio; da se o tome radi, kako bi Omer-paša iz Bosne imao vratiti se u Manastir, a Hafiz-paša i vojničkim upraviteljem postati; i kako je već otpisano u Carigrad, da se sve odgodi do pramaljeća, jerbo je sad u nevrijeme uvoditi tanzimat. Sada je, dakle, i za nevolju Omer-paša bio dobar s Krajišnicima, koji, ništa ne znajući što se u Sarajevu i po ostaloj Bosni snuje, dadoše svoju *redifu* (*) dragovoljno, ako će biti i za nevolju. 360 novih carskih sinova, pošavši natrag u Sarajevo, povede sobom Omer-paša. Dok je još u Travniku bio, vezir Hafiz-paša noću ode iz Sarajeva put Carigrada. I tako iznenada stigne s vojskom u Sarajevo mjeseca studenoga. Osim što je spomenutu redifu doveo, ovaj pohod, s velikim rajinskim troškom i patnjom skopčan, kao i predašnji, neplodan i jalov ostane. A tome, kako napomenusmo, bi uzrok Hafiz-paša, koji je zlatnu udicu bosansku već bio proždro i od Bošnjakâ *pravoga Turčina* ime stekao; naprotiv, Omer-paša *dindušmaninom* bi prozvan. Glasalo se je, da je Omer-paša (koji još na

(*)Još od 18 godina u svakoj nahiji bio je popisan stalan broj vojnika, koji bi se *redifa* zvali. Imali su plaću na mjesec 5 groša; a kad su upisivani, svaki bi uzeo od općine 500—1.000—2.000 groša. Svakoga u mjesecu petka jedan carski činovnik, talumdžija, učio bi ih talum (vježbanje, muštru). Imali su drvene puške i domaće traljave haljine, i svoje činovnike, mirialaje i liva-paše. Samo prvih godina učili su talum, a kasnije su zanemarili i sasvim zaboravili što su znali. Budući da su bili mnogi pomrli i ostarili, to su Krajišnici nanovo njihove rođake ol koje druge svrnuli, platili im svakomu 1—2.000 groša i tako broj popunili.

prolasku u Krajinu *bio se preriječio s vezirom* i sablju na njega potegao) iz Travnika poručio veziru da ga živ ne čeka u Sarajevu, već da se kine kuda zna; ali ja mislim da mu je on iz Carigrada dobavio dignuće; niti se može vjerovati da bi serasker s vezirom tako svojevoljno smio postupati. Kako mu drago bilo, Hafiz-paša ode, i mjesto njega iz Drinopolja bude naimenovan bosanskim vezirom *Hajrudin-paša.*

Serasker došavši u Sarajevo, razašalje na sve strane po Bosni da kupi vojnike. Fazli-paša kupio je od Lijevna do Travnika, i sve u miru. U Tuzli, gdje su Turci pod ondašnjim pašom od 20 godina pravi pašaluk provodili, drugi dan u pašinu konaku zametnu kavgu, naskoče na carskog čovjeka — i ubiju ga. Telali po čaršiji odmah stanu Turke na oružje zvati, drugi po nahijama zađu, a treći odu do Zvornika, Srebrenice i dalje sve dizati na oružje. Tuzlaci svoga pašu prisile da im vođa bude. Nabrzo skupi se oko 6.000 momaka, te krenu pram Sarajevu. Bosanski prednjaci s Hafiz-pašom u Sarajevu bili su osnovali, kako će narod pobuniti i tako Omer-pašina poduzeća uništiti, ili barem oteščati. Oni, dakle, došavši kućama, po svojim ljudima tajno stanu buniti i paliti vatru, a javno trnuti i na mir nagovarati. Tako, po običaju, htjeli su s jednom na dva pira. Ali, dvostruk kolac, govore, ne ide u zemlju. Ništa nemanje njima je išao od 20 godina, i nadaše se tome i sad.

Vezir mostarski u tom je bio stari majstor. On pobjegne na Bunu, njegov *Kavazbaša* digne Mostarane i sina pašina opsjedne. Ali-paša piše iz Hercegovine i ište pomoć od Omer-paše protiv Mostaranima. Serasker, dakle, digne se put Hercegovine i stigne u Travnik u namjeri da pođe preko Skoplja, Duvna i Ljubuškoga u Mostar. U Travniku drugi ga glas stigne. Posavljani došli do Žepča; pred njima Mahmut-paša-Tuzla, te idu uprav

Travniku; druga vojska od Zvornika i Srebrenice došla do Kladnja, te ide na Sarajevo; treću vodi Kavazbaša preko Konjica u Sarajevo; a Sarajlije gotove sjediniti se s njima. Ovo serasker razumjevši, noću odleti u Sarajevo, piše u Manastir po novu vojsku, Avdi-paši dade naredbu da sve Sarajevo topovima okruži i na prvi najmanji pokret neka pali; Ibrahim-pašu, s dvije hiljade, opremi prama Kladnju; Skender-bega, kajmakama (Poljaka grofa Ilinskoga) s 1.000 momaka u Konjic, i hitro se opremi natrag u Travnik, gdje iste naredbe učini naperivši topove protiv Travnika. Vojsku koju je bio odredio povesti u Hercegovinu, povede u Posavinu preko Zenice, gdje na Bosni upali most. Prije toga pošalje im *Čaušlaragu* da ih pita zašto i protiv koga su se digli i šta traže.

Posavljačke ćose za narodno pravo ne znajući, kod *Golubinja* u hanu nasrnu i ubiju ga; momci mu se razbjegnu, a ubojice konja i novce što su kod njega našli, pograbe. Omer-paša videći da tude nije šale, krene s vojskom naprijed i sustignu se kod *Vranduka*. Ovo je mala tvrđa; s jedne strane Bosna rijeka, a s druge planina Orahovica; mjesto kršovito i za prepriječiti put velikoj vojsci vrlo podobno. Uredna vojska — nizam — zađe drumom put Vranduka, te ga i brzo osvoji; Arnauti zađu planinom, te stanu se biti i Bošnjake na nizam nagoniti. Poslije krvave bitke od 4 sata Bošnjaci nagnu bježati put Žepča, gdje je Mahmut-paša s ostalom vojskom čekao; koji videći da poplašene nije moći ohrabriti na novu bitku, sam preko Bosne kod Maglaja pređe na onu stranu. Serasker sutradan stigne u pusto Žepče, i što su mogli naći vojnici, to poplijene. Tuzla-paša s Mehmed-begom Gradaščevićem, bosanske redife miri-alajom, i još nekoliko prednjaka, što su mogli prije u hitnji, nakupe se blaga, te preko Save pobjegnu u Vin-

kovce. Njegov sin, Osman-beg, koga su buntovnici bili svrnuli da diže Zvorničane, s pašom zvorničkim pobjegne obnoć preko Drine u Beograd, odakle ih ondašnji paša otpremi u Carigrad. Omer-paša polako napredovao je i u Derventi ustavio se. Tud pokupi vojnike, lađe na Savi i Bosni pohvata, od kojih stane graditi most prama Doboju na Bosni. To je išlo sporo, više od mjesec dana morao je ostati na istom mjestu; jer zimno doba bijaše kišovito, vode se izlile, blata i bare provalile, put je bio sasvim prekinut. Bošnjaci ovo znadući i videći da on k njim ne može, oni se potrude k njemu u Derventu, prebrodivši Bosnu kod Doboja. Carska vojska izađe pred njih u planinu *Vučjak,* bitka se zametne između *Podnovlja, Kule i Velike,* sve do pod Vučjak. Bošnjaka bilo je preko 12.000, a carske vojske mučno više od 3.000 nizama i 1.000 Arnauta. Bitka je za tri dni trajala; najposlije carska vojska potegne se natrag. Bošnjaci misleći da su predobili, ostave svoj položaj i stanu goniti nizame. Nu ovi kad vidiše da su ih u ravnice namamili, opkole ih sa konjaništvom i topove namaknu s druge strane. Sad se sve pomete: bjegati je, al se nije imalo kuda, jer je otragu razlijevala se Bosna. Ova ipak nije se toliko pogubljiva vidila koliko oružje nizamsko; zato, ko je prije mogao, gazio je i mnogi ne pregazio.

U ovoj bitci poginulo je otprilike oko 2.000 buntovnika, a ranjene i potopljene ko bi prebrojio? Nizama, što od boja što od bolesti, manjkalo je preko 300 s Arnautima zajedno. Bez ikakve zapreke sad se vojska krene preko Bosne u Gradačac, a odavle u Tuzlu.

Ibrahim-paša nalazio se je u zlu položaju više Kladnja. Buntovnici su bili u planinu Stoborje zasjekli i vojsku mu okružili; hranu niodklen nije mogao dobaviti, a pomoć od Sarajeva zakasnila je. U Kladnju istom bila je izdaja, rad koje je Ibrahim-paša varoš zapalio, mu-

selima posjekao, a brata mu kadiju svezanog u Sarajevo još prije 20 dana otpravio. Brat svezan bratovsku mrtvu glavu nosio je kroz Sarajevo za veću pogrdu i strah Sarajlijama. Omer-paša, čuvši u Tuzli rđavi položaj Ibrahim-pašin, onako s umorenom vojskom pohiti mu u pomoć i bez odmora za 12 sati stigne u Stoborje, te buntovnike iza leđa nasrne, koji, i onako preplašeni bivši, čuvši kod Vučjaka svoje braće poraz, ko je mogao pobjeći, pobjegao je, koji nije poginuo, uhvaćen je.

U tom sa dva tabora stigne Hadži-Ali-beg mirialaj, poslije 6 dana, a za dva dni mogao je doći. Serasker oduzme mu nišan — znak mirialajstva, rekavši mu: »Hajde, krmke čuvaj!« Odmorivši vojnike, krene se u Tuzlu natrag. Tude mu dovedu pašu tuzlanskoga Gradaščevića i ostale prednjake, koji su se na vjeru bili povratili u Bosnu. Odmah ih zakuje u gvožđe s mnogim drugim uhvaćenim u ratu i u Tuzli, te se krene slavodobitno u Sarajevo, gdje od kršćana radosno, a od Turaka žalosno bude pričekan. Dok je još u Posavini bio serasker, *Mustaj-paša Babić* bude zatvoren po Avdi-paši u Sarajevu, što je bio opremio tovar baruta Osman-begu u Tuzlu i u knjizi mu svaku pomoć obećavao od strane svoje i druge braće sarajevskih Turaka. Knjigonoša izdade ga, te tako sa svojim zetom *Đenetićem* bude zatvoren.

Skender-beg, ne imajući velike snage, samo je uzbio Kavazbašu da ne prodre k Sarajevu, i više puta bio se je s Hercegovcima i neke zasužnjene opremio u Sarajevo. Novi vezir Hajredin-paša, došavši s 2.000 vojske po moru, iskrcao se je bio na Sutorini, odatle na Bunu došao, i od buntovnika nikako ne mogavši pošten prolaz kroz Mostar imati, — jerbo oni hotijahu da vojska carska pred gradom ostavi oružje, koje bi im se s one strane grada opet dalo, — krene preko Ljubuškoga i

Duvna. Pred vezira bio je izašao Fazli-paša, a Ali-paša dao mu svoga sina Nafiz-pašu, da ga proprati. Taj do malo dana od mnogoga pića pretstavi se u Imotskom. Bakredin-paša dođe u Sarajevo, ali mu je vojska po moru mnogo od bure patila; zato jedna trećina pomrla je.

Oko istoga vremena kad se je serasker vratio u Sarajevo, Skender-beg, dobivši nešto vojske iz Sarajeva a po nekim kršćanima izviješćen o drugom putu, krene se od Boraka te zađe Mostaranima iza leđa i kod *Lipeta* navali na protivnike koji se tome ništa ne nadajući, poslije kratkog sraženja nogu u ledinu — razbjegnu se. Carska vojska bez ikakvog otpora uniđe u Mostar. Mnogi Turci ostavili su kuće puste, i razbjegla se veća čest stanovništva mostarskoga. Sutradan Skender-beg radosnu ovu vijest službeno javi Ali-paši na Bunu: kako je njegove i carske neprijatelje sretno predobio; pozivlje ga u Mostar da mu upravljanje pašaluka izruči i da se o daljem poslovanju dogovaraju. Ali-paša dođe; topovi su mu pucali, vojska carska bila je uspoređena i isti Skender-beg izašao je pred njega i skut mu poljubio.

Na dva sata noći prizor se promijeni. Skender-beg s nekoliko činovnika uniđe k njemu, pročita mu višu naredbu po kojoj, kao buntovnik, lišava se svake časti i dostojanstva; oduzme mu carske nišane, tako isto i sinu mu Hafiz-paši, te ih odvedu vojnici u tamnicu. I tako gospodstvo nad Hercegovinom Ali-paše Rizvanbegovića, koje trajaše od godine 1832, ove god. 1851 svrši se. Hercegovina za nekoliko mjeseci potpade pod bosanskog vezira, ali poslije dođe vlastiti vezir Smahil-paša.

Kad je Skender-beg kod Lipeta bio se s Mostaranima, Kavazbaša nije bio tu već je bio otišao u Zagorje

da diže Turke od Foče i obližnjih nahija da idu na Sarajevo; ali ovi, znajući šta je bilo kod Kladnja i Vučjaka, protjerali su ga između sebe; a on, čuvši svoje družbe nesretni poražaj, pobjegne u Zadar s nekoliko svojih momaka. Žena njegova najmlađa, kad su carski vojnici ulazili u Mostar, skoči u Neretvu, da ne bi zapala u ruke dindušmanu. Dok je još Skender-beg pod Borcima bio, treći sin Ali-pašin, Ruzvan-beg, s Arif-begom unukom, a sinom umrvšega Nafiz-paše, došao je bio preko Duvna sa 30 konjanika u Sarajevo, poslan od oca čestitovat seraskeru sretan povratak iz Posavine i dogovarat se kako će svladati bunu mostarsku. Serasker ih lijepo primi i poslije tri dni na večeru pozove. Kad su po večeri otišli kućama spavati, dođu vojnici te sve otprate u tamnicu. Tako, dakle, i Hercegovina tanzimat primi i vojnike dade.

Sva Hercegovina nije se bila pobunila, već samo nahija mostarska i iz obližnjih nahija bilo je po nekoliko skitalica. Cijela vojska koja je pod Kavazbašom bila se sa Skender-begom, nije veća bila od 800 do 1.000 vojnika; ali su ovi bili ljudi jaki i ostarili prolijevajući krv kršćansku, sami razbojnici i kesedžije; osim toga, drum su i klance bili zauzeli, da se onim putem nije moglo proći. Skender-beg imao je, istina, više vojske, i to većinom Poljaka i drugih Europejaca — emigranata — sve dobre vojnike; zatim, najbolje Arnaute, pod glasovitim Đulek vojvodom. Međutim, ta mu sreća ne bi priskočila — unići u Mostar! To je Omer-paša za se štedio; — ali oni kršćani iz Boraka koji su mu put pokazali, to slavodobitje Skender-begu uskoriše i oblakšaše; kojim on dobavio je ferman da su prosti od svakog danka. Skender-beg u

tome ratovanju bio je u nogu ranjen, ništa nemanje pod ranom oženio se je s jednom prostom Turkinjom iz Konjica.

Omer-paša, videći sad svladanu Posavinu i Hercegovinu, bio je počeo malo štokakve reforme uvoditi, ali od nikakve koristi za kršćane, kojima samo prazna obećavanja davao je, a mjesto ovoga sav ratni trošak od njih uzimao. Turke, naprotiv, stješnjavao je. Mustaj-pašu poslao je uz Drinu sve do Višegrada, koji je hvatao vojnike i buntovnike. Među vojnike uzme sina jedinca, dijete od 18 godina, Mahmud-paše zvorničkoga. Sve se je bilo prestrašilo što se Muhamedu klanja. Mahmud-paša Tuzla, dva sina Mehmed-bega Gradaščevića (koji je u tavnici umro), Mustafa-paša Babić, liva-brigadir bosanskoga sandžaka, njegov zet Mehmed-beg Đenetić, obojica bezi sarajevski, više bega posavačkih i ostalih buntovnika do 200 bude opravljeno svezanih u Carigrad. Paše nisu bili svezani, već na prostim samaricama, a ostali pješice. Pokupljeni bosanski nizam bude uvršćen u druge tabore rumelijske, na mjesto izginuvših nizama. Do 500 probranih bude poslano u Carigrad, koje isti sultan želio je viditi kao mladiće otresite, ugledne i pristale, koji su bili većinom sinovi bosanskih begova.

Sva ova kad budu uređena i dovršena, serasker s nekoliko tabora vojske, preko Konjica, ode u Mostar, da traži silno blago Ali-pašino, koje je već bilo raščapano i većinom raznešeno, kao što je po njemu tuzlansko. On je više vremena bio nakanio za ostati u Mostaru, budući da je i ženu i svu službu ovamo odveo bio; ali se nabrzo sve drukčije preokrenu. I kad se je scijenilo da je sve leglo i carski tanzimat primilo, najedanput buknu nova vatra, žešća od pređašnje, kako ćemo unapredak viditi.

III

Hej! Krajino, krvava haljino,
S tebe vazda započimlje kavga;
Dosta li si majka ucvilila,
Ljubovnica u crno zavila.
Narodna pjesma

Krajina bosanska od Vrbasa pa do preko Une, a osobito ona preko Une, uvijek se je najžešće opirala carskim uredbama. Krajišnici ne samo da nisu davali ništa u carsku blagajnu već su još iskali da se njima daje iz carske blagajne nekakva starinska plaća u ime čuvanja međe. Od godine 1832 sve do 1851 može se reći da su imali pravu republiku; na njih su veziri išli, gotovo svaki; mnogi su Krajišnici izginuli, mnogi su u sužanjstvo odvedeni i u prognanstvo otpravljeni; ali dok se kućama vrate, a oni kao što su i prije bili — buntovnici. Oni su samo poslušni bili dok je vezir s vojskom među njima bio; a dok otiđe vezir, a oni opet isti. Sva je Bosna u njih oči uprla, i bosanska balija svašta bi prije vjerovala nego da će se Krajina igda tanzimatu pokloniti.

U Krajini dijete, dok prohoda, pasa nema, već za svitnjak kuburu zadije te pred ćaćom volove ačka! Krajišnicima u rat ići bilo je isto kao na pir. Četovanje — to je njihovo obično uzdržavanje; osobito otkako im nije tako lasno prelaziti među austrijansku i tamo robiti, od toga vremena išli su po ostaloj Bosni šiš i goliš i tražili bi pravoga dina; a međuto prehranili bi se i presvukli hodajući po vlaškim kućama. Ostali bosanski Turci njihovom pohodu radovali bi se; osobito kokošari, jer bi se i oni uz njih pomogli; a najviše zato, što bi oni kršćanima na konake padali i njima zlo činili: robili, palili, cijenili i mlatili; a taki su kod Bošnjaka *pravi* Turci! U Cazinu skupi se trijestak ćosa, svaki dade po

fišek baruta, napune topić i opale ga. To je znak da je vrijeme ratno. Telal viče: »Ko god ima dugu pušku, neka leti pod *krivu krušku* — dinjaču.« Ova je kruška pod Cazinom, i zove se *dinjača,* zašto se pod njom o dinu savjetuje, kako će din — vjeru tursku sačuvati. Tu se dogovaraju kako će ići pod *jabuku dinjaču* — u polje sarajevsko, i, ako im se tude ne zadovolji, uprav u Carigrad. Oni se uvijek na rat brzo spreme; jer oružje i barut kod sebe imadu; samo komad kukuruzovnice baci u torbu, daubasi počnu tući, barjaktari razviju barjake i eto ti ih naprijed. U prvom vlaškom selu izmijene obuću — opanke i čarape, koje vlaškim mladama poskidaju i sebe zaodiju. Oni ne idu carskom džadom, već po vlaškim selima; treba se hraniti! I to im je nesreća što uvijek zakasne, te dok oni po selima kokoši operutaju, dotle vezir skupi vojsku, izađe im na susret, te ih razbije. Al pri tome i to im je sreća što ih uvijek malo pogine; jer poslije kratkog puškaranja, kad im nestane baruta, ol koji od drugova na blizu pogine, odmah zaviču barjaktari: »Bježi, Uso, izgibosmo svi!« Tako je njihovo ratovanje, koje sam od dvadeset godina počeo pamtiti.

Zemlje im je priroda najboljim darovima nadarila; ali puste i neobrađene stoje. Oni samo toliko posiju kukuruza što im je za kuću prezimiti potrebno; od ostaloga se ne staraju. Isti bezi ovdje su siromašni; jer malo koji kmet među njima smije stajati.

Koliko su oni kršćanima sa svojim ratovanjem od štete bili, nije moći iskazati! Tako isto koliko su veziru muke i štete uzrokovali vodeći na nj gotovo svake godine rat (koji je opet preko kršćanskih leđa prelazio), mučno je opisati!

Svak je želio da će ovoj sveđernoj buni krajišničkoj kadgod sudnji danak doći — i dođe.

Dok je serasker s vojskom krenuo put Posavine, odmah je top pukao na Cazinu. Kapić je još prije toga, dok je vojska carska otišla prošaste godine između njih, bio počeo mutiti po Cazinu; ali od kajmakama bihaćkog bio je iz grada protjeran, i krio se štokuda. Sad, pako, pobunivši se nanovo, protjeraju kajmakama i zauzmu Bihać, te *Kedića* nanovo za poglavicu i vođu odaberu. Redžić, barjaktar iz Vranograča, bio je još lani poslan od Krajišnika u Carigrad, i sad se je s novim vezirom preko Hercegovine vratio. Ali-paša mostarski s njim se dogovorio kako će Krajinu nanovo dignuti na oružje.

Redžića su Krajišnici čekali kao ozebao sunca, da čuju šta im je opravio u Carigradu. On, pako, s ostala tri druga, dobio je u Carigradu taj odgovor da ide u Bosnu, gdje će sve čuti od seraskera i vezira, što se na njih spada. On, dakle, Krajišnicima kaže:

— Počamši od Mitrovice i od naše Kladuše dalje, nigdje nema turske prave vjere! Ja sam je — reče — tražio i u Carigradu; tud je ni od lijeka nema! Sve se je na vlaško obuklo; tamo nit se uči, niti klanja! Još prave vjere *kod nas* ima, i bolje nam je svim izginuti, nego se vlahu — Omer-paši — predati, da našu djecu oblači u vlaško odijelo. Eto Posavina što radi; eto Hercegovina, kako mlati vlaški soj — nizame — a mi da gledamo?! Ne, svi hajdemo braći na pomoć; s nama je Sarajevo, Travnik, Jajce i sva Bosna; dok je vrijeme, gonimo oni smrad između sebe!

Tako Ali-paša, što po Redžiću što, kasnije, po drugim poslanicima, pobuni Krajišnike nanovo. Također iz Sarajeva, Posavine i drugih mjesta, sve su dolazili paljenici da Krajišnike podignu što prije. Oni se, dakle, podignu u tri vojske. Prva krene pod Alijom Kedićem, preko Prijedora i Kozarca, na Banjaluku. *Ali-beg-Džinić*,

kajmakam banjalučki, s nekoliko stotina banjalučkih Turaka, zatvori se u grad; ostali Banjalučani (kao i svi putem Turci od Une dovde) sjedinili su se s Krajišnicima; dapače isti u gradu jedan na drugoga pucali su; i tako sutradan odmah Ali-beg predade im grad; a on s jedno 50 drugova pobjegne put Kotora.

Kedić sad počme upravljati, muselima i ostale činovnike naimenuje — i Krajišnici panu na konak u kršćanske kuće. Kršćanski imućni trgovci na vrijeme su bili izmakli, kojekuda verući se; kuće i dućani ostali su na momcima, kojima Krajišnici obriju kose, da nisu kauri, a s fesova poskidaju kite, da nisu nizami; kuću crkvenu razruše, jer je u njoj piće bilo; tako isto i han na čaršiji, jer se je u njemu vino i rakija prodavala, i na oba mjesta više hiljada oka proliju (samo ruma 10.000 oka), jer se to protivi dinu da se ondje pije gdje se turski ezan uči.

U Banjaluci su mjesec dana Krajišnici stajali, a s hranom i drugim potrebitim stvarima morali su ih sami hrišćani izdržavati, i osim toga, tolike ucjene davati. Kapić s drugom vojskom preko Ključa i Varcara stigne pod Jajce. U gradu je bio muselim i kadije Osmanlije, i do 60 Arnauta. Sveštenici i trgovci sve svoje stvari, koje su mogli ponijeti u grad, snesu i grad se zatvori. Jajčani Turci, iste misli s Krajišnicima, usiluju muselima, i grad se Krajišnicima preda. Kršćani i sveštenici s pogibelji života teško obnoć uteku; a njihovo svekoliko imanje dođe u šake Krajišnicima, a najviše Jajčanima. Dok su Krajišnici Bihać zauzeli, ja sam Omer-paši javio da se Krajišnici spremaju prema Travniku, i da je od prevelike potrebe da dva, tri tabora dođu u Jajce, inače da smo mi kršćani u zlu stanju, jer će oni zaista proći. Meni Omer-paša iz Tuzle otpiše, da se ništa ne bojimo.

Krajišnici, međutim, doznali su da se ja dopisujem s Omer-pašom, i moga prijatelja u Ključu, da nije izmakao na vrijeme, malim ne pogubiše. Meni, dakle, nije bilo stanka kod kuće, već se opremim u Sarajevo seraskeru. U Jajcu kažem mudiru i kadiji za Krajišnike, da su došli u Ključ, a straže im prednje da su povrh Varcara u Podražnici. *Hadži Alaj-beg Kulenović*, koji se je bio prije mjesec dana s ćabe povratio, kaže da to nije moguće, već:

— Vi lažete na Turke, a Turci na vas; ako je — veli on — suđeno da Krajišnici dođu, doći će svakako; ako nije, ne treba carsku vojsku mučiti i svijet da se pati prenoseći ih.

Ovo je bio serdar gradski, kod njega su stajali gradski ključevi; znao je, dakle, on, u dogovoru s ostalim Jajčanima, kad će biti suđeno Krajišnicima grad otvoriti. Ja sam otišao u Travnik kajmakamu i kazao mu sve. Omer-paša bio je već otišao u Mostar, dakle — posla me k *Ali-paši Sahrošu*, kome ja kazavši sve, on u taj čas naredi da 2.000 vojske na vrijeme leti zauzeti Jajce, i to odmah popodne. Isti dan odletim u Sarajevo i sve prikažem Hajrudin-paši, koji mi reče da je i on primio izvješće da su došli bili Krajišnici do Timara, 4 sata blizu Banjaluke; ali da su se povratili, čuvši da je Mostar zauzet; da se ništa ne bojimo: *sve je leglo*. Ja mu pokazah isti dan knjigu iz Jajca, gdje mi se piše da su već zauzeli Varcar.

Sve je bilo zaludu. Poslije tri dana ja se vratim u Travnik, gdje razaberem da je vojska išla do u Kazánsku Goru, nekoliko topova opalila i vratila se natrag, primivši izvješće od šure jajačke da su se Krajišnici iz Ključa natrag vratili, i da u Varcaru nema nikakvoga straha, i moje društvo, koje je bilo pobjeglo u Jajce, da se je vratilo kućama. Kad je tako, to je i bolje, i ja se uputim put

Jajca. Kad sam bio odmakao tri sata, eto ti knjigonoša na vrat na nos lete od mudira jajačkoga, noseći u Travnik izvješće da su Krajišnici u Jajce došli, i da lete gradu na pomoć što prije. Tude mi je sreća priskočila, jer bih im uprav u ruke došao, i to Kapiću na konak, koji je u našoj župničkoj kući kvartir imao. Ja iz Travnika pišem sve seraskeru, što je i kako je; i ako on ne pohiti k Jajcu, to će Krajišnici bez sumnje zauzeti Travnik; jer se u svoje generale nimalo pouzdati ne može; oni samo po izvješću bosanskih šura rade, a šure u jednu tikvu s Krajišnicima pušu.

Mustafa-paša, kad sam ja išao u Sarajevo, bio se je iz Podrinja s vojskom vratio i u Travniku vojsku odmarao. Kad su Krajišnici grad jajački zauzeli i počeli se spremati na Travnik, onda on stopram krene se put Jajca s 3.000 vojske. Krajišnici su mu do u Krezlučku Goru bili na susret izašli, i tu se pobili; al ih je zatjerao u grad Jajce, i nastanio vojsku u predgrađe kršćansko Pijavice, i okolo grada. Kameni most bio je u njegovim rukama; naprotiv, drugo predgrađe, Kozluk, i drveni most držali su Krajišnici.

Carska vojska bila je pod Jajcem 15 dana na snijegu, i s buntovnicima puškaralo se. Ovi bjehu presjekli put travanjski i hrane što bi god došlo za vojsku, oni bi oteli. Sa svih strana bila je carska vojska opkoljena te od zla vremena i oskudice u hrani pobolila se; za deset dana varili su iz kršćanskih koševa klipove — kukuruz — i tako se hranili. Serasker je na dan po triput tatara slao da udare na grad; al zaludu; vojska se je bila pokvarila, među se su se krali, bili i starijemu svaki posluh uskratili. Mustaj-paša bio se je spremio da se natrag povuče u Travnik; što da je učiniti mogao, za dva dni morao bi iz Travnika u Sarajevo povući se, i Travnik

pao bi buntovnicima u šake; a i u Sarajevu i svoj Posavini sve je bilo gotovo da se digne.

Omer-paša, dobivši izvješće u Mostar, pohiti preko Lijevna, Kupresa i Skoplja, uz Vrbas, pod Jajce; s velikom mukom prodre kroz polja Lijevanjsko i Kupreško, gdje je mećava strašna puhala, a snjegovi do trbuha zapali. Skender-beg, s drugom vojskom, uputi se preko Glamoča put Ključa, za uzbiti Redžića, koji vođaše treću vojsku prama Glamoču i Lijevnu, a ondašnje Turke diže na vojsku. Omer-paša, došavši pod Jajce, uzbije Krajišnike iz predgrađa Kozluka i zatjera ih u grad na lijevu obalu Vrbasa; oplete nasipe povrh predgrađa i bateriju namjesti kod Kraljeva Groba, te u grad stane pucati, i kuće oriti, rušiti i paliti. Mustaj-pašu metne pod zatvor, u kom je tri dni bio, i poslije, na molbu drugih, pusti ga oštro ga ukorivši za njegove pogreške. Vojska je bila nanovo oživila videći Omer-pašu i, bivši zdvojila o pobjedi, nanovo se ohrabri.

Kedić, začuvši za dolazak seraskerov, krenu i on k Jajcu sa svom silom. Redžić, razabravši da je u Glamoču Skender-beg, ne usudi se ići mu nasusret, već skrene prama Jajcu i s Kedićem se sjedini u Jezeru, dva sata daleko od Jajca. Kapić, videći da se dulje u gradu ne može ostati, prvo poradi sveudiljne vatre koju činjahu topovi, a drugo bojeći se da vojska carska, iza grada prošavši s druge strane od Varcara, ne opkoli grad i tako ih sa svih strana zatvori, ostavi u gradu nekoliko stotina ljudi, a s ostalim svima ode u Jezero te, sjedinivši se s ostalom vojskom, pođu da će preko Grbavice obići i tako iza leđa udariti na seraskera. Ta je osnova bila dobra, da je bio Omer-paša tako lud kako su oni držali. I on je znao za te mice. Prije dva dni opremio je Dervi-pašu s 4.000 urednih vojnika i 1.000 Arnauta istim putem preko Grbavice, i Krajišnike, koji su se istom uputili uz brijeg

Otomalj, više Jezera susretne i s njima se tukne. Krajišnika bilo je do 15.000. Ali što su mnogi bili po selima na dva tri sata od ratišta daleko, a drugo što je taj boj započeo se iznenada, ni pola se nije bilo. Topovska vatra i Arnaut stjera buntovnike u ravninu, gdje su morali ol nizamom pasti u ruke ol se daviti u Plivi. Poslije 4 sata žestoka okršaja, Krajišnici nagnu bježati jedni pram Varcaru, drugi pram Banjaluci; a ostali po šumama, kud je koji prije mogao ugrabiti. Dosta su za njima poslije čobani našli sabalja, kapa i saruka, gdje o grani kojoj vise, što u hitnji ovi junaci pogubiše! Derviš-paša nije ih od polja dalje gonio, već je zauzeo glavice oko Jezera i tude zaostao: a da bude odmah krenuo prama Jajcu, sve bi u gradu kao miševe u stupicu mogao pohvatati.

Dok je ova bitka trajala pod Jezerom, serasker je palio iz pušaka i iz topova na grad vas dan; iz grada je do pred mrak ponešto odgovaralo iz pušaka i iz topova, a pod noć sasvim prestane. U gradu zaostavši Turci, kad su čuli što je bilo pod Jezerom, obnoć sa ženama i djecom svi pobjegnu u obližnje dubrave. Sutradan istom, oko podne, znadne se da je grad prazan, u kome samo dva Krajišnika spavajuća zateknu. Poslije ove bitke na dva dana stignem ja s mojim društvom iz Travnika; straža nas dovede pod šator Omer-paši. U svem Jajcu nikakva bosanskoga Turčina nije bilo, tako isto ni krišćanina; sve je to bilo pobjeglo i posakrivalo se: krišćani od buntovnika, a ovi kasnije od nizama. Poslije nekoliko dana krišćani se povrate, a mnoge Turke, Turkinje i njihovu djecu Arnauti dotjeraju kao koze iz šume. Jajce je bilo slika mrtcu: sve je izgledalo hudo i čemerno od gladi i straha. Hranu su pojeli Krajišnici, kuće iz topova i vatrom mnoge porušene, dućani od Arnauta i nizama polupani, roba raznešena. Trgovci, koji su prije na hiljade brojili, sada nisu imali u šta presvući se! Krajišnik

što nije mogao odnijeti, to nadošavši nizami i Arnauti kao gladni vuci sve porobiše, kako tursko tako i kršćansko. Zabiti nizamski, koji su imali paziti na red, sami su išli obijati i plijeniti kršćanske dućane i magazine! Nered bio je dovršen kad već nisu imali šta plijeniti. Meni je Omer-paša bio zapovjedio da u društvu sa nekoliko kršćana popišem svu štetu i da će se isplatiti sve; i sutradan mi je dao 50.000 groša i dva velika koša kukuruza, koje sam činio podijeliti. Da ove pomoći nije bilo, sve bi od gladi skapalo. U bitci kod Jajca i pod Jezerom poginulo je otprilike 1.600 buntovnika, a nizama i Arnauta do 400; osim toga, oko 200 nizama skapalo je od bolesti. Pod Jajcem stajao je serasker 6 dana, a odatle preko Jezera krene se put Banjaluke.

Kapić bježeći ispod Banjaluke dođe u Zmijanju selu Pavićima i pane s nekoliko društva na konak i tud sutra zorom iz zasjede bude ubijen od braće Čavka, Turaka iz Glamoča, koji su bili u hajducima i prije dva mjeseca ubili nekoliko krišćana kiridžija u Janju, i sve što su imali, odnijeli im. Ovu braću, po napućenju Fazli-pašinu, potkupi Omer-paša za pet hiljada groša da iz zasjede, ol kojim mu drago potajnim načinom, ubiju Kapića. Oni, dakle, odu pod Ključ Kapiću, da mu se pridruže vojsci, kazujući da su pobjegli od progonstva muselima glamočkoga, koji im nikako nije dao ići s Krajišnicima, i da bi ih više došlo, kad bi smjelo od muselima. Kapić ih pohvali i uzme sebi za momke. Oba brata saspu svoje šišane u njega, i u taj čas padne mrtav na pragu kućnom. Krajišnici to videći, opale iz štuceva za njima i mlađega brata rane u nogu. Oni su došli pod Jajce i serasker, kad se uvjeri od kućana gdje je bio ubijen, isplati im obećanih 10 kesa.

Ibrahim Kapić, efendija, bio je osrednjeg stasa, obličja ružna, pogleda krvoločna, nosa od živine istočena;

zato kad bi govorio, tunjkao bi u nos. On je bio rodom iz Cazina, gdje je neko vrijeme i kadijom bio. U svim mutnjama krajišničkim on je među prvima uvijek bivao. G. 1837 bio je od Vehdži-paše prognan u Aziju, odakle poslije 6 godina vrativši se i nimalo pameti ne dozvavši se opet je po Cazinu uvijek mutio. G. 1849, u društvu s Kedićem, dizao je Krajišnike protiv Tahir-paše; sljedeće godine, pod Prijedorom, bio je obećao seraskeru vjernost; al vrativši se kući, odmah se u cazinskom gradu bio zatvorio, i lasno bi ga Jakub-beg, kajmakam bihaćki, bio uhvatio, da ga obnoć nisu prijatelji iz grada tajno uklonili. U svoj ovoj krajišničkoj buni on je najviše radio i svojim savjetom upravljao. Po Jajcu je sa svećenicima i kršćanskim trgovcima nemilo postupao, i jednu noć hotio sve pogubiti, da nije istu noć otišao u bitku, a oni su izmakli. Vlastitosti ni osobitosti kakve prirodne, koja bi ga dičila, nikakve imao nije, niti ovo nekoliko besjeda o njem napisanih nije vrijedan! Tako, dakle, ovi nečovjek nečovječnim načinom glavom plati, bivši uzrok tolikoj bijedi.

Pod Jajcem teško sam umolio seraskera da ne da plijeniti Varcara, kao što je bio odredio. On mi govoraše:

— Budući da su kuće krišćanske s turskim izmiješane, to ću ja krišćanima isplatiti što bude štete.

Ja mu na to kažem da veću hvalu zaslužuje onaj koji je čuvao da mu se kuća ne upali, nego onaj koji je upaljenu načinio novu, ako će i bolju. — Vi ako hotjednete štetu plaćati, imaćete i šta preko reda plaćati; međuto znajte, da su Turci sve svoje uklonili i posakrivali, tome se nadajući kao krivi; a krišćani, naprotiv, ne plijenu, već obrani od vas nadaju se. Eto Jajce i Jezero oplijenjeno je i popaljeno; a Varcaru je bilo dosta krajišničke gladnike više od mjesec dana hraniti.

Davši mi besjedu da neće ništa biti, ja se odijelim svojoj kući u Varcar poslije mjesec dana kako sam iz njega pobjegao. Od Krajišnika, osim što su pojeli i popili, drugoga kvara nije bilo; dapače u naše sobe ni unići nisu htjeli, već se u učionici nastanili. Varcarani su ih na to, istina, nagovarali, al su im oni odgovorili, da čekaju kad se vrate iz Sarajeva, onda ćemo, veli, probirati pravu raju. Al kad su se vratili ispod Jezera kroz Varcar, projurili su bez obzira.

Nad Varcarom je vojska prenoćila; dva tabora ostala su u Jajcu, a Arnauti otišli su unaokolo na sve strane kao vižlovi, i gdje su god našli koje begovske konake, pune svega od toliko stotina godina, porobili su i oplijenili do posljednje asure!

Kad sam uprav tu večer k Omer-paši došao, Arnauti dovedoše od Ključa, kud je bio pobjegao, kadiju jezerskoga. Na njegovu zapovijest odmah ga povališe na ledinu, te četiri nizama s ljeskovcima počeše mlatiti nemilice kadiju po nogama; drečao je kao ubodenik, i poslije dvjesta udaraca digoše ga te kroz vojsku provedoše nakomice puškama u leđa udarajući i podrugivajući mu se vojska: »Udri, Uso! Ne daj se, Aso! Udri Mađara!« Ovako su Krajišnici vikali kad su se bili sa nizamima. Dok efendiju odvukoše, odmah mene zovne preda se, gdje mu ja pretstavih ondašnje krišćane i zahvalim mu se na daru što nas je sačuvao od plijena. Pita mene:

— Kako ti se dopada efendijin događaj?

— Vi znate — odgovorim mu ja — da sveštenik i književnik takvim prizorima nije navikao; a uprav vam kažem, da mi ga je žao, jerbo je čovjek star (imao je otprilike 60 godina).

— Ne žali onoga zločinca — odgovori on — već žali onake (uprvši prstom prema komordžijama) koji moraju

poradi onakvih zločinaca toliko patiti sa svojim konjima i volovima.

Dok mi tu na ledini popismo po kahvu, eto ti nevoljnoga efendiju vode pred nas. Ispale mu nekakve knjige — ćitab — iz njedara, i u njih našli više rukopisnica Redžića i drugih buntovnika. Čaušima dade rukopisnice da čitaju, a on otvori knjige čitati.

— Na moju dušu, Jukiću, čaratamše! Pitaj ga, je li našao u njih da će danas bijen biti?

— Eto čuje — kažem ja — pitajte ga vi!

— Efendija! — dreknu Omer-paša — jesi li u ovim čaratamšama našao gdjegod da ćeš danas bijen biti?

— Aman, gospodaru, ja sam gluv, ja ne čujem ništa; mene su Krajišnici natjerali, te sam im štošta morao bilježiti; jer drugi nije znao pisati.

— Jest, da, — odgovori serasker — nije znao drugi ni tajina (hrane) moje hvatati i Krajišnikom dijeliti?

Malo kasnije odvedoše ga te u gvožđe zakovaše. Ja sam mislio, onako star čovjek ni deset dana neće moći živjeti, kako su ga isprebijali. Ali on je u gvožđu kroz svu Krajinu proveden, poslije u Travnik doveden, otkud, poslije mjesec dana tavničenja u gvožđu, onaki star bude pješice do u Carigrad otjeran! Koliko je tvrda bosanska kost!

Tude mi serasker kaže sve što je naumio po Krajini raditi, i da će u Banjaluci Gornji Šeher, gdje sami Turci, pravi hajduci, žive, cio upaliti. Molio sam ga da se smiluje ženama, staru i nejaku, koji ništa nisu mogli skriviti; a ljudima možete se i drugim načinom osvetiti, nego li paležom; jer ono što izgori, nikom nije na korist... Najposlije promijenio je na bolje misao.

Od Varcara prvi konak učini na Sitnici, a drugi na Dobrinju, što oboje leže u banjalučkoj nahiji. Ovdje se dogodi novi žalosni krvoločni prizor. Dok smo još pod Jajcem bili, Ibrahim-paša stigao je sa jednim odjelom

vojske, u kojoj je vodio Ali-pašu Rizvanbegovića, bivšega 19 godina vezira hercegovačkoga. On je pod stražom jašio na jednoj mršavoj samarici, a sin mu Hafiz-paša pješice pod njim za ular konja vodio. Telal je vikao po čaršiji da svak ide gledati Ali-pašu. Upravo kad je stigao pod Jajce, ja sam se kod njega (Omera) nalazio i morao sam ići, preko volje, gledati kako ga vode.

Kazivao mi je da će ga tako kroz svu Krajinu i Bosnu provesti, da vide u koga su se uzdali. Sad na Dobrinju, ne znam što mu je bilo te je misao promijenio — i oko ponoći tajno ga dade od straže ubiti; dva zrna su mu glavu skroza prošla. Sutradan je na sabah u Banjaluku snešen i bez ikakve svečanosti kod glavne džamije Ferhadije zarovljen.

Taka bi nemila smrt jednoga carskog vezira, koji je hude kršćane likom opasao i više hiljada u prosjake opremio! On je bio sve ufanje bosanskih baša; radi svojih zlih djela bio je često u Carigrad pozivan; ali imajući tamo dobre kapidžije, prijatelje plaćene, uvijek je ogovoren i opravdan bio; i buduć je svake godine polazio s vojskom na Crnu Goru, to je u Carigradu držan za jaku carstva potporu i kao potreban i onim stranama, zato mu je lasno za rukom pošlo kod devleta svoja dva sina učiniti pašama. Prije godine 1832 on je samo bio agom i muselimom u Stocú; oca mu je pogubio 1824 Dželaludin-paša, bosanski vezir. Na istom mjestu ovdje na Dobrinju, sin njegov Nazif-paša, kao miri-alaj, došavši veziru u pomoć protiv Krajišnika sa 600 spahija, učinio je izdaju g. 1846, 3 studenoga. Proći će i stotine godina da raja hercegovačka neće se osvijestiti ni oporaviti od njegova zuluma! Svakome je drago bilo vidjeti i čuti da je njegovomu vladanju učinjen konac; ali da je takim načinom mučen i na razbojnički ubijen, nikome, koji ljudsko srce ima, nije moglo milo biti. Slični doga-

đaji jesu plod barbarske politike koja suda i pravde ne traži. Isti Omer-paša stidio se je za njegovu smrt; isto tako i za Kapića.

Za pašu je prosuo glas da ga je straža nehotice ubila; kad je stražar zadrijemao, ispala mu puška, omakla se i pašu ubila.

— Volio bih ga živa kroz Krajinu provesti — govoraše meni — nego što se blaga može zamisliti: jer Krajišnici i sad jedva će vjerovati da sam ga uhvatio; e, to je moja nesreća!

Za Kapića pak izgovarao mi se je, da ga je Fazli-paša naveo na to:

— Jednoč — govoraše mi on — bivši dobre volje u Sarajevu, dođe mi glas da je Kapić nanovo počeo mutiti i buniti. Ja ću se izreći, da bih dao 5.000 groša ko bi ga ubio. Fazli-paša se umili kod mene, dobavio je svoje ortake — drugove — ona dva hajduka i doveo mi ih; sada nisam htio besjede uzimati natrag, dà mi ne rekne, bio je pijan.

Kapića je malo ko od Krajišnika žalio, dapače proklinjali su ga što ih je na tolike nevolje naveo. Ali-pašu, pak, svi Turci žalili su, držeći da je otišao u Carigrad da bi i sebe i druge kod cara opravdao, a seraskera oborio. On je bio čovjek krupan, stasa osrednjega, imao je otprilike 75—80 godina. Sina mu, koji je bio pod istim čadorom i spavao kad mu je otac ubijen, s drugim zarobljenicima odvedu u Banjaluku.

Pod Banjaluku došavši, pohvata odmah neke prednjake, među njima Hadži-Abiba, koga je Kedić učinio muselimom, te ih strašno dade istući. Zaklinjali bi ga carskim hljebom, a on bi istrkao pred čador i rekao: »Kakvog cara? Vi kažete da nema cara! Vi govorite da je car turski Moskov; vaš je car Kedić.« Tako ih je za tri dana tukao nemilice, zakivao u gvožđe, i morali su ispod

konja đubre kidati. Ostalim zapovjedi da što brže namet od 3.000 kesa (1,500.000 groša) moraju u carsku haznu platiti; od kojih novaca 100.000 groša odredi za kršćane jajačke. Banjalučana bilo je otišlo preko Une s Krajišnicima okolo 70. Zapovjedi da im se kuće sruše, i da od one japije — građe — načini crkvenska kuća, koju su isti oni Banjalučani razvalili i građu odnijeli. To je poslije s bandom vojničkom učinjeno; al građa nije snešena ni crkvenska kuća načinjena, kao ni šteta banjalučkim kršćanima do danas isplaćena; a bila je popisana i iznosila blizu 500.000 groša.

Smiješan se jedan događaj toga vremena dogodio u Banjaluci. Poznato je da je Omer-paša Turčinom postao ovdje, god. 1828. To je mnogo Banjalučane pržilo. Dok je on u Mostaru bio, neki šeh pokupi dahire i nađe da je Omer-paša iz Mostara pobjegao u Banjaluku i tu se pritajio da za njega niko ne zna. Ali ko bi ga sad našao u Banjaluci, toliko prostranu šeheru, osobito, ako se je u mačku oli koju drugu živinicu pretvorio? Jedni su govorili, da ima biti kod udovice Sovte Bojića, gdje se je poturčio; išli su, dakle, tamo, staru babu mučili i gnjavili da kaže gdje ga je sakrila. Kukavna bula od udaraca pretrpjelih do nekoliko dana prestavi se. Banjalučani joj nisu ni rahmeta (pokoja) duši predali; jer je nju Omer-paša materom zvao, kad je lani dolazio nju i sina darovavši. Ne našavši, dakle, tude, išli su u drugu kuću nekoga krišćanina s golim noževima, te su svu stelju u postelji izboli. Tude je prvi put lani spavao Omer-paša, te su svi scijenili da se morao tude sad sakriti, pretvoren u miša, štakora ol koje drugo živinče; jer je šeh u dahirima našao da ga je Bog nalet učinio poradi tolike zloće prama Turcima šta je učinio... Omer-paše je ovo sve prije na putu razumio, i sad Banjalučane pitaše: »Vi ste mene tražili po slami, a niste htjeli po me doći u Mostar:

eto došao sam vam na noge, da vam ispunim želju. Ej, budale jedne, na što ste došli! Brojite se bezi i gospoda, a gore ste divanije nego čovjek vjerovati može. Vi ste magarci; ja ću vas naučiti pameti.« Oni kažu da ih je naveo šeh. Nizami dovedu šeha, zamašitu ljudesinu; imao je bradurinu do pasa, progrušanu, star otprilike 45—50 godina. On je držao tekiju od više godina u Banjaluci i oženjen bio. Banjalučani su ga kao delfički orakul u najtješnjim okolnostima za savjet pitali, došaste stvari uvijek im je kazivao (naopako i po njih i po se). Dok ga dovedoše, zapovjedi serasker da mu se obrije brada i kose, te da ga metnu za nizama. Sutra dan dovedoše ga u uniformi pred seraskera, pred koga kleče i zamoli ga, da ga uvrsti među konjanike: »Jerbo sam,« kaže, »star i ne mogu pješke ići, ja dobro znam jašiti«. . . »A gdje si naučio vojevati na konju?« pita ga on. »Ja sam još jednoč vaš vojnik bio, kad ste vi bili s Druzi; ja sam Kurd.« »A, a, znam, znam dobro; pamtim, kad su se Kurdi sjedinili s mojom vojskom, ja ih stavio na stražu, a oni svi prešli k neprijatelju; i ti si dakle ondje bio!?« »Ej, ja nisam kriv; naše vođe to su učinile.« »Hajde, dakle, što si tražio, nek ti bude.« I odvedoše ga među nizam-spahije.

Pod Banjalukom bio je serasker pet dana, te krene put Kozarca, koji odavde otstoji 8 sati, i taj dan na pô puta pod Ivanjskom prenoći. Sutradan prije podne dođu ka Kozarcu, i puška krajišnička zapuca iznenada. Svak je kazivao, da su Krajišnici preko Sane u selu Matorugama; niko, dakle, nije mogao ni pomisliti da će oni u Kozarac pred toliku vojsku izaći: usuditi se 800 ljudi da toliko hiljada uredne vojske i Arnauta s konjaništvom i topovima u ravnici kod kuća uzbije i put im prepriječi. Al ko poznaje benu krajišničku, neće se nimalo čuditi. Dok su nekoliko pušaka ispalili, nagnu bje-

žati; pogine ih stotinu i toliko dvaput bude uhvaćeno. Omer-paša zapovjedi, te cio Kozarac, varoš od 200 turskih kuća, upale i obrane od vatre samo deset onizih, koji nisu bili s Krajišnicima; toliko isto, ako ne više, popali po polju kuća i zgrada; samo ostavi košare, gdje je bilo žita. Ove Krajišnike predvodila su dva sina kapetana prijedorskoga, te su oba uhvaćena. Otac im se držao carske strane (tobože na očigled, a potajni buntovnik kao i ostali). Mlađega sina kad su doveli pred seraskera, plakao je. On ga pita zašto plače: »Ti si sâm kriv, ja ti nisam!« — »Nit sam ja kriv, nit ste vi krivi; niti ste vi ovo gvožđe na me metnuli! Ovo je za me od 10 godina moj otac kovao i juče ga dogotovio.« — To se seraskeru dopalo; kasnije ga je pustio i s ocem zamijenio.

Popalivši Kozarac, utabori se pod Prijedorom, gdje je ostao 12 dana. Odavle je namjeravao u Novi, a iz Novoga u Otoku, četiri sata uz Unu, na kojoj je tude mislio most sagraditi i preći u pravu Krajinu, gnijezdo buntovničko.

Kad bi krenuo serasker ispod Prijedora, Skender-beg u isto doba imao je krenuti od Kulen-Vakufa; a kad serasker u Otoku, a on kod Bihaća imao se je naći. Skender-beg nije mogao toliko vremena mirovati. Dok je još serasker pod Prijedorom bio, dođe on pod Bihać, te ga stane iz topova tući; popali obližnja predgrađa s ove strane Une; ali gradu ništa nije mogao učiniti, nit mu se je mogao približiti, jerbo su Krajišnici pokvarili most na Uni. Krajišnici to videći, pređu preko Une kod Krupe, te s Ključanima, Petrovčanima i Kulenvakufljanima naume iza leđa udariti na Skender-bega; i da im je osnova za rukom ispala, ne znam kako bi prošao Skender-beg. Međuto, on na vrijeme javi seraskeru, te ovaj pod Prijedorom što prije načini most na Sani, pređe s vojskom, te preko Starog Majdana dođe pod Krupu. Krajišnici, koji su bili

došli pod Jasenicu, dakle samo četiri sata od Skender-bega daleko bili, čuvši da im Omer-paša na susret ide, na vrat na nos vrate se istim putem, i kod Krupe, s one strane Une, zatrape se, endeke iskopaju i tu se umeterize oko 5—6.000, i dok serasker s vojskom pod Krupu rupi, pozdrave ga iz svojih štuceva i nišana. Tri dana topovi i puške s jedne i druge strane grmile su. I Krajišnici imali su dva do tri topa, i dobro su iz njih gađali. Dok se je tako i s jedne i s druge strane pucalo, most na Uni bude zgotovljen. Arnauta oko 3.000 pređe i Krajišnike iz njihovih trapova izjure; koji budući duboki i ne mogavši Krajišnici iz njih brzo iskočiti, mnogi ćoso osta tude pokopan. Dok su nizami prelazili, Krajišnici su se u bližnjoj šumi bili Arnautima oduprli i pokrenu ih natrag; al kad prispije uredna vojska, nadadnu bježati. Ovdje je pred buntovnicima bio Kedić, i palo ih je oko 400 mrtvih; Arnauta 200 i nizama 60.

Redžić je čuvao Bihać; a kad čuje da je serasker s cijelom vojskom prešao Unu i uputio se na Bihać, sa svim stanovništvom i marvom pobjegne preko međe u Austriju. Skender-beg, dakle, sad uniđe u prazan grad i porobi sve što je našao u gradu i okolo njega, te se uputi naprijed i u Cazinu sjedini se sa seraskerom.

Tako, dakle, svrši krajišnička i cijelo-bosanska buna 27 travnja 1851, s velikom mukom, neizmjernim troškom, velikim krišćanskim pritisnućem, prolijevanjem krvi, sveopćom štetom, a navlastito Turaka bosanskih, i ponajviše nevoljnih Krajišnika. Mnogi poginuše, mnogi u vojnike silom uzeti biše; premnogi u progonstvo odoše, mnogi ostadoše popaljeni i porobljeni. Proći će i stotina godina, a rane im neće zarasti, niti će ono, što su pogubili, ikad više steći! — Od više stotina godina, što su im praoci stekli, to sad sve Arnautu i nizamu u torbu dođe!

Krajišnici preko Une pa do međe svi su bili od straha prebjegli sa svojim imanjem, što su u hitnji mogli ponijeti. Omer-paša, dakle, da ih štogod uslobodi (a i hrane nije bilo) ode s vojskom između njih pod Novi, gdje s jakim odjelom ostavi Ibrahim-pašu, a sam s nekoliko sile i sa Skender-begom stigne preko Banjaluke 6 svibnja u Travnik.

Sad je, dakle, stopram po Turke nastala nevolja. Od Jajca, Varcara, Banjaluke, Prijedora, Novoga i ostale Krajine svaki dan je na stotine dolazilo Turaka u teškim verigama; to su bili s glave alaj-bezi, bezi, kadije, muselimi, muftije, uleme, šure, koje serasker sve, kao mahru, strpa u Travniku u kršle, gdje su obnoć stajali, a obdan radili po Travniku sve jedan s drugim svezani. Zatim je nanovo pokupio iz Krajine, počamši od Jajca sve do međe, vojnike, dvostruko više nego prije. Na svako mjesto metnuo je strašni danak, koji su morali prije platiti, pa poslije ići u tavnicu. Preko hiljade bilo je sužanja u Travniku!

Kad je pohvatao javne buntovnike, onda je počeo rediti one koji su se tobože carske strane držali i uz njega bili, ili kao zapovjednici njegove naredbe ispunjavali. To su bili: Mehmed-paša bihaćki, Derviš-beg staromajdanski, Ali-beg Džinić banjalučki, muselimi prijedorski i kozarački, starinom sve bezi i kapetani. Usein-beg Cerić novski i Mustaj-beg Beširević krupski volili su otrovom umrti nego u krvoločne ruke Omer-pašine upasti. Najposlije zaglavi s Fazli-pašom Šerifovićem koji je po materinskoj strani bio od carske krvi, bogatstvom od najprvih Bošnjaka, kod svih gotovo vezira primljen i za više godina zapovjednikom u Sarajevu bio. On je sve bosanske đumruke, ponajviše u društvu s Mustaj-pašom Babićem, svake godine zakupljivao i prvi trgovac u Sarajevu bio. Kad je Omer-paša po drugi put pošao na Krajinu, poveo

ga je zajedno sa sinom, te mu je bio kao prvi vijećnik i prijatelj, te išao zajedno sa mnom iste godine od njegove strane u Zagreb k Jelačiću banu. Meni je serasker pod Jajcem još kazao, da će s Džinijom i Šerifijom začiniti. A sada, kad ga je zatvorio, kazivaše mi da mu je knjigu uhvatio koju je pisao svome zetu Osman-begu u Tuzli, u kojoj mu govoraše: »Ne daj se; čvrsto stoj; hrabro se brani, dok i mi Sarajlije stignemo vam u pomoć.« Da je Šerifija priznao tu knjigu za svoju, al da ju je pijan pisao. No ko uzme na um druge petljanije i laži Omerove, lasno će posumnjati o toj knjizi, osobito ko poznaje Fazli-pašu, koji je dobro znao kriti svoje tragove.

Dok je Omer-paša u Krajini bio, vezir je u Mostaru stajao. Ovaj sad došavši zajedno sa seraskerom ustanove *vojnički sud*, po kom je suđeno bilo Krajišnicima i drugim buntovnicima bosanskim. Mnogi su, poslije višemjesečnoga robovanja, manje krivi — tobože otpušteni, i to za koje se je imao ko zauzeti i odmoliti ih i otkupiti blagom; drugi su, podobni bivši, utisnuti u vojnike; ostali, pak, do 400 s teškim gvožđem o vratu u Carigrad otpravljeni; od kojih opet u putu, ne mogavši snositi teško gvožđe, mnogi su pomrli. (*) Samo paše na samarici, a ostali otišli su na nogama. Mnogi još u Travniku od pretrpljenih udaraca umrše, kao barjaktar Redžić i kadija jajački. Ovako se dokonča buna bosanska; od tolikih paša nijedan ne osta u Bosni; Ali-paša, vezir mostarski, bi ubijen; sin mu Nafiz-paša umrije; druga dva sina, Hafiz-paša i Rizvan-beg s unukom Arif-begom, odoše u progonstvo; sarajevske paše Šerifija i Babić, bihaćki, tuzlanski i zvornički također. Kapić, uklonivši se u Austriju, pritajio se je kod

(*) Bivši ja u Carigradu, kazivao mi je u tamnici *Ibro Bujić*, trgovac iz Varcara, koga je bio Kapić ondašnjim muselimom učinio, da ih je u jednom sindžiru iz Travnika s njim pošlo 80, a u Carigrad ih je samo trojica živih doprlo!!

svoga pobratima, nekoga graničara u karlovačkoj Krajini. Kavazbaša iz Zadra otišao je bio u Misir, odavde u Carigrad; iz Carigrada je poslan k Omer-paši, koji ga je sobom odveo u Carigrad, gdje se je sâm, g. 1852 mjeseca lipnja, iz dviju kubura ubio. Paše i prednjaci osuđeni su u Brusu; sam tuzlanski, sa sinom Osman-begom, u Rodosto. Kasnije su i obitelji njihove k njima došle. Veći krivci, kao braća Šibonjići, koji su Čaušlar-agu ubili, i vođe posavljačke bune, bili su osuđeni na galije (trsahanu). Ostali manji krivci vratili su se god. 1853 kućama.

Da je Omer-paša, kako je rad pitao za svjet i način, one koji su ga svjetovali i slijedio, sve bi bez krvi i s manje troška mogao opraviti; ali ne imajući čim plaćati vojsku, nije je mogao više dovesti iz Rumelije; a da bude i tu u Mostar, Tuzlu, Banjalúku i Bihać razrijedio, niko se ne bi smio njegovim uredbama oprijeti. Iz početka jedva je imao 10.000 vojske, koju je poslije, kad je do boja došlo, podvostručio. Osim toga, svi njegovi generali, kao Ali-paša, Mustaj-paša, Ibrahim-paša i Derviš-paša, bili su ljudi najnesposobniji! Da nije bilo njega, i Skenderbega, i ostalih Poljaka i Mađara, ovaj rat ne bi se tako lasno ni brzo svršio. Naprotiv, kod Bošnjaka bilo je oduševljenje općenito — fanatizam preveliki. Da su imali valjane vojvode, više godina mogli su se braniti, osobito da su se znali najedanput svi dignuti, a ne, kao što su to nesvjesno činili: kad se na jednoj strani utrne vatra, to bi na drugoj buknula! U ovo 13 bitaka biće što poginulo što pomrlo u tamnicama Bošnjaka do 6.000, a 20.000 otišlo je u vojnike. Nizama i Arnauta palo je što od puške što od bolesti do 2.000. Kozarac je izgorio; još više štete bilo je u Bihaću i u Jajcu, koje su gradove vojnici sasvim oplijenili. Silno blago Tuzle-paše i ostalih begova sve dođe Omer-paši u kesu. Feudalizmu bosanskom posljednji čas kucnu. Poturica bosanska svrnu glavu pod osman-

sko sredotočno gospodstvo (centralizaciju); da po komu ne bih ni žalio, već opet po poturicama; hrvatskom Omeru *(Mihailu Latasu)* i poljačkom Skenderu *(Mihalju Jelinskom)*.

Kako je Omerica upao kod vlade turske pod sumnju; kako je pozvan rad toga u Carigrad; kako je kožu izvratio te krišćane počeo progoniti, da se opet za pravog muslomana proda i kod Turaka preporuči, vidićemo drugi put. Zasada ćemo to spomenuti, da se je opet i s ovim vezirom Hajredin-pašom bio svadio; svak je sebi htio grabiti, te se nisu mogli pogoditi, i vezir je bio dignut, a mjesto njega došao Veli-paša. Desetine spahijama ukinute su i praviteljstvo ih je uzelo za se, a spahijama obećalo naknadu; neka vrsta nedjeljne pošte uvedena je, nekoliko drumova zatrljano, kao ni sebi ni svomu, Turčin i kršćanin na ništa dotjeran i u prosjake otpraćen: to je sve što je Omer-paša za sobom ostavio; to su mu bili njegovi poslovi u Bosni; sjeme, koje je posijao, rađaće unapredak dračom i glogovinom.

(»Bosanski prijatelj« II, Zagreb, 1851, s. 33—38, i III, Zagreb, 1861, s. 42—70)

Današnja je naša nevolja da mi, ako hoćemo štogod znati o našem narodu, valja da inostrance pitamo, iz njihovih knjiga nauk crpimo o nama i o našoj zemlji. Vrijeme je već da ovaj jaram nemarnosti s nas stresemo ako ne želimo inostrancima da budemo smijeh i poruganje. Kad svaka grana i ogranak slavjanski svoju historiju i geografiju uredi, onda stopram imaćemo opšti zgodo- i zemljopis slavjanski

Srpska zemlja u 19 stoljeću povukla je na se obzir svega učenoga svijeta u književnosti i politici, pa opet dosad toliko smo o njoj znali koliko i o novoj Holandiji. Pogledajmo najslavnije geografe: Balbia, Berghausa, Steina, Kanavicha itd., koliko neizvjesnosti, pogrešaka i nedostataka kod njih imade!

Učena gg. Jovan Bugarski i Jovan Gavrilović veliki su dar učinili svima, osobito nama Slavjanima, i to prvi sa zemljovidom: »Karta Knjaževstva Srbije«, Beč 1845, a posljednji, pako, s knjigom: »Rječnik geografično-statistični Knjaževstva Srbije«, Beograd 1846. Budući da ova djela svakomu domorodcu nisu mogla do ruku doći, zato scijenim da čitaocima biće drago ovo moje opisanje, osnovano i uređeno, predjelano po prije spomenutim, kome ne malo pridano je još i od onoga što sam otprije znao.

§ 1. Međa. Sadašnja Srpska kneževina graniči se od istoka: kneževinom vlaškom i Bugarskom, tj. pašalukom vidinskim; od zapada: Bosnom; od juga: Bugarskom, tj. pašalukom vidinskim, niševačkim i ljeskovačkim, i Bosnom, tj. sandžakom novopazarskim; od sjevera: Slavonijom i Banatom. Leži među 40°—45' s. š. i 36° 56'—40° 30' i. d. Cijeli prostor zauzima 1000 kv. milja.

§ 2. Planine. Srpska zemlja jest brdovita. Sve planine i brda mogu se razdijeliti na tri lanca: 1) južni, ovaj dolazi iz Bugarske do Stare Planine — Hoemus; 2) zapadni, ovaj dolaži iz Bosne ili bolje rekavši proteže se, a jest ogranak velikih planina tirolskih; 3) sjeverni, a ovaj proteže se preko Dunava iz Banata. Ovi lanci presijecaju cijelu državu i razgranali su se na više brda iliti planina. Sredinu zauzimaju rudnička brda; najveća brda jesu: Kopaonik, u okružju kruševačkome, 5.986 visine stopa pariških[1]). Ploča, u istome okružju, 4.900. Željin, u okružju kruševačkom i čačanskom, 4.200. Stel, u okrugu krajiškom, 4.000. Hrtanj, između okružja crnorječkog i aleksinačkog, 3.900. Đakovo, u okružju čačanskom, 3.477. Lukovo, u istome okružju, 3.000 stopa pariških imade. Doline najznatnije su oko Morave, Save i Dunava.

§ 3. Rijeke. Dunaj iliti Dunavo, izvire u Njemačkoj, dolazi iz Ugarske, dijeli Srpsku od Banata i Vlašku do ušća Timoka, saliva se u Crno More. Sava, izvire u Kranjskoj, dolazi iz Slavonije, dijeli ovu od Srbije počemši od Rače pa do svoga ušća kod Beograda. Morava Velika, glavna rijeka cijele zemlje, izvire u okružju užičkome iz planine Golije, sastavljena je od tri traka, natapa okružja: jagodinsko, kruševačko, aleksinačko, ćuprijsko, kragujevačko, požarevačko i smederevačko, te kod Kulića sliva se u Dunav. Drina nema svoga izvora, već Piva i Tara sastaju se prije Foče na jedan sat i tude ime steče novo; počevši od Višegrada pa do svoga ušća kod Rače dijeli Srpsku od Bosne. Lim izvire iz pl. Gacinje, više varoši Plijevlja; počevši od Priboja pa do svoga utoka u Drinu, kod Višegrada, međaši Srpsku s Bosnom-Hercegovinom. Uvac, ima početak kod Sjenice dva sata daleko,

[1]) Visina brda uzeta je po djelu slavnog zemljoslovca A. Bocie-a La Turquie d' Europe, Paris 1840.

za 14 1/2 dijeli Srpsku od Bosne i kod Priboja utiče u Lim. Ibar, kod Herodota Brongus, kod Strabona Bargus[2]) izvire iz pl. Prokletije nedaleko varoši Rožaja, primivši Sitnicu i Rašku ulazi u Srpsku kod Ariljske Kose, teče kroz okružje užičko i čačansko i kod Karanovca utiče u Moravu Veliku. Morava-bugarska izvire u Albaniji, ulazi u Srpsku nedaleko od sastanka Supovca, teče pored okr. aleksinačkog i kruševačkog, utiče u Moravu Veliku kod Stalaća. Timok ima vrelo u Bugarskoj u okružju pirotskome, više sela Ravnog Bučja, ulazi u Srbiju kod Korenaca, teče kroz okr. gurgusevačko, crnoriječko i pokraj krajinskog, od blizu Čokonjana pa do svoga ušća u Dunav, 1 sat od Radujevca daleko, jeste međaš s Bugarskom. Manje rijeke jesu: Jadar, Tamnava, Resava, Kolubara, Pek, Đetinja, Kamenica, Jarenica, Lepenica, Mutnica, Gradac, Rabas, Ub, Ljig, Turija, Mlava itd.

§ 4. P o d n e b l j e. Budući da Srpska leži između ravnitelja i pola sjevernog, to se iz samog položaja vidi da je podneblje, klima, prijatno; najljepši su mjeseci: rujan i listopad, najtopliji je lipanj. Ljetina počimlje na izmaku lipnja a svršuje u srpnju. Vinogradi trgaju se više puta u početku rujna, ali obično oko polovice. Zima je dosta blaga, ako izuzmeš predjele planinske, gdje je zima do 9 mjeseci.

§ 5. P r o i z v o d i. Zemlja srpska poznata je nadaleko porad svoje plodnosti; rodi ovdje: pšenica, ječam, proso, kukuruz, heljda, ovas; grožđe i svakojako voće, osobito: šljive, zatim žir, šišarke; ima dosta goveda, ovaca, konja, koza, osobito svinja. Rijeke daju dobrih riba, šume dosta zvjeradi i različitih ptica. Što se pak tiče ruda, ko je iole zavirio u stari srpski zgodopis kazaće da je ova zemlja preobilna u toj struci bila. Tako srpski kraljevi

[2]) Katančić: Istri Adcolarum, tom. 2, pag. 162, Budae 1826

i carevi kovali su zlatne i srebrne novce. Mlečani i Dubrovčani zakupljivali su od srpskih gospodara — despota — majdane. Despoti od plemena Brankovića kopali su srebro u Rudniku. Spominje se u narodnoj pjesmi o zidanju samostana Ravanice, rudom bogati Rudnik i Kopaonik:

Al' tako mi Boga velikoga
Dok su meni dva majdana zlatna:
Jedan majdan u Kopaoniku,
Drugi majdan Rudnička Planina;
Postaviću temelj od olova,
Udariću čelične direke,
Pokriću je žeženijem zlatom
Popunjaću dragijem kamenjem,
Postrešiću sitnijem biserom;
Nek se sjaje nek se moje znaje.

(Zbrika Karadžića, izdanje drugo, Beč 1845, k. II, s. 204).

Karađorđe premda je mač u ruci držao, ništa ne manje imao je majstore koji su mu rudu talili. Bivši knez Miloš, god. 1835, dozvao je barona Ž. A. V. Herdera, upravitelja rudarstva u Saksoniji; ovaj putovao je 10 nedjelja po Srpskoj istraživajući stare majdane, od ruda i rudnih voda i njihovu vrijednost i kakvoću lučbenim djelovanjem ispitivajući; vidi njegov: »Rudarski put po Srbiji godine 1835« u izvodu, tiskan u Beogradu 1845. I sad nahodi se jedna komisija u Srpskoj koja istražuje rude, osobito soli; a ufanje je da će ona naskoro i fabrike podići, što bi prekorisno za državu bilo.

§ 6. O b r t n o s t. Zanati i rukodjelja ovdje su kao i kod drugih varoši turskih: Ima, međutim, jedna staklana u Jagodini, jedna potaše fabrika na desnoj obali Morave, jedna burmuta u Aleksincu; na više mjesta šalitra i barut napravlja se; u okružju podrinjskom kopaju prosti ljudi olovo i sami ga rastavljaju; u Crnoj Rijeki kod Zaječara

i kod Požarevca seljaci prepiraju zlatni pijesak; u okružju čačanskom iz planine Studeničke kopa se bijeli mramor; u okružju aleksinačkom kod sela Milušinaca cijepaju se žrvnjevi; u okružju krajinskom kod Dunava kopa se kameni ugalj.

§ 7. Trgovina. Dunav, Sava i uređenje pošta, napravljenje cesta srpsku trgovinu mnogo potpomažu i svake godine napreduje[3]). Iznose se obično samo naravni proizvodi. Goveda, konji, marva sitna, svinje, ribe, svila neuređena, vuna, vosak, loj, kože, med, pijavice, ajvar, barut. Unose se, pako, i to većinom iz Austrije, sve rukotvorne stvari: svilene, pamučne i gvozdene; gvožđe unosi se najviše iz Bosne, sô, pako, iz Vlaške. Najznatnija trgovačka mjesta jesu: Beograd, Jagodina, Šabac, Negotin; sajmi se drže u svakom okružju, ali najznatniji je onaj u Valjevu i Ćupriji. U Valjevo na sv. Iliju dođe mnoštvo bosanskih trgovaca, zakupe volove, koje kad uhrane, gone na Zavalje i Bijeli Brijeg, te ih tršćanskim trgovcima preprodaju.

§ 8. Prosvjetljenje umno. Četiri stoljeća bivši Srpska pod azijatičkim jarmom bez učitelja i učionice, lasno se može razumjeti da je neumjetnost obladala cijelim narodom, otkud mnogo predrasuda i praznovjerja kano posljedica uvuklo se i kao kuga bistri um otrovalo. Stresavši sa sebe verige tuđeg jarma, nikad nezaboravljeni junak Karađorđe i neznanstva verige nastojao je stresti; tako pod upravom i nastojanjem slavnog Obradovića bila je zavedena Velika škola u Beogradu. Kasnije, kad bi drinopoljskim ugovorom politička bitnost Srpske osigurana, tadašnji knez Miloš nabavio je tipografiju,

[3]) Žao nam je što ne znamo koliko svake godine u vrijednosti unosi se i iznosi se robe. To bi nam imale praviteljstvene novine svake godine priopštiti!

mnogi književnici iz Austrije dođu i ne samo početni već i viši nauci počnu se predavati. Ne manjom brigom zauzeto je današnje praviteljstvo za pučko othranjenje, tako da u malo vremena više učionica otvoreno je ne samo za građane već i za proste seljake. Zasad ima u cijeloj državi 1 liceum u Beogradu od dva reda: filozofičkog i juridičkog; jedan gimnazium od 6 redova u Beogradu; 3 polugimnaziuma u Šapcu, Negotinu i Kragujevcu, 1 poslenotrgovačka učionica u Beogradu, jedna mjernička — inžinirska — u Beogradu, 1 bogoslovsko učilište od 4 reda u Beogradu; 2 ženska učilišta; ostalih početnih škola po varošima i selima: 232, broj učenika: 6.766. Nadalje ima u Beogradu učeno Društvo srpske slovesnosti; 4 čitališta; u Beogradu izlaze dvoje političke i jedne ekonomične novine. Turci imaju 12 početnih učionica: 8 muških a 4 ženske. Čifuti samo jednu u Beogradu. Najveće je ufanje za narodno — pučko — prosvjetljenje položeno u fondu školskom; ovaj je iznosio na sverhi 1846 godine 19.277 carskih dukata. Kad bi se i ovim dobro upravljalo, ne bi ufanje prazno ostalo; namjera je ove glavnice seoske učionice podizati i učitelje iz dohotka plaćati. Po mom mnijenju najkorisnije bi bilo: preparandiju podići — učilište za učitelje — jer je mala korist u državi imati mnogo škola, mnogo učitelja i učenika, ako se nikakav napredak u narodu ne vidi, a viditi se ne može dok dobrih učitelja ne bude: među učiteljem i dobrim učiteljem neizmjerna je razlika — poslije dobrih učitelja odmah slijede dobre učioničke knjige, koje će primjerne biti pučkom razumu: među bukvarom i dobrim bukvarom velika je razlika!... Tako je koliko mu drago *utuk* razložio.

§ 9. Vjerozakon. Srblji su svi istočnog vjeroispovjedanja. Patrijarh grčki u Carigradu priznaje se za starješinu svih hrišćana u Turskoj. Po ugovoru s patrijarhom god. 1832 i 1836 mitropolit i episkopi izabiraju se

od naroda i kneza. Mitropolit ima naslov: »Arhiepiskop beogradski i mitropolit cijele Srbije«. On je dužan po svom izabranju za posvećenje platiti patrijarhu 300 carskih dukata, ali pri tome nije dužan ići u Carigrad za posvećenje. Ostala 3 episkopa posvećuju se od mitropolita i od njega hrisovulje bez ikakve takse primaju. Srpska dijeli se na 4 eparhije:

1. Beogradska: parohija 277, crkve 103, samostana 15, popova 269, kaluđera 45.

2. Šabačka: parohija 139, crkava 68, samostana 5, popova 139, kaluđera 15.

3. Užička: parohija 115, crkava 58, samostana 11, popova 119, kaluđera 44.

4. Timočka: parohija 120, crkava 69, samostana 7, popova 125, kaluđera 19.

U sve imade parohija 651, crkava 298, samostana 38, popova 652, kaluđera 123.

Svaka eparhija imade svoju konzistoriju, a u Beogradu apelatorium. Mitropolit, vladike, konzistorijalci itd. plaćaju se iz državne blagajnice. Srpska plaća velikoj crkvi carigradskoj svake godine 9.000 groša = 750 for. sr. Turci su vjere Muhamedove, imaju 36 džamija i 4 samostana derviška. Čifuti imaju jednu sinagogu — avru i jednog rabina — hahama — u Beogradu. Katolici, koji su ovdje samo inostranci, imaju jednu privatnu kapelu u kući austrijanskog konzula, gdje konzulov sveštenik službu čini.

§ 10. Narod. Srbi su grana stabla slavjanskog, a ogranak južnih Slavjana — Ilira. Narječje njihovo jest jednako s bosanskim, slavonskim, dalmatinskim, crnogorskim itd., s malom razlikom u izgovoru; ova razlika u Srpskoj trostruka je: k poldnevu hercegovački, k sjeveru

mačvanski i resavski i ovome četvrti naskoro će obladati *crkveni*, koji izgovor sve pučke knjige poplavio je i po varoši već i obladao!

Sve stanovništvo ove kneževine ovako se može podijeliti: 1) Srbi: 825.783[4]). Od ovih, pako, imade: a) činovnika i penzionera i njihove porodice 4.200; b) varošana 38.022; c) seljaka 783.656; ć) vojnika 2.520; č) sveštenika 748. 2) Turci: 15.161, od ovih, pako, imade: a) vojnika urednih 1.836; vojnika neurednih 4.534. — 3) Čifuti: 1.368. 4) Cigani: 6.074. 5) Inostranci koji postojano prebivaju: 900. Svega, dakle, imade: 849.286 stanovnika[5]).

Turci prebivaju u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicama, Smederevu, Šapcu, Sokolu; ovo su gradovi gdje posada — garnizon carski — stoji; zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, ovo su mjesta u okružju podrinjskom. U svima ovima mjestima imaju oni kuća 2.649. — Čifuti žive u Beogradu, tako isto i inostranci. Cigani nemaju stalnog prebivališta, već skitaju se po zemlji.

§ 11. U p r a v l j a n j e. Kneževina srpska jest država zavisna od turskog carstva; u znak ovog podloštva plaća caru svake godine 2,300.000 groša, i više ništa! Kneza narod u saboru izabira, ovoga car turski potvrđuje. Rusija ima pravo pokroviteljstva — obrane — nad Srpskom. Kneževo upravljanje omeđašeno je ustavom — konstitucijom — od godine 1839 ima bo sovjet — savjet — od 19 članova, koji državna djela pregledaju i knez

[4]) U ovaj broj ulaze i Vlasi, kojih nekoliko sela ima u požarevačkom okružju i u Krajini; njihov broj tačno ne može se znati, a gotovo svi srpski govore.

[5]) Ovaj je broj uzet po popisu od 1844. God. 1845 više se je rodilo nego umrlo za 13.740; ako dakle još toliko uzmemo za godinu 1846, onda stanovnika prelazi preko 876.766.

ih je dužan slušati*). Poslije sovjeta ima drugo osrednje — centralno pravljenje: 4 popečitelja — ministra — ova su: popečitelj inostranih djela i zajedno kneževski pretstavnik, popečitelj unutrašnjih djela, prosvještenija i finansija. Svako okružje ima načalništvo koje upravlja s policijom. Ovako upravljanje ima i varoš Beograd. Ovim načalništvima podložna su manja sreska načalništva[6]). Sudačka vlast ima: veliki sud, apelacija, obadva u Beogradu. Osim toga svaka općina, za manje parnice, ima primiriteljni sud, a svi ovi upravljaju se po zakoniku, koji je godine 1844 izdan.

§ 12. D'o h o d a k ima Srpska iz 22 izvora. Najglavniji je porez. Ovaj svaka oženjena glava plaća. Činovnici plaćaju danak ne na glavu već na imanje. Sveštenstvo na svoju glavu od imanja je oslobođeno. Dohodak godišnji iznosi 900.000 talira. Ovim se sve zemaljske potrebe podmiruju, a što preteče ostavlja se nastranu i čuva se glavnica za nepredviđene slučajeve.

§ 13. G r b je štit imajući crveno polje i na ovom ima bijeli križ ravno postavljen koji ga na četiri strane dijeli, na svakom od ovih razdjela ima po jedno ocilo — masat. — Polje obvijeno porfirom i krunom zatvorenom odozgo pokriveno. Zastava od tri boje — masti — horizontalno smještene: ozgo crvena, u srijedi otvoreno modra a odozdo bijela; na boji crvenoj imadu na jednom kraju 4 zvijezde, na srednjoj plavoj grb srpski.

*) tj. Sovjet s Knezom tvore zakone, a Knez da se izvrše i opsluže pazi i nastoji.

6) Izgovori: knjaz — knjaževstvo; popečitelj; načalnik — načalničestvo; kaznačej itd. za uho južnog Slavjanina vrlo su neugodni! Zar naši stari nisu imali: knezova, udvornika, nadvornika, načelnika, pristava, blagajnika itd., te nam je u sjever potreba zalijetavati se.

§ 14. Dijeljenje. Cijela kneževina podijeljena je na 17 okružja, a ovi opet na srezove, kojih ima 54. Srezovi dijele se na opštine, kojih ima 1.170. Opštine su sastavljene iz jednog većeg ili više manjih obližnjih mjesta; nadalje ima gradova 7, varoši 34, sela 2.018, zaseoka 193, kuća 126·789.

§ 15. Mjestopis. 1) U okružju beogradskom: Beograd, glavni grad cijele države, na utoku Save u Dunav, leži prema slavonskoj varoši Zemùnu, imade kuća 2.420, duša 18.610, među kojima turskih kuća 860, duša 5.800, čifutskih kuća 146, duša 1.832, inostranaca duša 900. Ovdje je stolica kneza, mitropolita, Narodnog sovjeta, Velikog suda, Apelacije, Načalništva okružja i Upraviteljstva beogradske varoši, Suda okružnog i varoškog, Konzistorije Eparhije beogradske. Nalaze se dvije pravoslavne crkve, džamija 11, sinagoga 1, Liceum, gimnazium, posleno-trgovačka učionica, mjernička učionica, jedna grčka učionica, jedno bogoslovsko sjemenište. Turci imadu 10 početnih učionica, 6 za mušku i 4 za žensku djecu. U gradu — tvrđi — stoji jedan paša kao upravitelj — muhafiz — gradski, ima posada carska; paša ovaj je zapovjednik nad svim Turcima u Srbiji, osim onih u Adakalu i Kladovu, koji spadaju pod pašu vidinskog. Beograd je središte trgovine među Carigradom i Bečom; sjede ovdje konzuli: ruski, austrijanski, engleski, i francuski. Beograd se dijeli na tvrđu u kojoj sami Turci žive i na varoš; varoš, pako, dijeli se na gornju iliti srpsku, i donju iliti tursku, zatim na tri predgrađa: Savamahala, Terazije i Palilula. Beograd je po svjedočanstvu Tuberona knj. XI, § 11 sagrađen od Traka; ništa ne manje vidi se da je ovdje još za vremena Rimljana grad bio. Neki hoće da je bio Singidunum, neki, pako, Taurunum. Mjesto ovo radi svog položaja mnoge je gospodare mije-

njalo. Grci otimali su se s Mađarima za njega. Dušan car srpski, god. 1343 utvrdi ovo mjesto protivu Ljudevitu Velikom, kralju ugarskom. Kad se turska moć u XV stoljeću više i više poče rasprostirati, Sigismundo, kralj ugarski uze ovaj grad od Despota Đ. Brankovića u zamjenu drugih mjesta u Ugarskoj i utvrdi ga. Godine 1521 osvojiše ga Turci. Triput je dolazio pod austrijansku vladu, godine 1688, 1717 i 1789, ali svakad poslije kratkog posjedovanja padaše u šake Turčinu. Godine 1806 osvoji ga Karađorđe, godine pak 1813 opet dođe pod upravu tursku. Opširnije vidi »Danice« god. 1842 br. 30, 31, 44, 45, 46, — Grocka, varošica kod Dunava, kuća 205, duša 961. Višnjica, selo s rudnom vodom i skelom na Dunavu prema Pančevu, kuća 56, duša 381.

2) Valjevo, varoš na Kolubari, ima kuća 257, duša 863. Ovdje je stolica načelništva i suda istoga okružja. Ub, varošica, ima kuća 103, duša 354. Palež, varošica na Kolubari, ima kuća 114, duša 409.

3) Šabac, varoš s tvrđom na Savi, ima srpskih kuća 674, duša 2.936; turskih kuća 270, duša 1.350; u tvrđi imade carska posada, u varoši imade stolica vladike, načelništva i suda istoga okružja, polugimnazija, jedna početna učionica od 3 reda. Šabac je sagradio car Mehmed II. Do blizo leži Mišarsko Polje, gdje su god. 1806 bosanski Turci od Srba strašno pobijeni.

4) U okružju podrinjskome: Loznica varoš 2 sata od Drine udaljena, ima kuća 295, duša 1.203, stolica načelništva i suda okružnog. Ovde su god. 1807 bosanski Turci strašno zaglavili bijući se sa Srbima. Soko, grad turski na jednom brijegu, 1.760 stopa pariških visokom, ima kuća 270 i dvije džamije. Ovdje Srbima nije slobodno stanovati. Soko Turci zovu Osat-kale. Zvornik Mali, varošica na desnom brijegu Drine prema Zvoriku Velikom, ima

samih turskih kuća 100, duša 480. Krupanj, varošica, imade kuća 67, duša 236.

5) Užice, varoš s tvrđom na Đetinji rijeci. U tvrđavi stoji carska posada, ima turskih kuća 723, duša 3.695, srpskih kuća 174, duša 707*). Ivanjica, varošica, godine 1846 listom izgorjela. Požega, sad mala varošica, nekad, pako, znamenito mjesto, što podori svjedoče da je grad rimski imao tude biti.

6) Čačak, varoš na istočnom traku Morave, ima kuća 305, duša 948. Ovdje je stolica vladike užičkog i konzistorije, načelništva i suda okružnog; znatno mjesto porad bitke od god. 1815. Karanovac, varoš kod utoka Ibra u Veliku Moravu, ima kuća 303, duša 1.125. Studenica, znatno mjesto porad samostana od sv. Simeuna Nemanje sazidana, zatim porad pećine koja se tude vidjeti može. Maglić, sada selo a nekad slavan grad koga podori se vide.

7) Kragujevac, varoš na Lepenici, imade kuća 639, duša 2.376, ima jednu učionicu od 3 reda i polugimnaziju. Rača, varošica, ima kuća 112, duša 439. Batočina, varošica, ima kuća 91, duša 203. Banja, toplice.

8) U okružju rudničkome: Brusnica, varošica, ima kuća 63, duša 205, ovdje je stolica načelništva i okružnog suda.

9) Kruševac, varoš, nekada stolno mjesto kneza Lazara, ima kuća 338, duša 1.417, imade jednu staru od pomenutog Lazara sagrađenu crkvu. Trstenik, varošica, ima kuća 188, duša 889. Ješanica i Ribar, dva sela znatna porad obližnjih toplica. Trebetin, selo znatno radi kiseljaka.

10) Jagodina, varoš na Bjelici rijeci, ima kuća 722, duša 3.166, imade ovdje jedna od stakla fabrika.

*) bitkom austrijansko-turskom g. 1737 poznata.

11) Ćuprija, varoš na Moravi Velikoj, ima kuća 266, duša 1.477. Svilajnac, varoš na Moravi Velikoj, ima kuća 479, duša 2.595. Paraćin, varoš, ima kuća 521, duša 2.705. Ravanica i Manasija, znatni od starine zaostavših samostana, a zadužbina srpskih gospodara.

12) Aleksinac, varoš blizo međe bugarske, imade karantin i fabriku od burmuta, ima kuća 392, duša 1.694. Banja i Režanj, dvije varošice.

13) Gurgusovac, varoš na Timoku, imade kuća 321, duša 1.484. Ima stolicu načelništva i okružnog suda.

14) U okružju crnoriječkome: Zaječar, varoš blizo utoka Crne Rijeke u Timok, ima kuća 422, duša 2.016. Brestovac i Gamzigrad, sela radi toplica znatna.

15) U okružju krajinskom: Negotin ima kuća 613, duša 2.709. Ovdje je stolica vladike i konzistorija timočkog, ima polugimnaziju, i učionicu od dva reda. Kladovo, Turcima Fetislam, varoš na Dunavu, ima tvrđu u kojoj stoji carska posada, džamiju jednu, kuća turskih 70, sa 374 duše, u varoši srpskih kuća 201, duša 751. Ada-Kale, otok u Dunavu, ima grad u kome stoji 312 turskih vojnika i turskih kuća 122, s jednom džamijom. Milanovac, prije Poreč zvani, varoš na Dunavu, ima kuća 222, duša 1.006. Beli Izvor kiseljak.

16) Požarevac, varoš, ima kuća 740, duša 3.733, glasovito mjesto radi mira godine 1718 učinjenog. Gradište Veliko, varošica, Golubac, gradina, Kučajna i Oreškovica, rudna mjesta.

17) Smederevo, varoš na utoku Jezave u Dunav, imade grad od Đ. Brankovića godine 1435 sagrađen; u njem sad stoji posada carska. Imade srpskih kuća 743, duša 3.265, turskih kuća 150, duša 750. Palanka, varošica radi rudne vode poznata.

§ 16. Zgodopis. Današnja srpska kneževina jest jedan dio Herodotu još poznate Mezije u kojoj su prebivali ilirski narodi: Tribali, Dardani, Gete itd. Ovi su godine 340 prije Isukrsta razbili Filipa kralja maćedonskog; sin njegov Aleksander osveti ovu sramotu i Tribale pridobije, koje je njihov Sirmo predvodio. Godine 29 prije Isukrsta Rimljani osvoje Meziju i pridruže je velikoj Iliriji. Dok je rimsko carstvo cvalo dotle je i današnja Srpska u građanskome življenju napredovala; mnogi gradovi, putevi itd. do Rimljana ovdje su napravljeni, što ostanci, podori i gradine toliko svjedoče. Kad se rimsko carstvo razdvoji i oslabi, onda mnogi barbarski narodi posjednu sad ovu sad onu državu; Huni, Sarmate, Goti, Gepidi i najposlije Obari iliričke države preuzmu. Car Iraklije (610—645) ne mogavši Obare pokoriti, zovne Hrvate i Srbe da oni Obare protjeraju, zemlja im neka je na poklon, samo neka su podložni caru. Po svjedočanstvu, dakle, Porfirogenetovom, Hrvati i Srbi zauzmu ilirske države oko god. 650. Srbi, istina, bili su podložni carevima carigradskim, ali imali su svoje župane, koji jesu li danak Carigrađanima plaćali, ne zna se.

U polovini IX. stoljeća Srbi poznadu pravu vjeru kršćansku. Srpski župani god. 1.150 od Carigrađana nezavisni postanu. Obitelj Nemanjića najprije kraljevsko, zatim carsko dostojanstvo sebi pribavi. Stjepan Dušan srpsko carstvo raširi i na način carigradski uredi. Ali po njegovoj smrti 1357 srpski velikaši među sobom carstvo podijele, i kad Vukašin cara Uroša (sina Dušanova) pogubi, današnja Srpska zapadne Lazaru Grebljanoviću, i on je s njome upravljao kao knez i u Kruševcu stolovao. God. 1.389 na Kosovu Polju Turci pogube Lazara. Srpsku osvoje. Car Bajazit podijeli zemlju među Lazarovim sinom Stjepanom i Đ. Brankovićem. Po smrti Stjepanovoj,

njegov dio pripadne Brankoviću, i ovaj stolicu u Smederevo prenese. God. 1439 Srpska sasvim padne pod Tursku; osim Beograda i još nekoliko gradova, koje su Ugri držali, ali i ove god. 1521 osvoji car Sulejman. Godine 1718 skoro svu današnju Srpsku osvoje Austrijanci, kojom opet god. 1739 zavladaju Turci. Tako isto Austrijanci bili su uzeli god. 1790 Beograd, Šabac i veći dio današnje Srpske, al sljedeće godine opet povratili.

S početkom ovog stoljeća g. 1804, dahije, vrsta baša — janjičara — sa svojim ugnjetavanjem narod srpski probude, te pod načelništvom Đorđa Petrovića — prozvanog Karađorđe, najprije dahijski a potlam i ostalih Turaka preko tri stoljeća trajući jaram stresu. God. 1812, pomirivši se Rusi s Turcima da se Francuzima laglje odupru, Srbi sad sami budu ostavljeni. God. 1813 Karađorđe ostavi Srpsku, i Turci opet pod čeoništvom Sulejman-paše Skopljaka natrag uzmu i, po starom običaju, narod počmu Turci mučiti i osvećivati se. Lonac, kad prevrije, valja da pokipi, tako i Srbi, ne mogući više turskog ugnjetavanja podnositi, g. 1815 nanovo se podignu pod čeoništvom Miloša Obrenovića, te Turke koje iz pašaluka beogradskog protjeraju koje u gradove zbiju; god. 1818 s Marašli-Ali-pašom privremeni ugovor učine. Kasnije, god. 1829, posredstvom Ruske, ugovorom Drinopoljskim Srpska dobije svoje granice od g. 1812, i car turski Srbe za slobodne, ali danak otsjekom godišnji plaćajući, pripozna; unutarnji poslovi iliti upravljanje sve je pri narodu; da se ovi ugovori ne povrijede, već da u cijelosti ostanu, jamči dvor ruski kao pokrovitelj kneževine srpske. Ovo je ukratko zgodopis naroda srpskog. Ko želi opširnije znati neka čita staru historiju Davidovića god. 1846 u Beogradu preštampanu, noviju, pako, iz »Danica«

Karadžićem u Beču god. 1823, 1824 i 1825 izdavanih, i knjigu »Miloš Obrenović knjaz Srbiji iliti građa za srpsku historiju«, Budim 1828.

(»Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«, Zagreb 1847, str. 73—74, 75—76, 80—81, 84—85)

Korist duhovnu i vremenitu, dapače i potreboću narodnih učionica dokazivati suvišno je, svak je pametan o tome uvjeren, a za ono nekoliko nadrimudraša, koji s naukom hoće da monopoliraju — paltadžije — neću govoriti, jerbo oni svašta ne štiju, pa neće htjeti ni ovo.

Nama Turci ni njihovo upraviteljstvo ne smeta slobodu učenja, nas smeta: *nemarnost i siromaštvo!* Al kad bi mi marljiviji bili nego što smo dosad, te našeg puka veći prijatelji bili, mi bi siromaštvo nadvladali, evo ovako:

zamolivši turski Devlet u Carigradu, dopustili bi nam barem štogod iz hazne, u koju mi najviše dajemo, za naše pučke učionice; drugi način jesu dobrovoljni darovi: u Bosni imade do 160·00 kršćana, a rišćana preko 500.00. Sad svaka duša na godinu da dade najmanje po dvadeset para (neko, istina, neće dati ništa, al opet biće ih koji će za ovaj sveti posao dati i deset puta više). Sad kad bi svake godine što se sabere davato na korist, koja je slobodna na priliku 6 od 100, za deset godina mi bi imali veliku glavnicu, iz koje bi: učitelje plaćali, učenike siromašnije s knjigama potpomagali, a učenike oštroumnije u inostrane zemlje za veće nauke slali.

O ovomu narodnomu poduzeću moglo bi se mnogo šire govoriti, al za domorodce držim da je dosta. Bolje manje mudrovati, a više raditi, usta se sprdaju a kesa govori, kazali su pametni; zato pozivam ovim pismom svekolike Bošnjake koji rod svoj ljube, obojeg zakona, da pruže svoju ruku i počmu na ovu svrhu davati. U svakoj varoši, župi i manastiru, nek se nađe nekoliko poštenih ljudi, ter neka kupe novce, koji nek dotlen kod njih ostanu dok se ne dogovorimo koga ćemo odabrati da se brine za tim;

imena darovnika, i koliko su dali, neka meni pošalju: ja ću sva imena, koliko je ko dao, ovdje štampati, i od ostalih računa i konta potpuno svagda izviješće davati. Ja, pako, od vremena kad se ovo s pomoću Božjom započme, računajući, obećajem »za glavnicu narodnih učionica u Bosni« svake godine 1 talir davati. Ja bih želio da zajedno i rišćani i krišćani imaju jednu glavnicu; al ako, po našoj nesreći ne možemo u dobru opštemu biti ujedinjeni, možemo i nabaška rišćani za svoje, a krišćani za svoje učionice kupiti: »ako ne možemo kako hoćemo, a mi radimo kako možemo!«

Ja predviđam da već mnogi govore: »Ovi naš novi književnik po oblacima kule zida.« »Ufatiće se zubima za vjetar!« Nemojte, braćo, tako! Za izgled neka nam služe Bugari, naša braća i po udesu i po plemenu, njih tište iste nezgodne okolnosti koje i nas Bošnjake,[1]) pak, po nastojanju neumrlog Neofita, sabrali su za svoje učionice lijepu glavnicu, oni su utemeljili više od 50 učionica muških, sad o tome rade da zavedu i ženske; a više mladih Bugara uči se po višim učionicama. Zar je nama Bošnjacima suđeno da od svega Turskog Carstva posljednji budemo? Nije, ne dao Bog, samo započmimo, pak će Bog biti na pomoći!

Rišćani[2]) od više godina, po većim varošima: Sarajevu, Travniku, Banjaluci, Mostaru, Foči, Taslidži, Novom Pazaru, Zvorniku, Tešnju, Prijedoru i Lijevnu,

---

([1]) Ja pod ovim imenom razumijem sve Bošnjake u svoj Bosni, Hercegovini, Krajini, Posavini, Podrinju i Prekodrinju; mi smo svi Bošnjaci, ova cijepanja nas i jesu do ništa dotjerala!

([2]) Pod ovim imenom razumije se kod nas u Bosni kršćani grčkog vjerozakona. Rišćani i kršćani, to je svak vidi sve jednoc korijena, samo što se drukčije izgovara; što se sad zasad ovakim nazivanjem služimo, nek niko ne zamjeri, jer prvo, kod nas u Bosni tako se zovemo među sobom i niko se ne srdi; drugo, što sve najednoč ne možemo preinačiti.

imaju neku sliku narodnih učionica, gdje trgovačka, zanatliska, i gdjekoje seosko dijete, uče čitati staroslavenski bukvar, časlovac, a koji zaviri učenik u Katihizis, i Psaltir, taj je sve dovršio nauke, a ponešto znaju i pisati, ako će biti i jeroglifima! U ovi broj ne ulazi učionica travanjska, i lijevanjska, u prvoj je vrijedni učitelj *Petar Šarkić,* rodom iz Srijema, bivši više godina učiteljem u Loznici, u drugoj je vrsni mladić Đorđe Margetić, rodom iz Vrljike, svršivši pet godina bogoslovlja u Zadru;[3]) oba ova učitelja svoje učionice na europejski način uredili su, i svoje učenike i u drugim naucima prilježno uče. Hrišćanske učitelje većinom plaćaju djeca, na mjesec po jednu cvanciku, a negdje i opštine iz crkvene kase.

Ove učionice trebalo bi providjeti s dobrim učiteljima, i s potrebitim knjigama, onda bi cvale i narodu koristile, osobito kad bi se i po drugim opštinama otvorile još toliko, a jedna u Sarajevu, ol Travniku, gdje bi se veći nauci predavali za one naučiti koji bi htjeli biti, a i podobni bili za učitelje i sveštenike. Narod nijedan ne može napredovati, ni duhovno ni tjelesno, ako nema učene i dobre učitelje i sveštenike: »ako slijepac slijepca vodi, obadva će u jamu propasti!« — uči nas Duh sveti.

Sadašnji preosvešteni g. Ignatija, arhiepiskop sarajevski, za ovim je se prije dvije godine počeo brinuti i lijepih novaca što je on položio, što drugi sarajevski rišćani po njegovom nastojanju, želeći zavesti jedno učilište odličnije, al kako sam razumio, ovo će samo za Sarajevo. biti, a ja bih želio da bude za sve bosanske hrišćane sjemenište, u kojem bi se mladići za sveštenike othranjivali! Zato molimo ne samo spomenutog g. mitro-

(3) Prije nekoliko vremena, po nastojanju nekih sarajevskih domorodaca, zavedena je nova učionica u *Sarajevu,* gdje će djeca nešto više od časlovca i psaltira moći naučiti, a za učitelja došao je spomenuti g. Đorđe Margetić.

polita, već i ostale istočne episkope, da raspišu po svima župama — parohijama — da se od bogoljubnih krišćana, popova, i časnih opština za ovu svetu svrhu kupe dobrovoljni drugovi. To je moja i sviju pravih krišćana općenita želja! —

Kršćani narodnih učionica doskoro nisu imali. Prije dvije godine bogoljubni franciskanski starješine nisu propustili vrijeme zgodno, te su utemeljili narodne učionice u Fojnici, Kreševu, Travniku, Lijevnu i Varcaru[4]); u njima uče kapelani u čitanju i pisanju latinskom i srpskom, računu, nauku kršćanskom, i to sve besplatno, izvan ako kogod dragovoljno dadne štogod. Najgore se učitelji pate s knjigama, kad dijete proštije abecedar i pročita bukvar, nema drugih knjiga, osobito djeca siromašnija; i ovome nedostatku, ko će drugi pomoći, ako ne zavedemo prije spomenutu glavnicu? Drukčije biće nam trud našeg učitelja uzaludan.

Koliko su dostojni franciskanski starješine pohvale zarad spomenutih učionica utemeljenih, toliko ih opet molimo od strane svega našeg puka, da još utemelje i otvore učionice u *Jajcu, Skoplju Gornjemu, Sutjeskoj, Varešu* i *Tolisi*. Ovdje svagdje kapelani stoje, samo trebalo bi da kapelane, koji na to pregnuće imaju, metnu na mjesta ova i za učitelje odrede. Još to dodati imam, da ne samo djeca idu u učionicu iz onoga mjesta, već iz sve župe; zato valjalo bi prignuti osobito imućnije

(4) Žao mi je što svih učionica izvješća nemam. Moja *Varcarska* ovako stoji: 18 kršćanske muške i 12 ženske; rišćanske 17 djece broji; među ovim posljednjim ima tri oženjena dakona, koji će se zapopiti: dva sata prije podne a dva sata poslije podne stoje djeca pod mojim nadziranjem; podučavanje biva načinom Lankasterovim, tj. djeca jedna drugu uče.

seljake da svoju djecu namjeste kod svog znanca, u onomu mjestu gdje je učionica: nekoliko oka žita i tovara drva, nije velikog troška, što bi dali za uzdržanje svoga djeteta, a korist od nauke koliko duševna toliko i tjelesna jest neiskazana! Samo ovako dostignućemo namjere naše duhovne i vremenite.

(»Bosanski prijatelj« I, s. 131—134)

Kog su vjeroispovijedanja, istočnog ol zapadnog, stari Dalmatini bili, neće mi se sada istraživati, ni u stara malo izvjesna vremena spuščati! Dakle, počnimo malo kasnije. Mlečani, osvojivši Dalmaciju, kao gospodari nastojali su svoj vjerozakon zapadni sve to većma raširiti: to nam svjedoče toliki samostani i biskupati utemeljeni nemalo u svakom gradu. Kasnije, XVII stoljeća, kad Mlečani prisvoje nekoliko kotara u Bosni i Albaniji k svojoj Dalmaciji, i kad mnogi nagrnu naseoci iz Turske, broj istočnih hrišćana u Dalmaciji dosta znatan postane i od godine u godinu sve je rastao. Istina da sveštenstvo zapadno svjetovalo je senatu mletačkomu da bi se ovi novi naseoci što prije na zapadno vjeroispovijedanje obratili. To je isto i senat želio, al kako bi mogao učiniti, nije znao! Jedina sila mogla je sredstvo biti, al senatu se to nije vidjelo probitačno. Boj bio je sveđer s Turcima, a ovi ljudi bivši oko međe, a drukčije duha junačkog, žedni osvete od svojih prijašnjih gospodara, mučno je bilo senatu takve ratoborce razdraživati i u vjerozakonu uznemirivati, budući da su najviše za sačuvati svoj vjerozakon i doselili se ovamo iz Turske: ništa nemanje Mlečani, ako dalmatinskim hrišćanima nisu nikakva zla činili, nisu im ni dobra kakvog htjeli učiniti. Tako u početku XVIII stoljeća Nikodim Busović, vladika, koji je stajao u samostanu Krki, nije bio pripoznat od vladanja mletačkog, a poslije smrti njegove ne samo da hrišćanima nije dopušteno drugog vladiku imati već zabranjeno im je da više vladike iz Turske i iz Austrije ne smiju k njima dolaziti; već im je dan provikar generalni, koji je bio podložan hrišćanskom vladici u Mlecima stanujućem.

Po propadanju mletačke republike dalmatinski hrišćani od francuskog vladanja dobiju vladiku god. 1808, da sjedi u Šibeniku, koje kasnije i Austrijanci dopuste, i tudi je stolovao sve do god. 1841. Te godine premjesti se u Zadar, zajedno sa sjemeništem. Na ovog vladiku (episkopa) spadaju svi hrišćani u današnjoj Dalmaciji i jedna parohija Perej s 208 duša u Istriji. Ima jednog provikara — namjesnika u Kotoru. Po šematizmu općenitom dalmatinskom g. 1846 imao je ovaj biskupat — eparhija: samostana 11, župa 115, duša 79.986. Narodnih učionica hrišćani dosad jedva tri da su imali; ima, pako, u Zadru jedno sjemenište za duhovnike, u kome 40 mladića uči se nauke bogoslovne, tečaj je od pet godina i plaćeni — stipendijati — su carski. Uči se ovdje jezikom ni srpskim, ni ruskim, ni crkvenim upravo, već što se ne zna u jednom, to se iz drugog pomaže! Kakvi se nauci ovdje predavaju, iz rukopisa ol po kome autoru, to ne treba da svak znade, zato malo napretka kod nas biva jerbo mi svašta učimo pa opet malo znamo! Domorodac će me razumjeti. . . Budući da hrišćani dalmatinski nemaju narodnih učionica, zato se nije ni čuditi što njihovo književestvo svog značaja nema. Prijašnjih godina na knjige srpske koje su ugarski Srbi izdavali mnogo se je predbrojnika nahodilo, a od nekog vremena sve se srasta i na manje dolazi. Ne znam koji to uzrok ima biti. Ili može biti nema pojedinih domorodaca koji bi na se breme od sakupitelja uzeli, ili je može biti stalež trgovački i sveštenstvo ohladilo za prosvjećenjem.

Među književnike dalmatinskih hrišćana dolaze: Gerasim Zelić, arhimandrit i provikar generalni dalmatinskih hrišćana, rođen u Žegaru god. 1752, umro 1828, izdao je »Žitije Gerasima Zelića« itd. Budim 1823 u vel. 8.

Spiridon Aleksijević, starinom Miloradović iz Hercegovine, sinđel i župnik zadarski, umro 1841, izdao je:

»Rukovodstvo čelovječeskog života« itd., djelo lorda Kesterfielda, prevod s talijanskog, Budim 1830, u 8, str. 211.

Teofil Stefanović, jeromonah i učitelj u sjemeništu zadarskom izdao je: »Zašto — zato, ili izjasnenije najobičnijih pojavlenija koja u jestetstvu bivaju«, Zadar 1842.

Božidar Petranović, rodom iz Šibenika, naučitelj prava i pretor, sad u Obrovcu, jedan između prvih domorodaca i učenih Slavjana u Dalmaciji. On je prvi počeo braću buditi, svjetovati da se okanu dugotrajne nemarnosti za narodnost. Iz tog ogleda zaveo je za dalmatinske hrišćane jedno povremeno djelo: »Ljubitelj posvešteníja ili Serbsko-dalmatinski magazin«, god. I, Karlovac 1836, u 8, str. 112; god. II, Karlovac 1837, u 8, str. 132; god. III, Zadar 1838, u 8, str. 90; god. IV, Zadar 1839, u 8, str. 138; god. V, Zadar 1840, 8, str. 173; god. VI. Zadar 1841, 8, str. 122; ukupno, dakle, šest knjiga. Kao carski činovnik, pored mnogih poslova, nije mogao dalje proslijediti izdavanje, već ga je drugom predao. Nadalje izdao je u Zadru god. 1838: Nekoliko riječi dalmatinskim Ilirima — Srbima prilikom Nove godine 1839, ćirilskim i latinskim slovima. *Riječi* ove samo kad bi se od Dalmatinaca čitale, scijenim da bi se njihovo srce probudilo, makar i mramorno bilo, ali surdo canere fabulam zaludu je. Petranović šalje svoje članke ne samo u njemačke i talijanske već i u naše časopise. Prošaste godine oglasio je u tri knjige »Istoriju književestva sviju naroda«. Iste godine izdao je u Zadru kod Batare: »Parole in Risposta all' Articolo del chiarissimo signor Nicolo Tommaseo Della toleranza del dott. Petranovich, u 8, pag. 16. Tomazeo, po svoj prilici, površno je proštio djela neumrlog našeg Obradovića, te je mogao tako zaći i reći da Obradović pokraj maksima francuskih — Rusoa i Voltera — imao je dosta predrasuda vjerozakonskih. Zaista, iz njegovih djela protivno se vidi: ovo, dakle, Petranović brani i pravo ima.

Juraj Nikolajević, rodom iz Jaska u Srijemu, sada župnik u Dubrovniku, vrli domorodac. Dok je Petranović izdavao »Magazin«, dotle je on njegov naglavniji pomoćnik bio, koga godine 1842 isto tako uređenje na se primi. Svi slavjanski književnici g. Nikolajeviću imaju biti zahvalni, što nam je toliko povelja starih ilirskih gospodara prepisao, koje je pop bosanski Pavo Karanović, godine 1840, pod naslovom »Serbski spomenici« u Beogradu izdao. To je zaisto veliko blago, koje g. Nikolajevića nije malo truda stalo, dok je pročitao a kamo li prepisao! Kamo sreće kad bi se nastavilo izdanje druge knjige tih spomenika. Izdao je Nikolajević »Mladić kako treba da se izobrazi«, prevod iz njemačkog, Zadar 1849, u 8, str. 344. Kad se g. Petranović odrekne izdavanja »Magazina«, da ovo poduzeće ne propadne, uzme na se uređivanje i dosada izdao je četiri knjige: Magazin za g. 1842, 8, str. 120; za god. 1843, 8, str. 110; za god. 1844, 8, str. 132; za god. 1845, 8, str. 154; sve u Zadru kod braće Batara; za god. 1846 još je pod tiskom. Mnogi će može biti pomisliti, nije tude ni knjiga ni književnosti, a da u Magazinu niti ima slasti niti masti!? Ali si se prevario koji još nisi imao prigode spomenutih 10 knjiga Magazina ovog čitati. Ako pogledaš na važnost predmeta, ako na čistoću jezika, slobodno ćeš reći da mnoge druge knjige koje Srbi u Ugarskoj i u Beogradu izdavaju za sobom ostavlja. Moja nije namjera ovdje pojedine članke navoditi, koji se u ovih dosad izašavših 10 knjiga nahode; dosta je da napomenem da u njima ima članaka koji bi svaki drugi domaći ili inostranski časopis mogli resiti i kititi. Slava, dakle, g. Petranoviću koji je ovo djelo zaveo i utemeljio! Slava g. Nikolajeviću koji, ne gledeći na svoju štetu, nije pustio Magazin da propadne, već ga i sad pomljivo uređuje! Čudim se a i žao mi je što Srbi u Ugarskoj i Srbiji od nekog vremena nimalo ne mare, a od prije mnogo predbrojnika na njeg

je bilo. Tako isto Iliri, il ne znaju, il ne mare za ovo djelce. Nemojte, braćo, ni jedni ni drugi u napredak štediti 30 kruna srebrenih na godinu što ćete potrošiti, ne puštajte da vam ovaj glasonoša iz Dalmacije pogine, gdje još slavjansko sunce nije ogranulo, malo prosijeva. Hoće se, dakle, pomoći, da ograne i ugrije hladna srca Dalmatinaca.

Na sverhi još nekoja da napomenemo o »Magazinu«, ne kao da bih se ja učiteljem silom g. Nikolajeviću nametao, već samo iz prijateljstva i goruće želje za napretkom. Dalmacija slavjanskome svijetu još je nepoznata, i što o njoj znamo, to blizu sve od tuđinca znamo! Svaki pravi domorodac želio je da se Dalmatinci probude, tuđinstvo i nemarnost odbace, a u kolo uzajamnosti slavjanske stupe. »Zora«, istina, zabijeli, al dana ni od želje nema. Dok je ovakva kakva je sa god. 1847 počela izlaziti, dotle ne može nam organ biti naše sloge ni uzajamnosti, već jedine babe Stane. Bože ju pod starost ne udri po glavi, a za mladost i ne pitaj! A pri tome »Zora« za dugo se nit može održati. Istina, izlazi u Zadru i »Gazzeta di Zara« i »La Dalmazia«, al mnogi domorodci ne mogu se s njima pomoći, a o slavjanstvu nismo ni dosad mnogo od tuđinca čuli što bi za nas bilo. Zato molimo g. urednika »Magazina« da nam unapredak svake godine ukratko priopći šta se u Dalmaciji važna dogodi, bilo u političkom, trgovačkom ili industrijalnom pogledu, a osobito u književnom; ako ništa više a to barem imenoslov knjiga koje se u Dalmaciji preko godine izdavaju u kome drago bilo jeziku. Gdje i koliko je novih učionica zavedeno kako od hrišćana tako i od kršćana.

Zatim g. Nikolajeviću najlakše je znati kakve se na Cetinju preko godine izdavaju knjige, da nam ih priopći i da znamo šta se kod Crnogoraca za pučku prosvjetu radi. Najposljednja mi ostaje želja da unapredak ranije izlazi,

barem s početkom svake godine »Magazin«. Kad bi se ove želje ispunile, ne sumnjam da na »Magazin« ne bi više predbrojnika bilo. Dakle, odmah, i podvostručiti mogla bi se veličina knjige. Te tako imajući u »Magazinu« pravog glasonošu iz Dalmacije, nadoknadio bi nam štetu koju nam uzrokova baba Stane, otevši nam »Zoru dalmatinsku«.

(»Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«. Zagreb 1847, s. 87–89)

DOGODOPIS

Patriae scribere jussit amor!
Ovidius

I. UVOD

Prostor zemlje među rijekama: Savom, Unom, Drinom i Morem Jadarskim od stoljeća IX naziva se »Bosna«[1]). Od najdavnašnjih vremena spadala je Bosna na Veliku Iliriju — Illyricum magnum, koja imadijaše svoje kralje. Ovi kad budu od Rimljana predobiveni, Iliriju razdijele na različite države. Bosna spadaše u Panoniju drugu konzularsku. Augustus pridruži se Dalmaciji[2]). Po razdjeljenju rimskog carstva, godine poslije Isukrstova narođenja 379, na istočno i zapadno, Bosna potpadne pod istočno, tj. grčko carstvo. Oslabivši obadva carstva, u Bosnu i u druge ilirske države najprije provale divlji narod Goti, stoljeća V; sljedećeg, pak, stoljeća VI, Gote protjeraju Avari i s ilirskim zemljama zavladaju, ali ni ovih dugovječno ne bude gospodstvo. Pod Iraklijom, grčkim carem (g. 610—641), slavenski narodi Hrvati i Srbi protjeraju Avare posvojivši ilirske zemlje i svoje gospodstvo utemeljivši.

Bosna k istoku Srbima, k zapadu Hrvatima zapadne. Stanovnici u Bosni, kano i u ostalim ilirskim zemljama,

[1]) Od dogodopisaca ime ovo prvi napominje car grčki Konstantin Porfirogenita. De adm. Imp. Cap. 31 In agro vero Bosonae — Civitates Caterac Desnec etc.

[2]) Farlati, tom. 4, pag. 37.

od najdavnijih vremena bili su Iliri, pleme slavensko.[3]) Gospodujući narodi, Rimljani, Grci, Goti, Avari, vjerovati ne možemo da su stare stanovnike iskorijenili; njihovo gospodstvo samo nad gradovima i u ravnicama bilo je, planine, pako, i brda uzdržali su stari stanovnici.

Ovome svjedočanstva ne treba; svak razuman vidi, i najviše iz toga razložiti može, prvo, što Srbi i Hrvati nisu mogli naseliti u kratko vrijeme ove zemlje, budući da su se oni krenuli iz sjevera ne kao narod, već kao jedno odjeljenje vojničko; drugo, što znamo, da od blizu 400 godina Turčin s Bosnom vlada, i da je u vrijeme uzeća Bosne 60.000 u Aziju preselio, preko 30.00 u janičare pokupio, a ko će izbrojiti koliko ih je pogubljeno i u druge zemlje otseljeno; pak i do današnjeg dana narod bosanski u svojoj bitnosti se uzdržao, i premda su mu ravnice i doline većinom oduzete, ništa ne manje on bregove i sad drži; on se v l a h o m i sada zove, kao što

[3]) Noviji dogodopisci naši, nasljeđujući inostranske o nama pišuće, stare Ilire neće da priznadu za slavenski narod, već, povukavši se za Porfirogenitom, drže da su Slaveni stoprv VI stoljeća u Iliriju došli i da današnji svi Slaveni na jugu jesu potomci Srba i Hrvata, a o Bugarima i Slovencima, ništa i ne spominjući! Inostranskim pisaocima i našim nekim tobožnjim dogodopiscima niko se ne čudi, ali zaista svak se ima čuditi slavnom piscu P. Šafariku, koji Henete drži za Slavene; a da su Heneti bili Iliri, to niko ne sumnja; vidi njegova djela Ueber die Abkunft der Slaven, i Starožitnosti Slowanske, pak i opet u ovom posljednjem djelu govori: da nikakvih Slavena prije došašća Hrvata i Srba u Ilirsku nije bilo; sravnivajući ovo, i jošte nekoja njegova protuslovja u obziru ovoga predmeta, kazati se mora zaista čudno razloženje!! — Ko se želi bolje u ovoj istini: d a s u s t a r i I l i r i b i l i s l a v e n s k o g r o d a, uvjeriti, neka čita slavnog K a t a n č i ć a osim drugih djela osobito djelo: De Istro eiusque adcolis Commentatio etc. Budae 1798. — Dr. Lj. Gaja: »T k o s u b i l i s t a r i I l i r i?«, vidi D a n i c e I l i r s k e, godine 1839, broj 10—15, zatim S l a v j a n k e g. K u k u l j e v i ć a, djelce istina maljušno, ali istoričko.

ga i bosanski vladaoci u svojim poveljama prije 600 godina zvaše; on govori i sad onaj slavenski južni jezik kao što ga u našim slavenskim rukopisnim poveljama od stoljeća XIII čitamo.

Bosna zemlja dobila je ime od rijeke B o s n e, kao što Rama od R a m e, Rascia od R a š k e, po običaju slavjanskom, kako i, na primjer, Moravija od rijeke M o r a v e itd. I premda je to sasvim očevidno, ipak mnogi misle i pišu da joj ime proizlazi od imena naroda B e s a ili, kako neki kažu, Bosa, koji se negda, prije došašća Hrvata i Srba u ove zemlje, doselili bijahu iz Tracije, od Bugara protjerani.

Besi ili Bosi, grana naroda getsko-tračkog, obitavali su zemlju od Nesta do Hema, zapadno Srdim u Misiji, istočno Odrisim, u dolini filipoljskoj susjedi. Poznati su bili po ocu dogodopisa, H e r o d o t u, godine 71 po rođenju Isukrsta. Cara Oktavijana vojvoda M. T. Lucullus predobio ih je i pod rimsku zapovijed metnuo. Strabo govori da su narod razbojnički bili. Ovidije napominje, u svom žalopjevu, kako je nesnosno među njima prebivati.[4]) Besi bili su zaista narod slavenski — ilirski — od Grka različit; tako se štije kod dogodopisca P a g i u s-a, tom. II, »g. 315, u životopisu sv. Teodisija strojnika — Coenobiarcha — da je sv. Niceta sagradio u prostoru samostanskom crkve, u prvoj Bog se je slavio u grčkom jeziku, u drugoj Besi s v o j i m j e z i k o m božanstvene hvale pjevahu; u trećoj Armeni Bogu se moljahu; a u četvrtoj iz tjelesa ljudskih vragovi se istjeravahu.«

Da su Besanci potomci ovih Besa tvrde dogodopisci: Seb. Munterus u svojoj Cosmographii K. IV Lud. Tubero

[4]) Vivere quam miserum est inter Bessosque Gaetasque. Ex Ponto Tris. III. El X. v. 5.

— Cervarius Dubrovčanin.[5]) Ant. Bonfin Neapolitanac i Matije Korvina historiograf Dec. II, libro X, Peter de Réva, pisaoc ugarski.[6]) Sin Timon, po isti način dogodopisac ugarski,[7]) i više drugih vidi kod M. Orbinija, str. 345.

Koji vođa i koje godine su ovi Besi ovamo došli, to se uprav kazati ne može, po svoj prilici na svrhi stoljeća VI. Onog vremena dogodopisci o ovom preseljenju Besa ništa ne spominju, i ovo mučanje mnogima služi za razlog s kojim pokazuju da današnji Bošnjaci nisu Besa potomci. Ali ovaj razlog ništa ne valja. Koji dogodopisac kaže kad su prvi Slaveni u Evropu došli i koji su ih vođe izveli, kako su se raselili i mnoga druga, koja mi danas zato ne znamo, što o njima niko nije pisao, a da su se dogodila, niko ne sumnja.

II BANI BOSANSKI

Kako se god ne može vrijeme naznačiti istinito kad su se Besi u ovu zemlju iz Tracije doselili, tako isto niti se imena vođa mogu znati. Ništa nemanje imali su brzo podloženi biti poglavarima prevalitanskim[1]), i to još sto-

[5]) Commentariorum Lib. 5. § 4. Porro Bosinates Thraecum Bossorumque Soboles olim Thracia a Bulgaris pulsi, eas regiones Illyrici insederunt, quae Savo, Valdano, Drina omnibus, et mari adriatico, quod Dalmatiae protenditur, continentur.

[6]) Corona Hung. Cent. 7 Bosna, vel. Bosnia, ab incolis, qui vulgo Bosnii olim et Bessi appelabantur, dicta regio etc.

[7]) Imago antiquae Hungariae pag. 18... Auctor enim qui ante Turocium scripsit Cronica Hungariae, Bessos vocat populos, cum quibus reges Hung. apud Savum bellabant.

[1]) Kraljevstvo neki imenuju ovako, neki dalmatinskim, neki slovinskim, a neki srpskim; kraljevstvo ovo ispočetka malušno i tijesno bilo je, otprilike pašaluk skadarski, ali kasnije, kad se raširi, brzo propade.

ljeća VII[2]). Stoljeća pako IX (g. 874), Budimir, kralj prevalitanski, sazove sabor u ravnini duvanjskoj, uredi svoje kraljevstvo i razdijeli ga na županije, pravije, na banovine. Dandulus, dužd i pisaoc mletački, pod godinom 874 u svojim ljetopisima sljedeće piše: »Jest, pako, Dalmacija prva od država grčkih, koja od istoka ima Macedoniju, od zapada Histriju, od poldneva More Jadransko i otoke liburničke; a od sjevera jedan dio Misije; od ravnine, dakle, Duvna — a plano Dalmae — do Histrije, nazvano je Hrvatska Bijela; od rečene ravnine do Drača, Hrvatska Crvena; a prama brdima, od rijeke Drine do Macedonije, Rascija; a od rečene rijeke s ovu stranu, Bosna naimenovao je, i župane u svakoj postavio je«[3]). Bosna, dakle, imala je svoje bane, koji su bili podložni kraljevima više rečenim, ali ovo podloštvo slabo je bilo, dok najposlije sasvim ne odbace ga, i bani nezavisno stanu upravljati.

1. Želimir (Selimirus)

Oko godine 940 štije se, da je prvi bio od banova bosanskih koji ne htjede biti podložan svome gospodaru Tješimiru, zato bi zbačen s dostojanstva.

2. Krešimir (Kresimirus)

Kralja spomenutog sin, a brat Prelimirov, ovaj od oca svoga bi poslan protiv neposlušnog bana Želimira s vojskom; uzmnožavši vojsku svoju s vojskom Čedomira, bana Bijele Hrvatske, svog po materi djeda, pobi se sa Želimirom niže Jajca, nadbi ga i u Ugarsku protjera. Za nadarenje otac mu predade pod vlast bosansku ba-

[2]) Pejačević, Colloquio 12, pag. 373.

[3]) Ovo Dandulus piše kod Lucia L. 2. Cap. 3. i to po popu Dukljanskom kano i Orbini, pag. 211

novinu. Po smrti svoga djeda Čedomira, oko godine 970, naslijedi i Bijelu Hrvatsku. Po Dukljaninu, Orbini, Du Cange, Pejačević, Farlati itd. pišu.

3. Stjepan I.

Sin Krešimirov, po smrti svoga oca stupi na dostojanstvo bana bosanskoga. Bio je veliki prijatelj Dubrovčana. Oko godine 1080 dođe u Dubrovnik sa ženom svojom, i od Dubrovčana lijepo primljen i dočekan bude. U znak ovog prijateljstva, darovao im je tvrđavu Župu (Breno) sa spadajućim na nju zemljištem Gruž (Gravosa), Rijeku (Ombla), Zatonj (Malfium)[4]). Po smrti ovog bana, porodi se u Bosni boj unutarnji, radi šta žena njegova Margarita otiđe u Dubrovnik ponesavši sobom i blagajnicu sv. križa i više drugih svetaca moći, koja darova crkvi sv. Stjepana. Baveći se ona u Dubrovniku, sagradi crkvu na poštenje svoje zaštitnice sv. Margarite[5]), u kojoj i pokopana bijaše. — Du Cange §. 4, Pejačević Coll. 12, pag. 374. Po Dukljaninu. Uzrok ovih smutnji bijaše:

4. Leget

Stjepana bana sin naravni — kopilan — koji, zlo gledan u dvoru oca svoga, pobježe u Trebinje, gdje othranjen bijaše s Boleslavom, rođakom svojim, koji bijaše sin kralja Prelimira. Oženi se s Lavicom, s kojom porodi 7 sinova. Ovaj Leget, po nagovoru svojih boljara, pobi sve sinove (osim Silvestra) kralja Prelimira, Bosnu sa svojim sinovima preote i banom se nasilu učini, ali dugo u njoj ne banova: kuga bo njega i sinove pomori. Orbini pag. 219, Du Cange, §. 5.

---

[4]) Lukari, Lib. 1, pag. 5 i 9.

[5]) Crkva ova bila je izvan grada, u vrijeme rata ciparskog prenešena je radi pogibelji u grad, kako se iz natpisa vidi; opširnije vidi kod Farlatia, Illy. sac. t. VI, pag. 41.

5. Vukmir

Poslije smrti bana Legeta na banstvo stupi Vukmir, sin Stjepana I. od druge žene, a ne od Margarite. Piše Lukari da Boleslav, Prelimira kralja sin a Vukmirov rođak, bivši od njega uvrijeđen, sa 10.000 vojnika u Bosnu uniđu, nju porobi, pak zatim Dubrovnik opsjedne ištući Margaritu, banicu bosansku; popalivši žita i livade i uzmavši ucjenu od Dubrovčana, vojsku natrag krenu. Du Cange §. 6.

6. Krešimir II

Brat Vukmirov, koga mletački pisaoci Murcimirom nazivlju. Ovaj oko godine 994 imadijaše i hrvatske zemlje pod sobom, koje bijaše preoteo svome bratu Vukmiru. — Mlečanima Suringa. — Nevjerovatno je što Orbini, pag. 347 i 394, piše, da ovaj ban, ne imadući sina već kćer, koja bijaše udana za kralja ugarskoga, ne kaže kog, zato da su se po smrti bana ovog ugarski kralji činili gospodarima Bosne i Hrvatske, ali Bošnjaci i Hrvati za takve ih ne priznavši, da su samo naslov zadržali. Vidićemo da kasnije ugarski kralji uzeše naslov od Rame. Poslije smrti ovog bana ko je Bosnom upravljao, pisaoci ne spominju! Du Cange, Cap. 9. §. 7.

7. Stjepan II

Bodin, kralj, pokorivši odmetnika bana raškog, dođe s vojskom u Bosnu da podloži i ovoga bana, koga protjeravši, namjesti za bana od Bosne svoga prijatelja kneza Stjepana, oko godine 1070[6]). Ovaj ban bio je veliki neprijatelj Dubrovčana, koje za lašnje u podlogu imati sagradi nad njihovim gradom tvrđavu i zapovjednikom postavi

[6]) Lukari, Libro 2, pag. 10.

Vuka Gradiknu, koju poslije Dubrovčani, podmitivši Vuka a vojnike poopijavši licem na Uskrs godine 1116, uzmu i razvale. Vuka učine svojim vlastelinom, od koje obitelji izađu Gradići[7]).

8. Tvrtko I

Od ovoga pisaoci ništa ne spominju izvan da je bio podložan kralju prevalitanskom, ol dalmatinskom.

9. Borić (Boritzes, Boritius)

Od godine 1141—1168 = 27

Ban ovaj sasvim otcijepi se od kraljeva dalmatinskih. On je nezavisno Bosnom počeo upravljati godine 1141. Ivan Cinam, grčki pisaoc, piše u knjizi 3. da je bio podložan Geizi II, kralju ugarskom, i da mu je danak plaćao[8]). Geiza ovaj imajući boj s Emanuelom, carom grčkim, zovnu u pomoć i bana Borića, koji se je junački vladao i grčku navalu snažno uzbio godine iste koje je banom postao, što je Grke dotle ustrašilo da poslije 13 godina, kad je Emanuel opet boj zametnuo sa ugarskim kraljem,

[7]) Miletius — Miletić — dubrovački najstariji pisaoc, i Serafim Razzi, u ljetopisima dubrovačkim Libro 1, Cap. 13. Opisuju opširno ovaj događaj.

[8]) Riječi su njegove: Cum autem ad Savum pervenisset — Emanuel — ad illud inde flumen deflexit, Drunam nomine, quod e superiori loco fractis ostiis Bosthnam a reliqua Serblia dividit; Coeterum Bosthna non subest imperio archi — zupani Serbliae. Sed gens tunc temporis moribus suis, suoque magistratu agebat... His cognitus rebus simulque intellecto Boritzen Bosthnae, regionis Dalmatiae, Exarchum, qui socius in bello erat Peonarchae (id est regi Panoniorum cui erat vectigalis in suam redigere ditionem cupiens, fortissimos milites, ad conservandas cum Boritze manus, dimisit. Libro 3. Kod Lucia Libro 5, Cap. 3.

nije prepustio svojim dalje od Drine robiti. Ali se bojna sreća promijeni. Godine 1154 udari s vojskom na Dešu, velikog župana raškog, i otme od njega Humsku. Milovan, biskup bosanski, otprije spadao je pod vlast arcibiskupa spljetskoga. Na molbe dubrovačkog mitropolite, podloži ga papa sad dubrovačkome, s kojom promjenom ne bivši zadovoljan ni biskup ni ban, na lijepo ne mogavši se stvar dokončati, Borić, uzmavši pomoć od ugarskog kralja, digne vojsku te popali Župu i dojduće godine opsjedne Dubrovnik. Dubrovčani, zovnući pomoć od Kotorana i Peraštana, a imajući dobrog vođu Mihu Bobalića, Bošnjake i Ugre protjeraju od svog grada[9]). Po nastojanju biskupa trebinjskoga Borić mir sklopi s Dubrovčanima pod ugovorom: da Milovan, biskup bosanski, bude podložan dubrovačkom arcibiskupu, Borić, pako, da isplati štetu učinjenu, bojni trošak, i dar pristojan da im dade. Sramotni ovaj ugovor, da učini i ispuni Borić, prisili ga Emanuel, grčki car, Borić bo bijaše njegov grad Biograd opsjednuo u isto vrijeme kad i Dubrovnik; Grci bo ga od Biograda protjeraše, i na Bosnu navališe, ban ne mogući dvostrukoj vatri odoljeti, pomiri se s Dubrovčanima, a malo kasnije i s Grcima, pod tim ugovorom da raskine prijateljstvo s ugarskim kraljem[10]). Godine 1155, kad je mir s Dubrovčanima učinio, dao je povelju benediktincima, otoka lakromskog, potvrdivši im crkvu sv. Pankracija u otoku Mljetu, u mjestu Babino Polje zvanom, sa svim posjedovanjima koja na rečenu crkvu spadaju[11]). U ovoj povelji napominje svoje rođake, sinove

[9]) Orbini, pag. 347. — Farlati tomo 4, pag. 44.

[10]) Kod Raića: str. 165. — Gutri i Grai. Suprotivno, pako, piše Du Cange, §. 10, da je Borić Biograd posvojio od cara Emanuela.

[11]) Vidi pomenutu povelju latinski pisanu, kod Farlatia, t. 6, pag. 79.

i ženu. Obrana Milovana biskupa i ova povelja dana samostajnicima katoličkim, svjedoče da je ovaj ban bio obreda rimskoga. Imao je za ženu Lavicu, kćer Tomaša Vukmirovića, toga vremena velikog vojvode; od ove imao je više sinova, ali samog Kulina pisaoci nam ime spominju. Poslije 27 godina svoga vladanja, umre godine 1168.

Budući da će više puta biti spomenuto uticanje kraljeva ugarskih u stvari bosanske, to najprije vidimo kad su i kako su oni Bosnu svojoj kruni pridružili, ol pravije pridružiti htjeli. O ovome različita su mnijenja i mudrovanja ugarskih pisaoca, vidi Pejačevića Coll. 12, pag. 347. Sva ta umstvovanja s ovim izjašnjenjem nastojim popraviti. Iz prije rečenih vidjeli smo da su bani neki hrvatski bili zajedno i gospodarima od Bosne. Hrvatsku sv. Ladislav, kralj ugarski, skučivši pod svoju oblast, njegovi nasljednici držali su da i cijela Dalmacija i Bosna ima spadati na Ugarsku, što je Koloman i učinio krunivši se u Biogradu primorskom za kralja hrvatskog i dalmatinskog. Suviše, Bela II Slijepi imao je za ženu Elizabetu, kćer Uroša, velikog župana Raškog, koja svome čovjeku donese prčiju — d o t e m — zemlje humske jedan dio; koga natapa rijeka R a m a. Prvi, dakle, od kraljeva ugarskih Bela II Slijepi, u jednoj povelji od godine 1138 nazivlje sebe kraljem od R a m e[12]). Vidi: Tractatio post

[12]) Ugarski kralji naslov: Rame i Bosne za isto značeće držali su, što se doznaje iz povelje kralja Ladislava IV, godine 1274. Kumanima dane, koje početak, među ostalim, »Rhamae seu Bosniae« stoji. Peter de Reva, Corona Hungariae Centuria. 7. kod Schwandtnera tomo 2. dokazuje, da je Andrija II. naslov ovaj donio iz Palestine, i ne znadući za ovu Ramu u Bosni, da je ovo ona R a m a od koje se spominje u sv. pismu III, kraljeva 15, 17. Jozue 10, 28. Sudaca: 19. 11—15. Malo manja pogreška jest i našeg Raića, koji piše na str. 162: »Rama ishodit v' Hercegovině i pri Naroně vpadaet vo adriatičeskoe more«.

Illyrici novi p. 153. Kasnije, pako, kad se patareni u Bosni pojave, onda, na molbu i poticanje rimskih papa, ugarski kraljevi, progoneći patarene, povrijede bosanskih bana nezavisnost, kako ćemo svojim redom vidjeti.

10. Kulin

God. 1168—1204 =(36)

Sin Borića, rođen godine 1145, po smrti oca svoga stupi na njegovo dostojanstvo godine 1168. Sljedeće godine, sjedinivši se sa svojim svojacima, sinovima Dešinim: Miroslavom, Konstantinom i Stjepanom Nemanjom, ustane protiva Radoslavu, posljednjem kralju dalmatinskom, sinu kralja Draginje, i ovoga iz Zete protjera. Radoslav i brat mu Ivaniš prebjegnu u Dubrovnik; i budući da ih Dubrovčani na zahtijevanje Kulinovo i Dešino ne htjedoše predati, to ovi vojsku dignu na Dubrovčane, al bijahu od ovih pobijeđeni[13]).

Ovaj ban ispočetka svoga vladanja bio je pravi katolik, kako se vidi iz poslanice papina Legata Teobalda[14]) na njega pisane godine 1180. A poslije nek se oženi sa sestrom Stjepana Nemanje, koja bijaše bogomilka, i on postade sljedbenik iste vjere. Još godine 1174 bio je otajni njihov sljedbenik i u isto sljedbeništvo privukao je svoju sestru Anu, njezina čovjeka Miroslava, brata mu Konstantina i svoga šuru Stjepana Nemanju, raškog župana. Dapače, protjerane iz Splita i Trogira bogumile u svoju ih državu primi. Razumjevši ovo, Emerik, kralj ugarski, prisili ga ići u Rim k papi, da ondje obeća ostaviti bogomilstvo. On, istina, ode u Rim i pod zakletvu obeća

[13]) Orbini, Pejačević itd.

[14]) Kod Farlatia t. 4, pag. 44, s natpisom: »Culin Magno Bano Bosnae«.

da unapredak niti će on slijediti nauk bogomila niti iste trpiti u svojoj zemlji, ali kako vidimo iz poslanice Vukana, kralja srpskog, na papu Inocencija III, godine 1199 pisane, Kulin opet se je povratio na krivovjerstvo[15]).

Godine 1197, Andrija, Emerika kralja brat, otme mu zemlju Humsku, ali po svoj prilici on je ovu zemlju natrag oduzeo i banovinu svoju tako raširio da je u duljinu 10 dana hoda imala. Ban ovaj bio je prvi koji je počeo državu svoju uređivati: mnoge inostrane zovnu u svoju zemlju, koji iz praznih mjesta, sela i gradove zavedu, gvozdene majdane otvori; dvojici Dubrovčana ustupi u gori Jagodini — mjesto među Sarajevom i Varešom, danas Nišići zvano — gdje oni otvore rudokoplje gvožđa i srebra, jednu tvrđavu sagrade, koja za dugo vremena mali Dubrovnik zvala se je. Iz ovih majdana Dubrovčani su duže vremena znatne dohotke primali. Godine 1189 s dubrovačkim knezom Gervaziom i vlastelom učini ugovor trgovački, davši im pismo da po njegovoj zemlji mogu slobodno trgovati[16]). Raspre vjerozakonske mnogo su ga smetale. Inocencija papa, razumjevši ne samo od Vukana već i od spljetskog arcibiskupa, da je Kulin, a i s njim bosanski biskup Danijel, pravi patarenski nasljednik, Danijela prokune, a i s njim sve sljedbenike koji, ako se ne pokore, da im se sva dobra oduzmu; piše na Emerika kralja, godine 1200, da usiluje Kulina i sve krivovjernike protjerati iz Bosne, a Bernardu, arcibiskupu spljetskom, daje oblast lišiti Danijela biskupske oblasti ako se ne pokori. Videći se Kulin stiješnjen sa svih strana, ostavi bogomilstvo posve, i budući da je biskup Danijel bio umro, to on postavi biskupom Radogosta, kog čini posve-

[15]) Vidi Vukanovu poslanicu, kod Pejačevića, i Farl. t. 4, pag. 45.

[16]) Vidi »Serbski spomenici«, str. 2, pod brojem 1, latinski i bosanski pisanu.

titi po Bernardu, arcibiskupu dubrovačkom, sagradi svojim troškom dvije crkve, koje isti Bernardo posveti, a ban ga lijepo nadarivši vrati u Dubrovnik[17]. Godine, pako, 1222, Bernarda spomenutoga i arhiđakona dubrovačkoga, sa još nekoliko svojih Bošnjaka, kao i poslanike papi Inocenciu III, poslao je s darovima, da izjave njegovu poslušnost i podložnost prama rimskoj stolici, moleći da mu papa svoga poslanika pošalje koji će mu biti od velike pomoći u obraćanju krivovjernika. Papa ovo poslaništvo dragovoljno primi i pošalje mu svoga poslanika Ivana Casaemaria, svoje kapele natstojnika. Ovaj poslanik među mnogima obrati i nekakve kaluđere sv. Vasilije. Prednjaci, dakle, od patarena i ovi samostojnici svoje obraćenje pismeno dadu poslaniku papinu[18]). Poslanik zatim ode u Ugarsku k Emeriku, povevši sa sobom rečene prednjake — njih dvojicu; kod kralja bio je tada i sin Kulinov, koji pred poslanikom, kraljem i arcibiskupom Koločkim, obeća na ime svoje i očevo, da više niti će oni slijediti nauk patarenski, niti će u svojoj zemlji dopustiti da drugi slijede, i ako bi ovo obećanje prestupio, da plati 1.000 maraka srebra. Dva, pako, ona prednjaka, na ime svoje braće obećaše sva ona opslužiti koja im od papina poslanika budu naložena i obećanje ovo zakletvom potvrdiše. Sve ovo vidi se iz knjige kralja Emerika na papu Inocencija III, pisane godine 1204. Kod Farlatia pag. 46, t. IV.

Vrativši mu se sin s ovakvim ugovorom iz Ugarske, Kulin do malo vremena preminu godine 1204. On je imao za ženu sestru Stjepana Nemanje, koja udovicom za njega je pošla; kako joj je ime bilo, dogodopisci ne spominju, tako isto ni djeci koju je s njom izrodio imena ne znamo. Za 36 godina njegovog upravljanja, tako je bila plodnost i obilnost u žitu i u svačemu, da poslije mnogo godina, kad

[17]) M. Orbini, pag. 350.

[18]) Čitaj kod Farlatia, t. 4. pag. 46.

bi koja godina plodna bila, običavali su Bošnjaci reći: »Vraćamo se na vremena Kulinova«[19]). Ovoga bana potomci i sad se u velikom broju i bogatstvu nahode u Bosni pod imenom bezi Kulenovići, a ima i grad na desnoj obali Une, Kulen Vakuf.

*

Da ukratko štogod vidimo i od sljedbe patarena, koji se često u ovome dogodopisu spominju. Početnik ovih krivovjernika, bio je neki Vasilije Armenin, liječnik u gradu Tebrici, u Armenskoj. Osvađen radi svoga zlog i vjeri Isusovoj protivnog nauka, po zapovjedi cara Aleksija Komnena s dvanaest svojih drugova bude sažgan. Njegovi nasljednici, da se lakše obrate, po savjetu biskupa antiokenskog Todora budu premješteni iz Armenije u Tračku oko Filibe, god. 969. Ali se s njima protivno dogodi: mjesto što bi od drugih bili izgledom i trudom obraćeni, oni druge k sebi privukoše i brzo se u Bugarsku uvukoše, gdje novo ime stekoše: b o g o m i l a i p a v l i ć a n a. Sljedba ova iz Bugarske u Francusku pređe, donešena po krstonoscima, koji su se s istoka vraćali preko Bugarske. Peter Bruysius prvi je počeo učiti, poslije njega Henrik, a najviše Peter Valdus, od koga Valdenjani — Valdenses budu prozvani, kasnije, pako, Albigenses, od grada u Francuskoj toga imena, gdje ih je najviše bilo. Iz Francuske pređu u Italiju, gdje patareni budu prozvani, od latinske riječi patior, a naški trpiti, patiti, budući da su bili pripravni na svaku nezgodu prije pretrpiti nego se svoga nauka odreći. Druga, pako, dovode od milanskog predgrađa toga imena, gdje su se sastajali. Iz Italije dođu u Dalmaciju, a iz ove u Bosnu, gdje pod obranom bana Kulina mnogo se raširе i u druge

[19]) M. Orbini. pag. 350.

zemlje ilirske pređu. Pod Kulinovim natstupnicama još većma se rasprostrane i sebi papu izaberu, koji je u Francuskoj svoga namjesnika imao. Tomaš kralj iz Bosne ih protjera; nastane se u Hercegovini, a kad Turci dođu svi se isturče, kako ćemo u svom redu vidjeti.

Nauk njihov u sljedećim člancima zadržavao se je: 1) Vjerovaše dva početka, jedan od koga svako dobro, a drugi od koga svako zlo ishodijaše. 2) Svetog pisma knjige starog zavjeta odbacivahu, izvan pjesama i proroka; uzrok taj donoseći, da je od zlog početka — vraga — sastavljeno. 3) Sin i duh sveti da nisu prije godine 5.500 po stvorenju svijeta bili rođeni. Od sina da su Juda i ostali apostoli bili rođeni. 4) Boga oca vjerovahu tjelesna, njegov prvorođeni sin zove se Sathaniel, ovaj ustavši protiv oca s nebesa bude zbačen, koji stvori zemlju, živine i istoga čovjeka. 5) Drugorođeni sin bio je R i j e č, nerazličit od Mihovila Arkanđela, koji je s neba sišao i utvorno uzmavši na se put čovječansku, utvorno trpio, umro, i uskrsnuo. 6) Malu djecu nisu krstili. Zatim, odbacivahu neka svetotajstva — sakramente — vlast crkvenu, i pravo tijelo Isusovo u presvetoj ostiji zanijekavahu; posvetilište mise i ženidbu ismijavahu; štovanje prilika za idolopoklonstvo držaše. Učahu: da se vjera utvoriti može kad se u pogibelji nalazi koji ju ispovijeda; štovaše vragove, da im ne nahude. Za nikakve molitve nisu htjeli znati osim o č e n a š a, koga obdan pet a obnoć sedam puta prigovarahu. Katolika krštenje, govorahu, da je Ivanovo, a njihovo da je Isukrstovo, a ovo je po duhu svetom. — One koji su na njihovu sljedbu prelazili, ovako bi krstili: glavi ovoga prinosili bi evanđelje sv. Ivana, zazovnuvši duha sv. s pjevanjem očenaša svršavali bi obred od svog krštenja. Vidi kod Pejačevića Colloquium 5, pag. 160, Farlati, t. 4, pag. 45. Protestantski dogodopisci opisuju ih kao ljude dobre, učene i pravdu ljubeće, kao građane krepo-

sne, i najviše iz toga uzroka hvale ih što su se crkvenoj vlasti protivili. Ali protestantima ne čudimo se. Svaki pačak za svoj svračak! — veli poslovica. Kad su oni takvi bili domorodci te su se opirali papinskom uticaju braneći narodnu nezavisnost, jer su se svi isticali k Turcima, Turke protiv braći svojoj zvali, i kad su imali pomoći braću svoju protiv Turcima, to ne učiniše. Herceg Stjepan, njihov odvjetnik, ne htjede pomoći svoga kralja! Radak, pako, predade na izdaji Bobovac Turcima. Naposljetku, pako, svi se isturčiše. Da dobrih mi i kreposnih građana!

11. Kulinović (Culini filius)

Po smrti oca svoga Kulina nastupi na banstvo, kako se vidi iz poslanice Emerika, kralja ugarskog, na papu. Kako mu je ime bilo, dogodopisci ne spominju, niti se znade do koje je godine vladao. Promislivši ona koja su prije učinjena za života oca njegova i one pogodbe s globom sjedinjene, ne možemo sumnjati da nije pravi katolik bio[20]). Ništa ne manje patareni, još većma uzbune se i osile, na Kreševo, biskupski grad, nasrnu, dom obore i kanonike rastjeraju, koji prebjegnu u grad Vrhbosnu, a biskupa na 35 godina ne bude u Bosni. Andrija, kralj ugarski, preporuči ih kraljevskom zapovjedi splitskome mitropolitu godine 1207. Honorije III, papa, god. 1219 pošalje svoga poslanika Akoncija u Bosnu, koji ovdje god. 1222 umre. Dok je ovdje Akoncije još živio, patareni učiniše sebi papu koji u Francuskoj imađaše svoga namjesnika, kako svjedoči Konrad, biskup i papinski poslanik u Francuskoj, u poslanici na arcibiskupa rotomagskog[21]).

[20]) Pejačević, Coll. 11, pag. 381.

[21]) Kod Mateja Parižanina, u engleskom dogodopisu na god. 1228.

12. Nikola (Nicola)

Je li ovaj sin Kulinov ol unuk, dogodopisci šute. Du Cange i Farlati, poslije Kulina, meću u red prvog Sebeslava, ali pogrešno. Uspomenu Nikole nalazimo kod crkvenog dogodopisca Abrahama Bzovia, koji i u godini 1233 piše da je Nikola odrekao se bogomilstva i da je od dominikana na katoličku vjeru obraćen, obećavši da će ostati u vjeri istoj i davši im u zalog sina svog, bojeći se od kralja ugarskog da mu gospodstvo ne oduzme. Budući Nikola mnogim dokazima osvjedočio svoje pravovjerstvo, pisao je papa Grgur IX. kralju ugarskome da njemu i sinu mu dade Bosnu u posjedovanje. Dominikancima, pako, da sina Nikolu ocu povrate, budući da o njegovom pravovjerju nikakve sumnje nema[22]). Farlati, t. 4, pag. 48, ovog bana samo za zemaljskog gospodara, Dynastu oliti spahiju drži, ali se vidi suprotivno iz riječi Bzovia.

13. Sebislav (Zibisclaus)

Sin Nikolin stupi po smrti oca svog na banstvo od Bosne. Papa Grgur IX, godine 1236, vladanja svog godine 10, piše ovome banu i hvali ga da je među nebrojenim bogomilcima uzdržao se u pravoj vjeri, kano ljiljan među trnjem, zato ga grli i njega sa zemljom Bosnom uzimlje pod obranu sv. Petra[23]). Među prve zasluge ovoga bana

[22]) Vidi kod Pejačevića Coll. 12. pag. 381.

[23]) Riječi su papine: »Tequi sicut laetantes accepimus inter Principes diecesis Bosnensis, infectos macula haeretice pravitatis, existis quasi lilium inter spinas prosequendo solicite bene coepta, per quem valeat augmentum Christiani nominis authore Domino provenire, sincerae charitatis brachiis amplexantes, personam tuam, et terram tuam cum bonis omnibus, quae in praesentia rationabiliter possides sub Beati Petri protectionem recepimus etc. etc. 1236. sexto idus aug.«

té se broje što je, kao pravi katolik, godine 1238 biskupsku stolicu podignuo u gradu Vrhbosni, koju su patareni prije 35 godina u Kreševu bili oborili, i katolici do tog vremena bijahu bez biskupa[24]). Premda Sebislav svu pažnju bijaše uložio da istrijebi bogomilstvo, ništa ne manje sam nije mogao napredovati, zato papa Grgur IX zapovjedi kralju ugarskome Beli IV da banu pomogne istjerati patarene. Bela s vojskom pošalje svoga brata Kolomana, bivšeg kralja od Lodomerije — Galicije — a sada bana slavonskog, koji u Bosnu s vojskom nadošavši patarene pokori i silu njihovu slomi. Pod ovim banom Tatari, prešavši iz Hrvatske, udare na Bosnu, nju oplijenivši vrate se kao razbijeni na grobničkome polju — preko Srbije[25]). Godine 1242. umre Sebislav.

14. Ninoslav

Sebislava bana sin, umrvši mu otac, zauzme njegovu vlast. Ovoga Ninoslava nahode se dvije povelje. Prva od god. 1236, darovana Žan Dandulu i svoj općini dubrovačkoj, potvrđuje trgovački ugovor od Kulina učinjeni. Sebe imenuje: »Matej, a odmielom Ninoslav ban bosanski veliki«. Druga je, pako, od godine 1239, darovana Jakovu Delfinu dubrovačkom knezu i svoj vlasteli dubrovačkoj, vidi Serbske spomenike, str., 7 str. 14. Imajući Spljećani rat s Trogiranima, ban se združi s Spljećanima i ove pomogne. Zašto se na njega rasrdi Bela kralj, i kad se je godine 1244 mir ugovarao među Spljećanima i Trogiranima posredovanjem kralja, poimence bude ban Ninoslav izvađen[26]). I pod ovim banom patareni se nanovo oporave i posile. Zato papa Inocencije IV zapovjedi Benediktu,

[24]) Farlati t. 4. pag. 49.

[25]) Toma arhiđakon u historii salon. S. 40.

[26]) Toma arhiđakon u historii sal. Cap. 47, kod Lucia.

katoličkom arcibiskupu, da digne na njih krstonosnu vojsku, što on i učini godine 1246, dođe s vojskom, na njih udari i razbije ih; mnogi poginu, više ih se obrati, a neki razbjegnu se[27]). Pišu dogodopisci[28]) da Bela kralj, htijući se osvetiti Ninoslavu što je Splićane pomogao protiv njegovim podložnicima Trogiranima, poslao je na njega nekakvog barona njemačkog Ivana Kotromana s vojskom. Ovaj da je Bosnu osvojio i da je od kralja banom postavljen, od koje porodice da su izašli ostali banovi bosanski. A događaji nam protivno kažu, iz kojih vidimo da kraljevi ugarski banovinu bosansku nisu davali nikvom boljaru, već je sebi i svojoj porodici uzdržavali, tako u

[27]) Farlati, t. 4, pag. 53—54.

[28]) Farlati, tom. 4, pag. 54. Pejačević, Coll. 12. pag. 350, i mnogi drugi, ali s čim bi ovo posvjedočili; drugog ne imadu starijeg dogodopisca od M. Orbinia; evo šta on piše: »Cotromano Tedesco uomo famoso nel armi. Il quale venendo in Bosna et trovatola *senza signore* lo occupó facilmente.« Ali odklen je Orbini ovo crpio? I budući da nigdje ovoga barona Ivana Kotromana, i njegovog Bosnom zavojevanja, uspomene, niti kod ugarskih niti kod dalmatinskih pisaca imade, dakle zajedno s Du Cangeom Cap. 9. §. 13—14., sumnjim o povjesti ovoj Orbinija, scijeneći, da su Orbinija, ol onog iz kog je on crpio imena: Colomanus, Calomanus pomela, s Cotromanus. — Istina, da Don Lorenzo Miniati, u knjigama Le Glorie cadute etc. etc. Venecija, 1663 navodi jednu povelju od godine 1268. (1278) Stjepana Kotromanovića, darovanu županu Radivoju Ohmučeviću; ali se ja pribojavam, da ova povelja nije slična onoj koja se nahodi u knjižicama: De regno Bosniae ejusque interitu itc. etc. Venetiis 1781 auctore Prudentio Narentino, koja je darovana Vukosavu Vladimiroviću od Ivana Kotromana, pod kojim se čita: Datum Oviae in Bosnia in consilio generali die 1 Aprilis 1010, tj. pisano u Jajcu godine: 'h i l j a d u i d e s e t e. Sličnim, dakle, poveljama malo čovjek pametan može vjerovati. Spomenuti Prudencius mnogo u rečenom djelu mudruje: tako pag. 4. piše: da je Henrik II, zapada car, poslao Ivana Kotromana godine 1010. da Bosnu otcijepi od istočnog carstva i pridruži je k zapadnome; ali s ovakvim mudrovanjem nije vrijedno vrijeme gubiti.

pomirenju kralja ugarskog s Otokarom, kraljom češkim, godine 1271, imenuje se Bela, Stjepana kralja brat, »Dux Machowiae et Bosnae«. Ovaj Bela poroda ne imajući, dostojanstvo pređe na brata Stjepana, a po smrti njegovoj na Ladislava. Ladislav kralj predade Bosnu materi svojoj Elizabeti; ova, po zapovijedi pape Nikole III, izdade naredbu god. 1280 protiv patarenima bosanskim, na kojoj naredbi stoji potpisana: »Elisabetha major Regina Hungariae, Ducissa de Machov et de Bosna« — godine 1282. Pavao Šubić Brebirski kupi od Ladislava kralja gospodstvo nad Bosnom[29]). Dragutin, kralj srpski, otme je i Ladislavu i Pavlu. Dragutin pošalje svoga poslanika papi, Marina arhiđakona barskog, po kome među ostalim papu Nikolu IV moljaše da bi našao lijeka protiv krivovjerstvu patarena bosanskih. Papa otpisao je godine 1291 i dva postavio inquisitora, »heretice pravitatis« tj. istraživaoca krivovjerničke zloće[30]).

15. Pavo Šubić

Od stare obitelji župana brebirskih, Stjepke, bana dalmatinsko-hrvatskog, sin; ovaj je još godine 1283, od Ladislava Kuna, kralja ugarskog, kako prije spomenuti, kupio bosansko carstvo, ali od Dragutina, kralja srpskog, bude izmetnut. Kasnije, pako, godine 1302, otme je od njegovog nasljednika kralja Milutina, s krunom je ugarskom sjedini, a od Karla, ugarskog kralja, gospodstvo nad banom primi. Ovaj, u povelji Rabnjanima, darovanoj godine 1303, potpisuje se: »Banus Croatorum, et Dominus Bosnae«. Ostala njegova djela koja je učinio u Dalmaciji čitaj kod Lucia, L. 4, Cap. 3. — Umro je godine 1311.

[29]) Vidi Lucia, L. 5, Cap. 3.

[30]) Vadingus, t. II, kod Farl. t. 4, pag. 53.

16. Mladin Šubić

Sin Pavlov, još za života oca zvao se je drugim banom bosanskim, tako u povelji Splićanima, darovanoj godine 1302, potpisuje se: »Mladinus Croatorum Banus, Comes Jadrae, princeps Dalmaciae, et secundus Bosniensis Banus.« Godine 1319 opomenu ga papa Ivan XXII da bogomile iz svoje zemlje protjera, ali Mladin bijaše gori od ikakvog bogomila, zloće njegove opisuje Michas Madius, pisaoc onog vremena, Cap. 18, koje Hrvati i Bošnjaci podnositi više ne mogavši, dignu oružje protiv njemu i dignu ga s dostojanstva godine 1322. On prebjégne Karlu II, ugarskom kralju, od koga bude prijazno dočekan, ali kralj, razumjevši njegovu zloću, baci ga u tamnicu, gdje i ohladi[31]), a Bošnjaci sebi drugog bana odaberu.

17. Stjepan III, Lini

Ovaj bijaše između prednjaka bosanskih koji se odmetnuše od Mladina bana godine 1322, protjeravši Mladina, banom postade, od pisaoca »Lini« prozvan[32]). Od Branivojević sinova preote Hunsku. Ovome Trogirani godine 1326 knjigu pisavši, ovakvi mu naslov dadoše: »Magni et potenti Domino, Domino, libero Principi et Domino Bosnae, Ussorae, Salae et plurium aliorum Locorum, atque Chelmi Comiti[33]) tj. velikomu i mogućemu gospodinu, gospodinu, slobodnome knezu i gospodaru od Bosne, Usore, Soli i mnogih drugih mjesta, i od Humske županu.«

[31]) Lucius, L. 4, Cap. 13. — Du Cange 9. §. 15. piše: iz kojih očito vidi se da je nevjerojatno što Orbini piše od Stjepana iz plemena Kotromana, bosanskog bana godine 1310 umrvšeg.

[32]) Du Cange, Cap. 9, §. 16. Farlati i mnogi drugi pisaoci ovog Stjepana Linog miješaju sa ovim sljedećim, sam spomenuti Du Cange i Lucius rastavljaju, ali i oni miješaju činjenja jednog s drugima.

[33]) Lucius L. 5. Cap. 3. u Monumen. trogirskim.

Među ostalom djecom imao je: Stjepana, u banstvu nasljednika, Miroslava, prezimenom Konstantina i Vladislava; kćeri: Danicu i Katarinu, udanu za Petra, župana humskog; za ženu imao je Elizabetu, od porodice kralja poljačkih. U vrijeme Pavla i sina mu Mladina, bogomili, tj. patareni, koji su prije bili stiješnjeni od ugarskih kraljeva i koločkih arcibiskupa Ugrina i Benedikta, posile se i iz susjednih država mnogi se ovamo dosele. Zato papa Ivan XXII piše Stjepanu banu, njegovoj ženi Elizabeti i kralju ugarskom Karlu godine 1325[34]). Bana ponukuje da nastoji oko obraćenja patarena, da prijazno primi istraživaoce — inkvizitore — osobito franciskana Fabijana. Što je Stjepan učinio, primivši godine 1330 uljudno rečenog Fabijana i pomoć mu svoju pridruživši. Koje je godine umro, ne zna se.

18. Stjepan IV, Stipić (Stipocius)

Sin najstariji Stjepana III, oca nastupi. Budući da je u ljubavi i skladu živio s braćom svojom slušajući mater, to boljari bosanski počmu nenaviditi i nastojati kako bi ih zavadili, oli s dostojanstva uklonili; zato bi usilovan bježati s braćom, sestrama i materom. Stjepan s materom Elizabetom pobježe u Dubrovnik, braća Miroslav i Vladislav u Hrvatsku, a sestra Danica u Rim, gdje brzo groznica na nju napane i umori ju; u Rimu bude pokopana u crkvi kod Minerve, s nadgrobnim natpisom »Hit jacet Diana Illyrica«, tj. »Ovdje leži Danica Ilirska«.

Stjepan i braća mu, po nastojanju Dubrovčana, pomiri se s Bošnjacima, te vrativši se natrag u otadžbinu i Bosnom počme vladati. Sagradi sebi dvor niže Bobovca,

[34]) Sadržaj knjiga vidi kod Farlatia, t. 4, pag. 57. naslov banu: »Dilecto filio nobili viro, Principi Bosnensi.« Banici: »Dilectae in Christo filiae nobili mulieri, Principissae Bosnensi.«

na sastanku rijeka Dobre i Trstivnice, gdjeno je danas Sutjeska. Godine 1333 prodade Dubrovčanima poluotok Rat za 500 perpera, tj. 180 dukata da mu plaćaju na godinu. Iz knjige Benedikta pape XII, na župane hrvatske: Nelipića, župana kninskog, Budislava Bernarda i Pavla, krbavske, Dujma i Bartula, senjske, Mladina mlađeg i Jurja, župane kliške, pisane godine 1337, vidi se da je bio zanemario franciskana Fabiana i ustegnuo mu svoju pomoć, te nije mogao napredovati u istrebljenju bogumila, i zato papa ovim županima rečenog Fabijana preporučuje[35]). Godine, pako, 1340 bivši u Ugarskoj franciskanski general Gerardo, po nagovoru kralja Karla dođe u Bosnu, njemu ban na susret izađe, čuvši njegovo ponukovanje obrati se na vjeru katoličku[36]); dozovne mnoge franciskane, kojima samostane pogradi i dobrima nadari. Orbini piše da je ovaj ban na katoličku vjeru bio obraćen od kanonika dubrovačkog Bobalića, koji je banov veliki tajnik bio.

Stjepan imadijaše veliko prijateljstvo s ugarskim kraljem Karlom i njegovim sinom Ljudevitom, kome triput s vojskom došao je u pomoć; prvi put godine 1345, kad je Zadar opsjednuo; drugi put kad je na Hrvate, a treći put kad je u Erdelju na Tatare Ljudevit išao. Ban ovaj imao je boj sa srpskim carom Dušanom godine 1350. Baveći se Dušan s vojskom u Romaniji, Bošnjaci oplijene i porobe susjedne zemlje; zato on, vrativši se s boja grčkog, naumi Bošnjacima vratiti žao za sramotu, te spomenute godine, sa 50.000 vojnika, nasrne na Bosnu i mnoga sela popali. Dušan iskao je, za naknadu učinjene sebi štete, Humsku i banovu kćer prvorođenu Elizabetu za svog sina Uroša. Ban ni na jedno nije htio pristati, već se s vojskom ukloni u mjesta brdovita, šumom puteve zasiječe, da mu sa svom

[35]) Vidi kod Farlatia t. 4. pag. 59.

[36]) Raynaldus i Vadingus kod istog na istom mjestu.

silom nikako nahuditi ne mogaše. Elizabeta bila je u gradu Bobovcu; ovoga Stjepan opsjedne, ali zaludu; najposlije Dubrovčani i Mlečani sklone bana i cara te se pomire. Dušan bude zadovoljan s nekoliko susjednih mjesta, što je zadržao i svojim velikašima Lazaru Grebljanoviću i Uglješi Mrnjavčeviću podijelio, i s naslovom »kralj Bosne«. Godine 1356 umrvši Dušan i ovo srpsko gospodstvo u Bosni prestane.

Ban Stjepan ne imadijaše djece muške, već samo dvije kćeri, Elizabetu, prije spomenutu udatu za Ljudevita kraljevskom bijaše. Svojoj kćeri na pir u Ugarsku pošavši umre godine 1357 i bi ukopan u Mileševu, u crkvi sv. Nikole samostana franciskanskog, koga bijaše isti Stjepan na rijeci Bosni sagradio[37]).

19. Tvrtko II.

1357—1376=19

Rođen 1335, umro 1391, živio 56 godina

Sinovac Stjepanov a sin Vladislavljev[38]), po smrti strica nastupi na banstvo godine 1357, od 22 godine dobi svoje. Tvrtko upravljaše sve po savjetu matere svoje Jeline, koja bijaše žena pametna i razborita. Nekoji bosanski boljari ne mogoše gledati da im žena i ludo momče zapovijeda. Ovim bijaše glava Pavo Kulišić, ban od Usore, vojsku digne i banom se od sve Bosne učini. Tvrtko, brzo skupivši vojsku, Kulišića nadbije, živa ga uhvati i u tamnicu baci, gdje je smionstvo svoje smrću platio. Ljudevit, kralj ugarski, naizlik hotijući se radovati što je

[37]) Orbini, Du Cange, Farlati, Pejačević i drugi.

[38]) Vidi povelju njegovu od godine 1387 u Sèrbskim spomenicama, str. 97. broj 77.

neprijatelja predobio, pozove ga k sebi u Ugarsku. Ban, nikakvome se zlu ne nadajući, ode; od kralja bude prijazno dočekan i ugošćen; Ljudevit se radovaše, istina, ali ne što je ban predobio nezadovoljnike, već što je njega u svoje mice uhvatio, jer kad ban pođe kući, kralj ga zastavi i ne htjedne ga prije pustiti dok mu Humsku ne pokloni; govoraše bo Ljudevit, da po pravu spada na njega kao prćija — dos — njegove žene Elizabete, banove stričevke. Namjesto Humske, kralj mu dade Neretvu, Imotski i Novi.

Malo kasnije ban opet ode u Ugarsku, i mjesto sebe postavi za upravitelja svoju mater Jelinu. Boljari ne mogući podnijeti da im žena upravlja Bosnom, dignu oružje. Bune ove početnici bijahu: Dabiša, sin naravni Miroslava, strica banova, gospodar neretvanski; njegovi sinovi: Vladislav, Purčija i Vuk, koji oko Drine, Bosne i Usore posjedovanja imadijahu, zatim Senko Mladinov sin, gospodar zemlje među Konjicom, Nevesinjem i morem. Ovi protjeraju banovu mater, te banom učine Stjepana Vukića, brata Tvrtkova. Čuvši ovo on, uteče se k prijateljima, koji mu dadu pomoć s kojom on na neprijatelje nasrne i njih razbije, neke pohvata, a neki se razbjegnu. Vladislavu oči izvadi. Vuka u tamnicu baci, a Purčija u Ugarsku uteče. Dabiši dobra oduzme, a brat mu u Ugarsku k Ljudevitu kralju uteče[39]), moleći ga da

[39]) Odavle pisao je on papi da mu dopusti u Rim doći, tuži se na brata svoga Tvrtka kako ga progoni zarad vjere katoličanske lišivši ga svih baština. Papa Urban V odgovara godine 1369, tješi ga da dragovoljno podnese nepravde sebi od brata učinjene, dopušta mu da može doći u Rim i preporučuje ga obrani Ljudevita, kralja ugarskog. Vidi papinu knjigu kod Farlatia, t. 4, pag. 62. Na papinu molbu, Ljudevit ga je preporučivao bratu i molio za njega, ali mu se Tvrtko ne smilova odmah, već mnogo kasnije, kad je kraljem postao, i to na molbu svoje matere.

mu bude u pomoći; što on teško dočeka tu prigodu te vojsku, godine 1359, pošalje na bana pod načelništvom Nikole Konta, palatina, i Nikole primasa ostrogonskog. Boj se zametne pod Srebrenikom, gdje Ugri budu junački potučeni i razbijeni. Turocius, Cap. 18, pag. 190. Još se je držao Senko, i na njega ban nasrne i zemlju mu otme. On prebjegne u Dubrovnik, zato Tvrtko oružje digne i protiv Dubrovčanima. Senko, videći ovo a bojeći se da porad njega Dubrovčani na belaj ne udare, prebjegne k Altomanu, užičkome županu. Tvrtko došavši u Dubrovnik, dubrovačka gospoda vlastelini prime ga ne kao neprijatelja već kao prijatelja, gdje ga sa svom svečanošću ugoste godine 1367, a on im svojim pismom potvrdi ugovore i prijateljstvo koje su imali s njegovim stricem Stjepanom banom[40]). Na molbu Dubrovčana skloni se Tvrtko te se pomiri sa Senkom godine 1368, i pokloni mu nekoliko zemlje oko Nevesinja. Znadući Tvrtko koliko mu zla učini Altoman, župan užički, primivši pod svoju obranu njegovog neprijatelja Senka Mladinovića, gledaše zgodu kako bi mu se osvetio. Ta mu zgoda dođe godine 1368, kad ga pozva na pomoć protiv Altomana knez srpski Lazar, koga predobivši, posjedovanja njegova sebi uze. Kasnije, pako, godine 1374, Trebinje, Dračevicu i Konavlje od Baoše, zetskog župana, otme. Kad kralj srpski Vukašin pogine, to Tvrtko prenese gospodstvo svoje i u rašku zemlju, te banovinu svoju raširi k istoku i podnevu[41]).

[40]) Vidi Sèrbski spomenici, str. 72, pisana u Dubrovniku povelja 1. junija 1367. — Imadu još dvije povelje ovoga bana na Dubrovčane: prva je str. 73, br. 59: »pisano u našem gradu Bobovcu sedmi dan mjeseca febr.«, neizvjesno koje godine; druga je: str. 80, br. 65, kojom oslobođuje Dubrovčane od plaćanja carine, pisana pod Bobovcem 1375, 9 februara.

[41]) Orbini, Du Cange, Pejačević i drugi.

III. KRALJI BOSANSKI

(God. 1376—1463=87)

1. Stjepan Tvrtko

(God. 1376— 1391=15)

Slavodobitan unutra i na dvoru, Tvrtko, predobivši svoje neprijatelje, raširivši svoju vlast izvan međa Bosne i videći da mu ništa više ne manjka, izvan naslova i časti kraljevske, naumi i ovo uzeti, s privoljenjem kralja ugarskoga Ljudevita. Godine 1376 čini se kruniti vijencem kraljevskim u samostanu Mileševu[1]) od Ave, mitropolita grčkog, uzmavši sebi ime Stjepan Mirče[2]), prozvavši se kraljem srpskim, bosanskim i primorskim[3]). Smrt kralja Ljudevita, godine 1382, još ga mogućnijeg učini. Svu Humsku do vode Cetine sad preuze.

Za lašnje trgovinu morsku sebi privući, sagradio je bio, još kao ban, godine 1373, na utoku Neretve u more grad Brstenik, koji budući da je Dubrovčanima mnogo smetao, na njihovu molbu sruši ga. Sad, pako, godine 1379

[1]) U bosanskoj povjesnici dva se napominju Mileševa: jedno je bilo na rijeci Bosni, danas u gradačkoj nahiji, zvano Mileševac, a drugo je Mileševo u gornjoj Bosni, tj. Hercegovini, gdje je bio pokopan sv. Sava Nemanjić, gdje se je njegovo tijelo cijelo nalazilo, i gdje je Tvrtko bio krunjen.

[2]) Tvrtko na uspomenu svoga strica Stjepana uzme ime sebi Stjepan, a opet njega naslijedili su svi kralji bosanski, te se Stjepanom prozvaše; ali Mirča, kaže Orbini, da se je nazvao, zašto i što to znači — dosegnuti ne mogu, tim više što u njegovim poveljama traga tome imenu nema, već je njegov naslov bio: »Stefan Tvrtko, milošću božjom kralj Srbljem, Bosni i Primorju.«

[3]) Vidi njegove povelje u Sèrbskim spomenicima, str. 80, broj 66, pisana na dvoru Trstivnici, u crkvi svetog Grgura god. 1378, 10 aprila, u kojoj kaže da je nasljednik srpske i pomorske zemlje.

sagradi drugi grad u župi Dračevici, kod mora, naimenuje ga sv. Stjepan, koji i danas stoji u Boki Kotorskoj pod imenom Novi — Castel Nuovo. Ovdje je on napravio slanicu i trg soli uveo. Buduć da je i ova trgovina soli bila protivna ugovorima koje su činili Dubrovčani s raškim gospodarima, to je Tvrtko na njihovu prošnju ukine godine 1382 svojim pismom[4]).

Protiv svojoj rodici Elizabeti i njezinoj kćeri Mariji potpomagao je nezadovoljnike: Ivana, priora vranskog i Ivana, bana hrvatskog, dotlen dok Elizabeta glavom ne plati, a Marija tamnice ne dopade; zamutivši, dakle, u Ugarskoj olakšao je sebi mnogo, te je svoje tvrđave Usoru i Dobor zauzeo, koje dotlen bijahu u rukama tuđim. Oružje svoje godine 1388 prenese u Dalmaciju, gdje osvoji Klis, Trogir, Kotor, Šibenik i Spljet, svu gotovo Dalmaciju izvan Zadra[5]).

Više bojeva imao je s Turcima. Kastriota Ivan nagovori, ol pravije navede Murata cara, hoteći mu se osvetiti, da na Bosnu udari, a međuto Tvrtka o toj stvari izvijesti. Car pošalje Lalu Schachina, koji s vojskom u Bosnu usrne, na koga iz zasjede Tvrtko nasrne i strašno ga razbije, gdje 15.000 turskih vojnika zaglavi a vojvoda Lale jedva uteče. Godine 1389 knezu srpskom Lazaru na Polje Kosovo protiv caru Muratu pošalje vojnu pomoć od 20.000 vojnika i pred njima svog velikog vojvodu Vlatka Hranića. Vlatko i njegovi vojnici hrabro su Turke napadali, ali Turci, po izdajstvu Vuka Brankovića, zeta Lazarova, Srbe nadbiše 15 lipnja. To spazivši, Vlatko svoju vojsku natrag povuče. Turci, pako, scijeneći da im je sada na sve strane raskrčeno, nasrnu i na Bosnu, ali ih Vlatko junački dočeka i s velikim njihovim gubitkom od bosan-

[4]) Vidi Sèrbski spomenici, str. 85, broj 68. »Pisano na Bišći u pogradi, god. 1382, dec. 2.«

[5]) Lucius, L. 5, pag. 3.

skih međa odbije. Ovo je ona slavodobitna bitka o kojoj radost svoju izrazivaše Trogirčanima[6]). Ove iste godine predobi Ugre pod Vranom, kojih vođe bijahu: Stjepan Losonczy i Albert vojvoda. Tvrtko, hoteći zahvalan biti svome velikom vojvodi Vlatku na velikoj vojničkoj usluzi, pokloni mu svu zemlju humsku, njemu i njegovoj porodici, da s njom upravljaju s priznanjem za gospodara kraljeva bosanskih, tj., što Latini reknu, in feudum.

Kralj ovaj doista može se brojiti među prve ljude svoga vremena u Evropi, koji je ne samo znao predobiti svoje neprijatelje već, što je najviše, državu svoju znao je urediti i od drugih se nezavisan učiniti. Kralj ovaj, još kao ban počeo je kovati novce i, po svoj prilici, prvi od bana bosanskih.

Tvrtko se je dvaput ženio; prva mu je žena bila Doroteja, kći Stražimira, cara vidinskog, koja je curom bila u zakladu kod Ljudevita kralja ugarskoga; a drugu imao je Jelicu, plemenitu Bosankinju, od nijedne poroda ne imajući. Od Vukosave, žene nezakonite, imao je Tvrtka, koji je poslije kraljem bio, i Katarinu, udatu za Ulrika, celjskog župana u Štajerskoj, godine 1362. Umre godine 1391, dobe svoje 56 god., upravljanja kao ban 19, kao kralj 15; u svemu vladao je 34 godine. Gdje je ukopan, dogodopisci ne spominju; ja držim u crkvi sv. Grgura u Trstivnici — današnjoj Sutjeskoj. Crkvu ovu on je sagradio na čast svog odvjetnika sv. Grgura, koja je kasnije crkva pripadala samostanu duvna sv. Klare.

Kojeg zakona sljedbenik bio je Tvrtko? Orbini i Farlati, uzimljući u prizrenje tužbe njegovoga brata Stjepana Vukića da ga brat, porad toga što je katolik, progoni, zatim što je u Mileševu krunjen za kralja od mitropolita grčkog, drže da je bio istočnog, to jest grčkog

[6]) Lucius, opet L. 5, Cap. 6.

zakona. Ali ova dokazanja u sebi ništa ne vrijede, budući da je on brata, ne zato što je katolik, mrzio, već što je bio buntovnik i za banstvom težio, a što je brat papi uzrok navodio, tome se je lasno dosjetiti, jer ako ovo ne bi naveo, to papa ne bi se ganuo; drugo, Tvrtko htijući biti nasljednik srpskih kraljeva koji su istočnog zakona bili, a uzimavši u obzir ondašnje okolnosti, činio se je kruniti od mitropolite grčkog, drukčije bi morao od pape iskati krunu, a papa mu je bez dopuštenja ugarskog kralja ne bi poslao, a suviše papu bi mučno sklonio, budući da ga je brat kod njega ocrnio; ne slijedi, dakle, stoga da je on bio grčkog zakona. Zabacivši sva moja mudrovanja, za dokazati da je on bio katolik navešćemo samo njegove riječi. Andrija Gualdi, arcibiskup spljetski, potuži se kralju Tvrtku, kao spljetskom gospodaru, da mu desetine neće da plaćaju ni crkovnjaci ni svjetovnjaci. Kralj mu dade povelju u kojoj kaže da je on sàdić — plantula — crkve katoličanske i rečenog arcibiskupa Andriju imenuje »svojim vjernim savjetnikom i kapelanom duhovnim«[7]).

---

[7]) Vidi povelju latinsku rečenom Guardu darovanu, koja počimlje: Tvartcho D. G. Rasciae, Bosnae Maritimeque Rex Omnibus, et singulis Christi fidelibus — si Regia excellentia sublimatur — Cum subditis praemium juxta eorum merita pari sorte largiatur: quanto magis, si in Ecclesias fidei Catholicae ecclesiasticasque personas, praecipue sibi subditas et ob ejus reverentiam per quem Reges regnant et Principes dominantur praesertim in justis petitionibus, exhibet se gratiosam favorabilem et benignam. Attento igitur hoc et quod per eum regnamus qui fidei Catholicae, *cujus plantulam me recolo* fundator caput et rector etc. datum in aula nostra regali Suteska per manus fidelissimi dilecti Thome de Luzach, praefatas aulae nostrae Vice-Cancelari anno domini 1390 die 30 mensis aug. 13 indictione. Cijelu povelju vidi kod Farlatia, t. 3. pag. 334. — Pejačevića Coll. 12, pag. 395.

2. Stjepan Dabiša

God. 1391— 1396=5

Sin naravni Miroslava, Tvrtkova strica, koji, premda u nemilosti radi bune učinjene bijaše kod Tvrtka, ipak po njegovoj smrti od boljara za kralja bi učinjen godine 1391. Pišu dogodopisci[8]) da je Dubrovnik htjeo prevarom uzeti, međutim vidi se da je s Dubrovčanima u prijateljstvu bio, potvrdivši im ugovore brata svog[9]) Tvrtka od godine 1378, na molbu njihovih poklisara koji su bili došli u dvor kraljevski u Terstivnicu, pod ugovorom da plaćaju Dmitrovadne dvije tisuće perper-dinara dubrovačkih[10]). Ovaj dug godišnji Dubrovčani su otprije plaćali raškim gospodarima, ali budući da je Tvrtko njihov nasljednik bio, to su poslije njemu i njegovim nasljednicima plaćali, a to za zemlju što su u primorju iz dopuštenja kraljeva držali: Trebinje, Konavlje i Dračevicu[11]).

Godine 1391 Sigismundo, ugarski kralj, diže vojsku da od Tvrtka preuzme zauzete zemlje u Dalmaciji, ali utom umre Tvrtko. Međutim, umre i žena Sigismundova Marija godine 1392. Sad se Ugri pometu, odbacivajući jedni Sigismunda a hoteći za kralja imati Alberta Austrijanca, drugi Hedvigu, sestru Marijinu, a treći, s papom, Ladislava Neapolitanca; neki, pako, još pridržavahu se kralja Sigismunda. Među ovima bijaše i Dabiša, koji pomože

[8]) Du Cange, §. 19.

[9]) Tvrtko nije njegov brat bio, već je ovo samo iz običaja i uljudnosti prema svome pretstavniku rečeno. Orbini, pako, piše da je bio brat bana Stjepana Stipića.

[10]) Vidi povelju u Sèrbskim spomenicima str. 104, broj 81 »pisano va čestitoj vojsci u dolnjih krajih u Luščih 1392, 17 julia.«

[11]) U Sèrbskim spomenicima vidi povelju kralja Tvrtka, str. 80, br. 66.

Sigismundu da se kraljevstva opet dokopa. Sigismundo, hoteći zahvalan biti Dabiši, učini s njime takvi ugovor da dok Dabiša uzživi, zadrži Dalmaciju pod sobom, a poslije njegove smrti da pripadne Ugarskoj. Ugovor ovaj učinjen je godine 1394[12]). Iz povelje darovane Vukmiru Senkoviću[13]) vidi se da je s Turcima u boju posla imao. Dabiša bio je oženjen s Jelinom, od plemena župana Nelipića; po nagovoru svoje žene digne vojsku protiv Grgura i Ladislava Kurjaka — Chiriachu, koji bijahu neprijatelji spomenutih župana; njihova, dakle, sela, tvrđave i imanja porobi i oplijeni. Vrativši se kući, malo poslije, godine 1396, umre. Žena mu nikakva poroda ne imajući, ode u samostan pokoru činiti[14]).

3. Stjepan Tvrtko II Tvrtković

God. 1396—1443 = 47

Sin naravni — kopilan — kralja Tvrtka I, od Vukosave njegove priložnice rođen, nastupi po smrti Dabišinoj godine 1396 na prestolje kraljevsko. Kako kratko tako i nemirno bijaše njegovo vladanje. Ivan Hrvoja na ime kralja Sigismunda otme mu zemlje u Hrvatskoj obližnje;

[12]) Lucius, L. Cap. 3—13.

[13]) Povelju ovu u snimku s knjižicom »Objasnenie« izdao je pokojni Pavo Solarić u Mletcih godine 1815, koja počimlje: »Va ime otca i sina i svetoga duha Amin. Mi Stefan Dabiša po milosti gospoda Boga, kralj Sèrblem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dolnjim krajem, zapadnim stranam, Usori, Soli i Podrinju« — »pisano v' dvori kraljestva mč 1395 maja 17.« — Ista ova diploma nalazi se i u Sèrbskim spomenicima, str. 342, br. 179. — Vidi još drugu povelju Dabišinu od godine 1394., darovanu knezu Gojku Marnaviću, u knjigama »Indiciae vetust. et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiae Romae 1632.« U ovoj povelji spominje se kako je car Bajazet s vojskom u Bosni bio — i knez Gojko pomogao Turke protjerati.

[14]) Du Cange, §. 19. Pejačević i drugi.

Ostoja Kristić, jedan od prvih bosanskih boljara, prospe glas da on nije naravni sin kralja Tvrtka, već podmetnuti za sina u vrijeme poroda. Ovo boljari povjerovavši, njega, tj. Tvrtkovića, skinu a spomenutog Ostoju za kralja proglase[15]).

4. Stjepan Ostoja

God. 1397—1435

Pavla Kristića sin, s pomoću drugih boljara, protjera Tvrtka II s prijestolja kraljevskog, a on se na njeg popne. Tvrtko mu nije dao mirovati, jer otišavši k caru turskom uzme od njega pomoć 10.000 vojnika obećavši mu svake godine davati 20.000 dukata danka. S turskom, dakle, vojskom uvijek je Ostoju uznemiravao i nekoliko zemalja kraj Save prisvojio. Ostoja ispočetka bio je prijatelj s Dubrovčanima, kako se vidi iz njegovih povelja[16]). Kasnije, pako, godine 1403 zarati se s njima, iz uzroka što su ovi bez njegova znanja i dopuštenja od Sandalja, bosanskog velikog vezira, kupili Konavlje i neka sela u Primorju; pošalje na njih vojsku od 8.000 i pred njom

[15]) Orbini, Du Cange, Farlati i drugi.

[16]) Od godine 1398, 20 novembra i godine 1399, 15 januara, u prvoj obećao je platiti dug brata kralja Tvrtka: 2559 dukata, a da se isplaćuje na godinu po 500 perpera, što su Dubrovčani na godinu za Stonj dužni davati pisano na Dumně; u drugoj, Stjepan Ostoja, ne imajući prijašnji kralji odvjetnika, nastupio na kraljestvo bosansko, daruje Dubrovčanima, od Kurila doli Stonja, sva sela i zaseoke, pisano na Usori, va slavnoj vojsci našoj u Lišnici. Vidi Sèrbski spomenici, str. 107, broj 83 i str. 109, br. 84.; treća povelja od godine 1399, februara 5, str. 112, br. 85. svjedoči da su mu dubrovački poklisari s mitom došli u kraljevski grad Podvisoki, molili ga da im potvrdi uvjete itd. koje su imali od prijašnje gospode raške, srpske i bosanske. Ostoja potvrđuje sa svojom kraljicom Kujevom i s ostalim vlastelima. Pisano u Sutjesci va slavnom dvoru kraljevskom.

vojvodu Radić Senkovića. Dubrovčani združe se s Tvrtkom II i s Hrvojem, koji proglasi za kralja bosanskoga, na mjesto Ostoje, kneza Pavla Radišića[17]), te se pobiju s Ostojom i ovog predobiju[18]), koji bi usilovan s njima mir učiniti. Ostoja, videći se u tjesnacu, ostavi stranku Ladislava neapolitanskog, koji se otimaše za krunu ugarsku i pridruži se Sigismundu; naprotiv, pako, Tvrtko s hercegom Hrvojom i velikim vojvodom Sandaljom priđe na stranu Ladislavljevu[19]), utvrdivši prije mir s Dubrovčanima[20]). Mišljaše Tvrtko da će Ostoju sasvim svladati, ali mu se dogodi protivno. Sigismundo, za lašnje moći svladati Ladislava Neapolitanskog, prije na njegova prijatelja kralja Tvrtka nasrnu godine 1408. Otme mu: Srebrenik, Dobor i cijenjenu tvrđu Kliševac, Tvrtka sa 126 prednjaka živih uhvati; od ovih mnoge posiječe i bez glave ih baci sa zidina Dobora u Bosnu; ostale, pako, sa sobom odvede u Budim, među kojima i kralj Tvrtko, koga prije nije pustio dok mu ne obeća vjernost[21]).

Ostoja, izbavivši se Tvrtka, šest godina mirno je upravljao. Sigismundo 1414 pođe u sabor konstantski,

---

[17]) Vidi povelju duke spljetskog Hrvoja: pisano u Zvečaju god. 1404, januara 15. Sèrbski spomenici, str. 119, br. 88.

[18]) Nadugo i široko pobjedu ovu Dubrovčana opisuje M. Orbini, strana 363.

[19]) Lucius, Lib. 5, Cap. 4, donosi povelju Ladislava Neapolitanca pisanu godine 1406, 26 kolovoza, iz koje se doznaje kako su kralj Tvrtko II, Hrvoje, duka spljetski i Sandalj, bosanski veliki vojvoda, poslali svoje poklisare moleći Ladislava da im njihova posjedovanja potvrdi i pod svoju odbranu primi, što on spomenutom poveljom dragovoljno čini.

[20]) Vidi povelju Kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića pisanu na bijelim selištima u Trstivnici god. 1405, 24 junija. Sèrbski spomenici, str. 120, broj 89.

[21]) Vindekcius, suvremeni pisac, Cap. 18, godine 1408, kod Pejačevića Coll. 12.

povede sobom kralja Tvrtka. Hrvoje, sad se vidivši siguran od strane ugarske, uzme pomoć od Turaka, te nasrne na gradove u Posavini, koji bijahu zauzęti od ugarske vojske; opsjednutim u pomoć priteče ban hrvatski Pavo Čupor. Ali Hrvoja nadvlada više prevarom nego junaštvom, bana živa uhvati, zašije ga u volujsku kožu i baci ga u rijeku Bosnu govoreći: »koji u ljudskoj koži kao vô ručao si, volujsku sada s glasom kožu nosi[22]). S tim se je htio osvetiti Čuporu koji se je jednoč u dvoru Sigismundovu narugao Hrvoju pozdravivši ga s ručanjem volujskim, budući da je Hrvoje krupan glas kao vô imao[23]).

[22]) Turocius, Cap. 16, pag. 229. Bonfinius: Dec. 3, Lib. 3, boj ovaj i Čuporov slučaj opširno opisuju; i zajedno primjećuju da je Mehmed I, car, uvidivši zgodnu prigodu, postavio nekog pašu svoga, Ikača imenom, za kralja bosanskog u onim predjelima kraj Save koje od Ugra bijaše Hrvoje s turskom pomoći oduzeo; ali kako piše Turocius, Cap. 18, Ikačevo kraljestvo od Ugara bilo je ukinuto, i Ikač glavom platio.

[23]) Budući da u ovoj povjesnici često napominje se Hrvoje, od potrebe je da njegov životopis ukratko predočimo. Hrvoje Vukić, sin Vukca Hrvatnića, gospodara mjesta u Bosni i Jajca i Kotora i plemenite Dubrovkinje od obitelji Lukarića, rođen je oko polovine XIV stoljeća. Za vrijeme vladanja Tvrtka I bio je nad vojskom vojvoda; po smrti kralja ugarskog Ljudevita pošalje ga Tvrtko pred vojskom u Dalmaciju, da mu gradove dalmatinske na predaju siluje, a predane da na uzdi drži. Umrvši Tvrtko, njegov nastupnik, kralj Dabiša, učini ga velikim vojvodom kraljevstva bosanskoga, a kad i ovaj umre i Bošnjaci odaberu za kralja Tvrtka II, on protiv volje kralja Sigismunda, proglasi kraljom Stjepana Ostoju. Vidivši da se u mutnoj vodi najlašnje riba lovi sprijatelji se s hrvatskim boljarima protiv kralja Sigismunda, te pozove Ladislava, kraljevića neapolitanskog, na prestolje ugarsko. Ladislav, okrunivši se u Zadru, naimenuje ga dukom spljetskim; u društvu s Ivanom, županom cetinjskim, osvoji gradove: Klis, Omiš i Vranu. Usiluje Šibeničane da se pomire s Trogiranima i bosanskim kraljom i za Ladislava u Dalmaciji i Bosni veliku stranku steče. Kralj Sigismundo pošalje na njega

Bošnjaci, ne mogući više očima gledati ni ušima slušati kakvu bludnost činjaše kralj Ostoja, kako najuglednije gospoje i gospodske kćeri oskvrnjuje, dignu se protiv njemu, zbace ga s kraljevstva, a mjesto njega drugog učine kralja godine 1418.

---

vojsku, koju Hrvoje godine 1403 kod Bihaća razbije i vođu ugarske vojske, Pavla Bisena, živa uhvati i pokloni ga Aldemarišku, neapolitanskom admiralju. Ladislav, vrativši se u Napulj, Hrvoju učini svojim namjesnikom u Dalmaciji, preporučivši ga Mihovilu Stenu, duki mletačkom, 16 lipnja godine 1404, s čijom pomoći osvojio je otok Rab od senjskih župana. Tako malo pomalo Hrvoje, po dopuštenju kraljeva Ladislava i Ostoje, svoje gospodstvo vrlo raširi; tako Ladislav, osim što ga je dukom iliti knezom spljetskim načinio, poklonio mu je otoke: Korčulu, Hvar, Vis i Brač; njegov naslov bijaše: »Hervoja Dux Spalatri magnus Vojvoda regni Bosnae, ac vicarius generalis Regum Vladislavi et Ostoje.« Pod ovim imenom mnoge je povelje dao: Trogiranima, Šibeničanima i drugim gradovima dalmatinskim od godine 1402-1404; koje se kod Lucia »Memorie di Trau« u knjigama nalaze. Za Splićane na uzdi držati sagradio je bio jednu tvrđu, od koje se ostanci i sad vide, grad Jajce i Kotor-Bobac, po neapolitanskom arhitektu — neimaru — sagradio je i utvrdio.

Hrvoje čovjek bio je bez značaja, on je samo onoga slijedio kog je iz daleka jačeg priviđao; ovo mu je ispočetka za rukom išlo, te je dotlen svoje gospodstvo bio raširio, ali nepravda sama sebe upropašćuje. Hrvoje godine 1396 držao se je strane Sigismundove, i na ime njegovo od Tvrtka II osvoji »dolnje krajeve Hrvatske«; godine, pako, 1398 otstupi od Sigismunda, protiva njegovoj volji proglasi za kralja bosanskoga Ostoju i s ovog pomoću Ladislava Neapolitanskog učini kraljem ugarskim. Sad, pako, kad Ladislav, ne mogući održati Dalmaciju, Mlečanima je prodade za 100.000 dukata, ovo on spazi, ostavi stranu Ladislavljevu, te se pridruži Sigismundu; ostavi i izneyjeri se kralju Ostoji te s Tvrtkom II i Dubrovčanima u Zvečaju, god. 1404, ugovor učine protiv Ostoje, njemu za kralja podmetnu Pavla Radišića (Radinovića). Vidi Sèrbski spomenici, str. 110, broj 88, povelju u kojoj se štije njegov naslov: »Mi gospodin Hravoje po milosti božiei slavni duk Spalicki, i veomožni veliki vojvoda kraljestva bosanskog i ka tomu.« Istina da je Ostoja u bitci s Dubrovčanima

5. Stjepan Ostojić[24])

1418—1424

Boljari rad bludnosti protjeravši Ostoju, njegovog sina sebi za kralja odaberu godine 1418. Ostoja izbačenje ovo ne mogući podnijeti, uteče k caru turskom; car mu dade 10.000 vojnika u pomoć, a Ostoja obeća mu na godinu davati harača 20.000 tálira i sina svoga Radivoja u zalogu dati. Ostojić, sjedinivši se s Tvrtkom II, dočekaju

---

morao mir iskati, ništa nemanje Hrvoji za rukom ne izađe Ostoju svrgnuti, koji videći se u nevolji, pridruži se Sigismundu.

Hrvoje u prijateljstvu sa Sigismundom ne bude zadugo. Uzrok tome bio je ovaj: nahodeći se u dvoru Sigismundovu ban hrvatski Pavo Čupor, kako prije spomenuh, htijući mu se narugati što on krupno govori, pozdravi ga volujskim ručanjem; Hrvoje potuži se kralju Sigismundu i, zato što od njega nije dobio pravdu, naumi, uhvativši zgodu, osvetiti se i jednom i drugom. Ta mu se zgoda vidjela godine 1414 kad je Sigismund u Konstanci na crkvenom saboru bio; posadu njegovu iz gradova Srebrenika, Kliševca i Dobora protjera; nadošavšeg s vojskom bana Čupora živog uhvati i svojoj živinskoj ćudi zadovolji. Ali i njega naskoro sreća iznevjeri. Sigismundo pošalje nanovo u Bosnu vojsku, mjesta od njega zauzeta osvoji i vojsku mu razbije. Ostavljen od turske pomoći i ne imajući ufanja da će mu se Sigismundo smilovati i oprostiti, kako ga moljaše, od žalosti prestavi se u svom gradu Kotoru godine 1416, rujna 15. Vidi: Paulus de Paulo. Lucius i Du Cange, Cap. 10, pag. 125. Piše isti Du Cange, da je kralj Ostoja, hotijući se osvetiti Hrvoju, pustio svoju ženu Grubu i njegovu Jelicu sebi uzeo. Imao je Hrvoje sina Balšu i kćer Mariju, od matere udatu za Stjepana Šimrakovića, na koga su posjedovanja njegova prešla; imao je brata Dragišu i Vojsava; prvi se spominje u povelji od godine 1401, a drugi u povelji njegovog sinovca Juraja: Sèrbski spomenici str. 199, br. 118.

[24]) Orbini i za njim drugi pisaoci zovu ovoga Stjepana Jablanović, ne znajući da je ovaj bio sin Ostoje, kako se vidi iz njegovih povelja. Sèrbski spomenici str. 134, br. 95: pisano u gradu našem Zvečaju, god. 1419, marta 5, i str. 141, broj 47: »pisano u stolnom miestu u Sutiscie 1419, decembra 4.«

Ostoju-i Turke; boj se zametne i budući da se je uzalud krv prolijevala, a čiji je razboj — mejdan — nije se znalo, to boljari, za veće zlo ukloniti, pomire ih godine 1422 među sobom, tako da do smrti sva trojica zadrže kraljevsku moć i dostojanstvo. Ostojić umro je godine 1424, vladavši samo 6 godina, bez poroda budući da se ni ženio nije. Ostoja, njegov otac, po smrti svoga sina još je jedanaest godina u skladu živio s Tvrtkom zajedno kraljujući. Umro je i on godine 1435, a kraljevanja 35 godina. Žena mu je bila Kujeva[25]), od koje porodio je sinove: Stjepana, prije spomenutog, Tomaša i Radivoja.

Tvrtko II opet

Umrvši mu oba druga kralja, sam sad preuze vlast nad svom Bosnom, ali mu mirnoću pokruti sin Ostojin Radivoj, koji bijaše u zalogu kod cara turskog; ovaj čuvši da mu je otac umro, uzme pomoć od cara te dođe u Bosnu da očevinu od Tvrtka uzme, ali ga kralj dočeka snažno i razbije mu vojsku; a on pobjegne u Dubrovnik, gdje postane dubrovačkim plemićem i građaninom. Na molbu Dubrovčana Tvrtko mu se smiluje i dade mu posjedovanje okolo »Kisele-vode«[26]). Kog je vjerozakona bio

[25]) Lukarić i Orbini, a za njima i drugi pišu da se je Ostojina žena zvala Gruba, i ovu da je godine 1415 pustio, te udovicu Hrvojinu Jelicu uzeo za ženu. Ja se bolje vjerujem u ovoj stvari »poveljama« koje imamo od kralja Ostoje i njegovog sina Stjepana, u kojima se spominje: gospoja kraljica Kujeva, a Grube ni Jelice nema; ol može biti da je Gruba i Kujeva jedna ista, ali su dva imena, ol mu je može biti bila priložnica ili nezakonita žena.

[26]) Ovako piše Orbini, nadostavljajući da za dugo nije živio, već da je umro od mnogog pića vina s ledom; meni se stvar ova zakučita vidi; ol je Ostoja dva sina istog imena Radivoja imao, ol je ovaj duže imao živiti, budući nam povjesnica kaže da je svog brata Radivoj, kralja Tomaša, umorio godine 1460. kako ćemo niže viditi.

Tvrtko — pisaoci ne sudaraju se. Du Cange piše da je bio nestorijanac; Bonfinius, pako, da je bio nikakva uprav zakona[27]); Vadingus za utvornog katolika držaše ga radi toga što je od njegovih zasjeda Jakob Picenski, povjerenik (Comis) franciskanski, morao se ukloniti iz Bosne. Ali dobro razgrizavši spomenuti Vadingo piše o ovoj stvari, valja da suprotivno držimo. Piše on:

»Godine 1432 dođe u Bosnu fra Jakov Picenski, kao povjerenik reda franciskanskog i za franciskane na staro pokorno življenje privesti, i ovaj našavši da fratri u Jajcu imaju dosta posjedovanja, a budući da se to njihovoj upravi protivi, zapovjedi da fratri odanle imaju otići. To Tvrtku mučno bude, koji znadijaše da među narodom krivovjernim drukčije ne mogu živjeti, potuži se protiv rečenom povjereniku kod Sigismunda i pape, kod koga to učini da franciskanima u Bosni povladi: da dobra i imanja držati i posjedovati slobodno mogu. Dakle, da Tvrtko nije bio katolik, bi li se on za ove katoličke redovnike toliko zauzimao? Neprijatelji kraljevi nalažu kod Jakova da mu kralj prijeti, te on ukloni se iz Bosne. To kralju mučno budne, potuži se na njega kod pape, koji mu zapovjedi da se vrati u Bosnu; dapače istome Jakovu piše s velikom poniznošću, nepristojnom kraljevskog veličanstva, moleći ga da se dostoji vratiti u Bosnu[28], koji došavši kralj ga

[27]) Dec. 4, Vir Turcico ingenio, summa impietate, ac profana religione praeditus.

[28]) Kod Farlatia, t. 4, ovako mu piše: »Audivimus, quod Vos reverendissime Pater, forsan per nostros inimicos exhortati in ira de nostro Regno secessistis. Nunc autem sancte Pater, hoc primum displicenter sentimus, et vos adeo pessime, de nobis judicare, non hominem Christianum reputando, sed tamquam paganum per Christianitatem diffamando. Quamobrem suplicamus humiliter Paternitati vestrae intuitu Dei omnipotentis, venire ad nos dignemini, nosque coram auscultare etc. etc.

uljudno primi. Ovo moljkanje i želja imati katoličkog povjerenika dokazuje po isti način da je bio katolik, kanoti i sljedeće došašće njegovo na crkveni sabor u Konstancu, iskanje poslanika od pape Evgenija IV i poslanje Tome, hvarskog biskupa, naziv: »Dillecte fili« — »poljubljeni sine« od Evgenija IV, koji naziv samo se daje od dvora rimskog vladaocima katoličkim. Nadalje: obraćenje mnogih bogomilą na katolički zakon pod ovim kraljem[29]), zatim povelja njegova od godine 1436, pisana u stolnom Biogradu[30]), kojom se dopušta franciskanima u Bosni svoj: »p r i p o v i j e d a t i r i j e č b o ž j u i s v e t e k a t o l i č k e r i m s k e c r k v e i s t i n u.« Sve ovo dokazuje da je bio katolik. Ali kakav — to ga je već Bog sudio.

Umrije Tvrtko II godine 1443, poslije 47 godina smućenog svog vladanja; imao je ženu od koljena Jablanovića, Jelicu, od koje nikakva poroda ne imajući, upiše i odredi sebi nasljednika svoga sestrića Hermana, župana celjskog i zagorskog, koji je bio sin Ulrika i njegove sestre Katarine; a ovog Hermana kći bila je žena kralja i cesara Sigismunda[31]). Ali Bošnjaci za ovo ništa ne mareći, odaberu sebi kralja.

---

[29]) Kako svjedoči Evgenio IV godine 1442 »Illyrios pro cognitione veritatis evangelicae ad suam et Florentini Concilii praesentiam cum Tribalis accessisse et illustratos spiritu sancto fidem Romanae Ecclesiae complexos esse et observare.« Kod Pejačevića Colloquio 12 pag. 400. Pod Ilirima razumiju se ovdje Bošnjaci: »Illyri, quos Bosnenses. . . vocant.« Eneas Silvius in Europa. A pod Tribalima, Srblje razumije.

[30]) Povelja ova latinski pisana je, nalazi se kod E. Pavića u knjigama: Ramus Viridantis Olivae etc.

[31]) Pejačević Coll. 21. pag. 399. Vidi na to ime povelju kralja Tvrtka od godine 1427 kod Pray-a II, pag.293.

6. Stjepan Tomaš Ostojić

1443—1460

Velikaši bosanski, ne pazeći na ugovor Tvrtkov, odmah po smrti njegovoj odaberu sebi za kralja Tomaša, sina pokojnog kralja Ostoje[32]). Dok još Tvrtko II kraljevaše, papa Evgenije IV, na njegovu molbu, poslao mu je svog poklisara Tomu, hvarskog biskupa, godine 1439. Ovaj papski poklisar svu pomnju uloži za obratiti na katoličku vjeru novoga kralja Tomu, koji ne bijaše još kršten, jerbo je bio bogomilac. Trud mu ne bude uzaludan. Kralj se obrati i bude kršten od Ivana Karvajala, auditora rimske rote godine 1446, poslije kardinala, koji se tada u Bosni desio[33]); i uzme ime Stjepana, po običaju svojih predšasnika.

Papa po svom poklisaru ponudi mu kraljevsku krunu i davaše mu oblast podignuti tri-četiri biskupske stolice obreda latinskog, što kralj ni jedno ne htje primiti. Krune ne htje uzeti, da cara turskog ne uvrijedi i protiv sebe digne, budući da mu je od godine 1444 davao danak godišnji 25.000 dukata; te bo godine Murat II, predobivši Ugre na Varni, nasrne na Bosnu, koga

---

[32]) Orbini, Du Cange i svi drugi pišu da je Tomaš bio sin nekakvog plemića Pavla Kristića iliti Jablanovića! Ali istog kralja Tomaša povelja suprotivno dokazuje, da je on bio sin kralja Ostoje. Vidi Sèrbski spomenici str. 242: broj 136.

[33]) Obraćenja ovog svjedok je Evgenije IV, papa od godine 1446. Među ostalim na crkovnjake i velikaše ugarske, piše: Quod itaque apud nos certum est, ac difusum, vobis omnibus, qui estis propinquiores notum esse non dubitamus: Charissimum in Christo filium nostrum Stephanum Thomam, Regem Bosnae illustrem, post multos, diversosque tractatus, diu habitos cum V fratre nostro Episcopo Pharensi, quem apud illum in suo regno Apostolicae sedis Legatum, annis septem tenuibus, tandem factum fuisse catholicum Christianum. Cijelu knjigu vidi kod Pejačevića Coll. 12, pag. 403.

Tomaš od daljnjeg plijenjenja mitom od 25.000 dukata odvrati. Biskupate, pako, ne htje podignuti zato da sljedbenike grčke crkve i bogomile ne zbuni protiv sebe. Nastojao je, dakle, svakome ugoditi. Ali franciskani, koji se tada po Bosni bijahu uzmnožili, nezadovoljni s pravovjerstvom kraljevim, tuže ga kod pape da mnogo opšti s bogomilcima i zabrane mu svetotajstva primati; ali se kralj pred poslanikom papinim godine 1445 opravda.

Sljedeće godine, 1446, držao je u gradu Konjicu kod Neretve sabor državni, na koji bijahu se skupili svećenici grčki i latinski, herceg Stjepan, brat mu Radivoj i ostali plemići; u kome saboru odrediše: 1) Da manikeji ili patareni novih crkava ne grade a starih i razvaljenih ne popravljaju. 2) Dobra darovana crkvi da se ne oduzimaju. 3) Ubojice da se predadu kraljevskome sudu u tamnicu, njegova dobra da se na dvoje razdijele: jedan dio kralju, a drugi ubijenog rodbini. 4) Vijećnici, tajnici, vojvode i župani stolice kraljevske, primivši službu, imadu se svečano zakleti kralju. 5) Herceg sv. Save nezakonit je ako ga ne odabere ilirski iliti bosanski kralj, i poslije obranja valja da se kralju zakune, što ako ne bi učinio, a službu bi činio, neka ga kazni kralj. 6) Oskvrnitelji rodica glavom neka plate. 7) Izdajnici gradova i svojih gospodara, tako isto i kovači lažljivog novca, nek se kazne kao nevjerni[34]).

Ovakvim uredbama ne samo da je franciskanima već i papi dobro ugodio, osobito kasnije, godine 1450, kad je sve bogomile iz svoga kraljevstva protjerao koji se nisu htjeli obratiti; 2.000 samo ih se obrati, 40.000 pak Stjepan herceg primi ih pod svoju obranu i u svoju državu naseli ih. Godine 1457 pošalje poklisare svoje k papi Kalikstu

[34]) Kod Farlatia, t. 4, pag. 68. nalaze se ove naredbe s knjigom njegovog sina Stjepana, koje su izvađene iz rkp. koji se je čuvao u samostanu fojničkom, koji rkp. već odavna izginuo je, po nepomnji čuvaoca.

III, s molbom da mu posveti zastavu — barjak — i križ s kojim bi mogao križare dignuti protiv Turcima, što mu papa dragovoljno i učini; dapače svima sveštenicima zapovjedi plaćati desetinu, u Ugarskoj, Bosni i Dalmaciji, koja se na troje ima razdijeliti: dio jedan Ladislavu, ugarskom kralju, drugi Juraju Skender-begu, a treći njemu. Je li ova desetina plaćana i je li on mogao boj biti s Turcima, mi doista sumnjamo. On zar, videći sebe slaba, volio je u miru živjeti s Turcima, držeći da je bolje danak plaćati nego se u pogibao metnuti. Radi toga na njega se rasrdi kralj Matija, tuži ga papi osobito stoga što mu je sin Stjepan bez velike potrebe grad Smederevo u Srbiji, na Dunavu ležeći, predao Turcima. Zatim Stjepan herceg, koji je bio kraljev sluga nepokorni, tuži istoga kralja Tomaša da on mir učinjeni narušava, dapače Turčina napušća u njegovu zemlju predajući mu jaku tvrđu Čiošinu. Razabravši ovo, papa naredi svome poklisaru Tomi, hvarskom biskupu, da ovo istraži jesu li istinita, godine 1460, siječnja 18. Ali smrt istraživanju konac prekine.

Dubrovački pisaoci, Lukić i Orbini, pišu: Mehmed II, turski car, da bi lašnje Bosnu podložio, počme, presvučen u kaluđersko odijelo, uhoditi gradove po Bosni; u Jajcu gradu poznadu ga, uhite i pred kralja Tomaša dovedu. Kralj, mjesto što bi ga imao pogubiti ili barem zatvoriti, počasti ga i s njime se sprijatelji i slobodna proprati u njegovo carstvo. Čuvši ovo, kralj Matijaš razljuti se, te muče piše napose njegovom sinu Stjepanu i bratu mu Radivoju, da kralja smaknu, obećavši svakome njegovu krunu i kraljevstvo. Kralj Tomaš, ne znam radi kojeg uzroka, digne vojsku protiv Vukmanu banu i, utaborivši se na polju bjelajskome, od brata Radivoja i naravnoga sina Stjepana bude obnoć udušen godine 1460, razglasivši da je kralj od običajne svoje bolesti naravno preminuo. —

Da su ga sin i brat udavili, to je istina, ali o uhođenju Mehmedovu i Matijaševu nagovaranju, bistro stvar razmatrajući imamo sumnjiti, prvo, što osim Dubrovčana drugi pisaoci od onog vremena o tom ništa ne spominju; kralj Matijaš, premda je na njega bio ljut i kod pape radi manjih okolnosti osvađao ga, ove nigdje ne spominja, što bi drukčije spomenuo, a osim toga, kralj Matijaš ne samo na oca, već i na sina mu Stjepana još gore mrzio je, i teško ih je papa pomirio, kako ćemo dolje niže vidjeti; drugo, što nije vjerovatno da bi se turski car u takvu pogibao metnuo po neprijateljskoj zemlji uhoda biti, a ni od Matijaša, da bi on na to zlo svoga neprijatelja nagovorio! — Pravi, dakle, uzrok ubojstva kraljeva bila je pohlepnost za vladanjem.

Tomaševo mrtvo tijelo odnešeno bude u Šutjesku, gdje u samostanskoj crkvi svetog Ive krstitelja bude pokopan. Samostan i crkvu ovu on je sazidao[35]). Kraljevao je 17 godina, imao je za ženu Katarinu, kćer Stjepana, hercega sv. Save; s njome imao je sina, koga ime Orbini ne spominje; ovaj došavši s materom na otok Mljet, ležeći u dubrovačkoj državi, za pohoditi čudotvornu priliku sv. Marije, umre tude od 14 godina i bude pokopan u crkvi benediktinskog samostana s grobnim natpisom: Hic jacet filius Tomascis Regis Bosnae tj. O v d j e l e ž i s i n T o m a š a k r a l j a b o s a n s k o g[36]). Zatim od iste imao je sina Sigismunda i kćer Katarinu, koje se oboje poturči, koje godine i rad kojeg uzroka — dogodopisci ne spominju.

[35]) Du Cange §. 23. Kralja ovog Tomaša, koga Bošnjaci po predanju za čovjeka sveta i pobožna drže, nahode se dvije slike starinske u samostanu sutjeskom; na onoj manjoj slikovan je kralj klečeći pred Isukrstom koji mu se je ukazao. Meni su kod Bobovca i stijenu kazivali na kojoj se spasitelj dostojao je kralju ukazati; tako isto i misničko ruho koje je njegova žena Katarina tkala; vidi »Magazin Dalmatinski« godine 1843. str. 52.

[36]) Orbini, pag. 370.

Od priložnice Vojače imao je, u zao čas po se, sina Stjepaña, svoga ubojicu i u kraljevstvu nasljednika. Kraljica Katarina, kasnije razabravši da joj je čovjek nenaravnom smrću umro, već da je umoren od Stjepana, potuži se kod svoga prijatelja cara Mehmeda, koji došavši s vojskom u Bosnu za osvetiti smrt svoga prijatelja kralja Tomaša, porobi i popali, i mitom umoljen ode natrag.

Katarina, videći da tursko prijateljstvo i njihova osveta njoj nikakve koristi, a žalosnim podložnicima veliku štetu nanese, pokaja se i otiđe iz Bosne, malo vremena zadržavši se u dubrovačkom, primorskom gradu Stonju, stiže u Rim. Upisa se u treći red duvna sv. Franje, ovdje oko 12 godina od pape bude kraljevskim načinom uzdržavana, zato u svojoj oporuci učini papu rimskog kraljevstva bosanskoga nasljednikom ako se njezina djeca, Sigismundo i Katarina, ne bi od turske vjere odvratili i na pravu vjeru obratili[37]). Katarina, koju franciskani, u svome mučenikoslovu, kao b l a ž e n u štuju, umrije godine 1478 i bude pokopana u franciskanskoj crkvi Ara coeli zvanoj, i nadgrobnici njezinoj sljedeći natpis u ilirskom[38]) jeziku a azbukom bosanskom bude urezan:

Katarini kraljici bosanskoj
Stipana hercega od svetoga Save
Od poroda Jeline i kuće cara Stipana
Rođenoj, Tomaša kralja bosanskoga ženi
Koja živi godin 50 i 4(54)
I priminu u Rimu na lito gospodina 1478.
Na 25. dni oktobra
Spominjak nje pismom postavljen.

[37]) Oporuku ovu iz rukopisa knjižnice vatikanske ispisao je Raynaldus Historiae Eccles. t. 7, nro. 43. čitaj ju kod Pejačevića cijelu Coll. 12. pag. 419.

[38]) Natpis ovaj kasnije je bio nadostavljen i u latinskom jeziku; prvi ga je priopćio Kranjac Bohorić, o njemu su mnogi pisali, a najviše Katančić, vidi: Specimen Philologiae et Geographiae Pannoniorum etc. Zagrabiae 1795 Libr. 3, 61—71.

7. Stjepan Tomašević (kralj posljednji)

1460— 1463

Sin i ubojica svoga oca, nastupi godine 1460 na prestolje. Očitovavši se da je svoga oca ubio, mnogi se plemići od njega odvratiše. Katarina pozove svoga prijatelja Mehmeda II da osveti smrt njezinog čovjeka. Car dođe u Bosnu, nju porobi i popali i jednu tvrđu, Šamac, načini na ušću Bosne u Savu, i svoju posadu metne, i kraljevske neprijatelje u nju stane vabiti. Kralj, videći se u tjesnacu, ponudi mu danak od 25.000 dukata svake godine plaćati; s tim načinom uklone se Turci i Katarina iz Bosne. Matijaš, kralj ugarski, još od onog vremena otkad je Stjepan Smederevo Turcima izdao, imao je zlu volju, k njemu, dakle, sad pošalje svoje poklisare moleći ga za oproštenje i obećajući mu obližnje gradove kraj Save predati, da ih on čuva od navale turske. Matija se tako lasno ne dade umoliti odmah, ali po nastojanju papinom oprosti mu [39]). Stjepan posla svoje poklisare k papi Piu II, moleći ga da bi mu dopustio podignuti u Bosni tri, četiri biskupata, da bi mu poslao kraljevsku krunu i svoje poklisare. Papa mu dopusti biskupate podignuti, a krunu mu ne dade bojeći se uvrijediti kralja ugarskog.

Nepovoljan papin odgovor, smutnje unutarnje, pripravljanje turskog cara na boj, različiti glasovi da se na njega car sprema udariti, Tomaševića u tijesno stanje vrgoše. U to vrijeme prispije turski poslanik da primi od kralja obećani danak od 25.000 dukata. U dvoru kraljevskom, po smrti Tome, hvarskog biskupa, drugi papinski poslanik, Nikola, modruški biskup, čovjek dosta nesmotren, kralja nagovori da Turčinu danak zaniječe, obeća-

[39]) Vidi knjigu kralja Matijaša od godine 1462. na Pia II pod br. XXVI i na kardinala od sv. Angela godine 1462. pod br. XXVIII. Epistolae Mathiae Corvini Reg. Ung. Tirnaviae 1746.

jući mu papinsku pomoć i ispunjenje kod pape njegovih želja. Kralj, takvim riječima zanesen, uvede turskog poslanika u svoju bogatu blagajnicu, u kojoj preko dva miliona dukata bijaše, i ponosito reče mu: »Evo, vidiš, šta ja srebra i zlata imam! No ne dam Turčinu ni jedne mrvice, nego ću za ovo vojsku sakupiti, a jedan dio u sigurnom mjestu ostaviti, kako bi odatle, ako bi me sreća vojnička iznevjerila, izvan otadžbine živiti mogao.« Poslanik ga opomene na vjernost i ispunjenje obećanja, metne mu pred oči zla slijedstva, koja ga mogu stignuti ako s Turcima prijateljstvo raskine, od koga zla njegovo bogatstvo neće ga spasiti, već će ga, može biti, drugi uživati.

Kralj, dakle, otpusti prazna turskoga poslanika i tako s carem u očito neprijateljstvo stupi. Zato sad se na boj počme spremati i poklisare svoje, godine 1463, k papi pošalje. Ti poklisari bijahu dva starca, stasa visoka i pogleda junačkog, i govora uljudna; jedan od njih k papi Piu II ovako progovori[40]): »Razumio sam da Mehmed II, sultan turski, dojdućeg ljeta na me udariti namjerava i da se već na boj spravlja. Nisam taj koji bi se podobnoj sili oprijeti mogao. Molio sam Ugre i Mlečane, i Juru Kastriota, da mi pomognu. To isto i od tebe molim: niti novčane pomoći tražim, želio bih neprijateljima i sunarodnicima mojim to vidiono učiniti da ćeš mi ti na ruci biti. Kad čuju Bošnjaci da neću sam na bojište poći, hrabrije će vojevati, niti će Turci smjeti upadati u zemlju moju u koju je ulazak pretežak i koja na više mjesta tvrde gradove broji. Tvoj pretšasnik Evgenije ocu je mome krunu obećavao i htio u Bosni rimske biskupe da uvede. Sve je to otac mi odbio, da ne bi Turke na se razdražio, jer je bio novokršćenik, niti je još Manikeje iz svoje

[40]) Gobelinus Lib. XI. pag. 549. Kod Assemana Cel. Eccles. tomo 5.

zemlje izagnao. Ja sam od djetinjstva kršten, latinsku knjigu učio, a Krstovu vjeru slijedim, ne bojim se čega mi se je otac bojao. Želim da mi pošalješ krunu i biskupe. S tim ćeš pokazati da mene u nevolji zaboraviti nećeš. Ako se zaratim, ufanje ću podložnicima od tebe okrunjen, a strah neprijateljima biti. Zapovjedio si pod roditeljem mojim da se vojena sila u Dalmaciji pod upravom Mlečana bivša, namjesto krstonosne k njemu pošalje. Ovo je vijeću mletačkom nepovoljno bilo. Zapovjedi da se sad meni pošalje. Valjda će ti riječ pretežnija biti kad i Mlečani sad drukčije misle i glasa se, hoće li Turcima rat da objave. I ovo molim također da se poslanik i Ugrima pošalje, koji da moju stvar kralju preporuči i privoli ga da sa mnom sojuz oružja učini; ovim se, a ne drugim načinom, Bosna izbaviti može. . . Kad bi Mehmed samo moje kraljevstvo tražio i dalje mirovati namjeravao, sudbinu bi moju ustrpljivo podnosio, niti bi se pristojalo radi svoje vlastite obrane, ostalo kršćanstvo uznemirivati. No, nezasitljiva želja vladanja nikakve međe ne priznaje. Poslije mene hoće udariti na Ugre i Dalmatince, Mlečanima podložne, potražiće Italiju, za kojom čezne i o Rimu se često razgovara. Ako prepuste kršćani te moje kraljevstvo osvoji, najugodniju će oblast i mjesta k dostiženju cijelji svoje imati. Ja prvi očekujem navalu, poslije će mene Ugri, Mlečani i drugi narodi svoju sudbinu iskusiti, ni s Italijom se neće zadovoljiti. Ovako misli neprijatelj. Ova ti kao izvjesna javljam, da ne rekneš da nisu to pretskazana i da me za nebrižnost ne osudiš. Moj je otac tvome pretšasniku Nikoli i Mlečanima padanje Carigrada pretskazao. Nije se vjerovalo: izgubilo je, na svoju nesreću, kršćanstvo prestolni grad i patrijaršku stolicu i stup Grčke. Sad ja o sebi proričem: ako mi uzvjerujete i pomognete, spasen ću biti, a drugčije propadam, i padanje moje mnoge će sa sobom povući«.

Papa odgovori: »Vjerujemo poslaništvu Stjepanovu. Ista nam se s više mjesta javljaju. Zapadno carstvo traži Mehmed, koji je istočno razorio. Najprikladnija je želji njegovoj Bosna; ova će vrata, vjerovatno je, najprije da izstavi. Učiniti neće, ako kralj bude smio slobodnim duhom suprotstati. Pretežak je prelazak preko bregova i pristup u državu koje lako mogu njih malo smesti. Združiće oružje Ugri i Mlečani. Poslanika ćemo radi iste stvari k obojem narodu poslati. Opštu ćemo stvar s opštim silama pomoći. Mi ćemo onoliko pomoći, koliko možemo. Vojena sila koja je u Dalmaciji, gledaćemo da se vama pošalje. Zapovjedićemo da se saborne crkve u Bosni sazidaju i u sazidanim biskupi postave. Krunu poslati ne možemo, da ne uvrijedimo kralja ugarskog, kome je kralj bosanski vazal — podložnik — i kog je oblast kruniti ga. Raspitaćemo što on o tome misli. Ako mu ne bude nepovoljno, krunu, koja je gotova, poslaćemo ti po poslaniku. Ako li se usprotivi, nepravdu učiniti mu nećemo, niti hoćemo onoga razdraživati od koga se je pomoći nadati. Stjepan, ako je pametan, svakojako će gledati da Matijaša sebi naklonjenim učini, s kojim ako se združi, teško će ga Turci moći nadvladati«.

Dok su se ova dva u Rimu zbivala, car Mehmed razumjevši od svoga poslanika da je kralj Stjepan ne samo zanijekao danak već i tvrđu njegovu na ustima Bosne u Savu, Šamac, osvojio, razvalio i vojnike zarobio, glavom pođe na Bosnu, povedavši sa sobom 150.000 samih konjanika, osim nebrojenih pješaka; mjeseca lipnja 14, godine 1463, neiskazanom hitrinom prispije pod grad Bobovac. Kralj, stric mu Radivoj i kraljica Marija prebjègnu u Jajce. Grad Bobovac preporuči upravljanju svoga vojvode Radaka. Grad ovaj, sazidan na jednom neprikučljivom humiću, opasan je bio s dubokom jamom (endekom), dvije rječice koje se tude sastaju napunile

su jamu vodom, tako da se k njemu približiti ne mogaše. Osim toga, kršoviti putići i strmene staze samo dvije bijahu; top, dakle, nije mogao dovesti se. Zato car pod njim topove je lijevao. Pet dana na njega je uzalud pucao, najposlije okani se i put grada Visokoga pođe. Vratnice, pô sata od Visokoga, mjesto se danas zove što se je car odatle opet vratio na Bobovac.

Radak, bivši otprije bogomil (manikeo), bio se obratio javno na vjeru katoličansku, ali tajno i srcem i dušom pravi manikeo. Ovaj, što iz osvete prama kralju, što iz pohlepnosti za blagom i gospodstvom, pošalje svoga čovjeka k caru obećavajući mu za blago izdati grad i svog gospodara. Car, naravno, obeća mu sigurnost njegovog gospodstva i glave, zatim veliko bogatstvo u novcima i zemljama. Po takvom sramotnom, pred Bogom i ljudima grešnom izdajstvu i nevjernosti, car uniđe u B o b o v a c, grad toga vremena najtvrđi u svoj Bosni. Radak, donesavši ključ od grada, duboki poklon caru učini i, očikajući svoje nevjernosti i izdajstva pohvalu i obećano nadarenje, zasluženo nadarenje zaista ĭ primi. Car, izdrečivši na njega oči, ljutito rekne mu: »Nevaljalico jedna! Ti, koji tvome gospodaru od jedne vjere nisi bio vjeran i pouzdan, kako ćeš meni, Turčinu, biti vjeran!?« Namigne na krvnika i otsiječe mu glavu. R a d a k o v i c a, golema stijena iz koje živa voda izvire, zove se i danas gdje je ovaj vojvoda i izdajnik poginuo. Štijena ova je na putu idući iz Sutjeske u Borovicu. Car, videći tvrdoću ovoga mjesta i grada Bobovca i spazivši nepristupnost k njemu — obori ga i pod prokletstvo metne (nalet učini) da se nikada sagraditi ne smije — a to stoga uzroka da se ne bi opet uzalud mučio osvajajući ga od neprijatelja, kad bi u njihove ruke pao.

Kad je car pod Bobovcom razumio da je kralj sa svim bogatstvom utekao u Jajce, opremi za njim Mehmeda

vezira s vojskom. Kralj, dakle, ni ovdje se siguran ne videći, pobjegne u grad Ključ, koji od Jajca k zapadu udaljen 10 sati bijaše. Kralj se je uzdao ne toliko u tvrdoću ovoga grada, koji ležaše na visokom brijegu pod planinom Šišom, koliko u rijeku Sanu koja kraj njega teče, scijeneći da Turci ne mogu je pregaziti. Mehmed vezir, došavši pod Jajce, uzme ga na predaju i odmah za kraljom otisne i prvi nagazi na Sanu, koju pregazivši opsjedne grad. Kralj se je tri dana turskoj sili odupirao, ali za dalje opiranje ne bijaše mu hrane u gradu. Naumi, dakle, pod pogodbama sa stricom svojim predati se pod pogodbom: da on Bosnu caru predaje, a car njemu i stricu da pokloni život i da im dade gospodstvo i zapovjed u drugomu kraju svoga carstva. Oh, moj nesretni kralju, zar ne znaš da je turska vjera kao na vodi pjena! Ali grijesi su te sapeli. Bjelaj ti polje tamo za tobom samo 10 sati leži, tude, jadan, pamet tvoja čami i gleda mračnu sjenu tvog oca, koga si nemilosno zadavio.

Vezir, na ime carevo potpiše tu pogodbu i grad zauzme, te Stjepana i Radivoja sa sobom natrag povede u Jajce, gdje je već i car s ostalom vojskom prispjeo. Caru, istina, draga bijaše ova jabuka što mu je vezir poklonio, tj. Stjepana i Radivoja, ali razumjevši pogodbu koju vezir na njegovo ime bijaše ugovorio i potpisao, mučno bijaše mu pokloniti glave onima za čijom krvlju sveđer žéđaše! Međutim, mufti-hođža carski, iznađe u svome šerijatu i dade caru fetvu da on nije dužan slušati i obsluživati ugovor učinjen od mlađega na ime njegovo — dakle, može ih slobodno pogubiti. Ta ga fetva razveseli. Ali ga pogubiti još odgodi dok svom Bosnom ne zavlada. Kralju obećanu sigurnost pritvorno potvrdi ako još raspiše svima upraviteljima gradova da se dragovoljno predadu, sebe i gradove; što kralj morade učiniti i tako za 8 dana više od 70 gradova na vjeru predade se.

Sada Mehmed car videći da mu je prevara za rukom izašla, pogubi nesretnog kralja Stjepana Tomaševića[41]), strica mu Radivoja, mnoge druge knezove, vojvode i plemiće koji se nisu uklonili oli poturčili, godine 1463, lipnja 30, na polju blagajskom. Marija kraljica, a kći Lazara Brankovića, posljednjeg srpskog gospodara, bila je od kralja s mnogim blagom još iz Ključa prije došašća Turaka otpravljena u Hrvatsku, ali došavši na prenoćenje k banu hrvatskom Pavlu, bi od njega u tamnicu bačena i sveg blaga lišena. Ali je i on svog neuljudstva i nepravde brzo plaću primio: došavši na susret Turcima, za obraniti svoju zemlju od njihovog napadanja, pogine, kojom prigodom Marija uteče iz tamnice i ode k materi svojoj u Ugarsku, gdje u Požunu godine 1466, 20 lipnja, od tuge i žalosti umre. Katarina, žena Radivojeva a sestra Radoslava Pavlovića, sa Ljubešom sinom i mnogim velikašima bosanskim, pobjegne u Dubrovnik[42]). Car, podloživši zemlje i gradove kralja Stjepana, pošalje jedan dio vojske s vezirom tesalinskim Omer-pašom na Stjepana hercega, kog zemlju popali i porobi. Stjepan svojom vojskom bio je utekao u planinu, otklen Turcima dosta je jada zadavao. Najposlije zaište mir obećavši dvostruk danak plaćati, davši im u zalogu sina svog najmlađeg Stjepana. Na što Turci pristanu, te njegovu zemlju ostavivši nasrnu na zemlju Radoslava Pavlovića, koji držaše Popovo, Trebinje i sve zemlje do Dubrovnika, koga pogube, gradove mu obore, njive popale, kuće poharaju,

[41]) O načinu pogubljenja pisaoci različito pišu: Papa Pio II, u svojoj Buli od godine 1463, veli da ga je car vlastitom rukom posjekao. Ivan Leunklavio i Bonfin pišu da ga je na mijehe sadro. Joakim Kureus u sileskim ljetopisima na strani 169 i Matia Mieccovita, da ga je za kolac privezao i strijelama probo; najposlije drugi, da ga je svome hodži Perzijancu — učitelju — predao i ovaj ga umorio.

[42]) Lukari, Orbini i Du Cange itd.

stanovnike zarobe i natrag se vrate. Tako bosanska sloboda i kraljevstvo, koje je za 78 godina samo trajalo, pade pod Turčina, pod kojim do današnjeg dana stenje i gorko cvili, svoju bijedu i nesreću preko 386 godina oplakujući, i uzaludu očekujući izbavljenje od ovog nesretnog i nesnosnog ropstva.

IV. PROPAST KRALJEVSTVA BOSANSKOGA I OVE GLAVNI UZROCI

Sudbina naroda u rukama je svemogućeg stvoritelja, koji narode jedne diže, a druge propasti prepušta, da koji nije, dok je slobodan bio, pravednu stazu krijeposti slijedio, nauči se u ropstvu svesrdnije Bogu služiti! Kad god su ljudi otstupljivali od pravog svoga zvanja, Bog ih je, sad gladom sad pomorom, pohodio i opominjao, a kad se ni tako ne bi dozvali, onda slao bi im narode krvoločne, i ovi bi ih gnječili nemilosrdno. Ovo nas uči zgodopis novi i stari, crkovni i svjetovni.

Narod naš slavenski, primivši i naučivši grijehe i zloću naroda romanskih, germanskih i grčkih, a svoje se prostote zaboravivši, gotovo se je bio satro, a i sad se tare, od samosilnika, i to veći dio ilirskih Slavena. Iste opačine koje upropastiše grčko carstvo, upropastiše i slavenske narode Bugare, Srbe i Bošnjake: oholost, bludnost i nenavidnost među narodima srednjeg vijeka zavladaše. Svak je hotio zapovijedati, a umio nije! Vladaoci, davši se za nasladnošću putenom, nisu mogli razumjeti dužnosti svoje i svojih podložnika; da mogu svojoj oholosti i bludnosti zadovoljiti, trebalo je bogatstva, koje u ono vrijeme steći, drugog načina nisu znali osim da jači od nejačeg kvači. Vladaoce slijedili su drugi, i to do njih u gospodstvu najbliži; sve se je dotlen gonilo, dok najposlije država ne bi podijeljena među plemiće i kmete, i ovi posljednji, u

vlastitoj zemlji svojoj, postadoše robovi, a plemići, iliti boljari, njihovi gospodari i kralji.

Boljar svaki težio je za većom silom i gospodstvom. Što je narod, narodnost i sreća narodna, to onoga vremena Bošnjaci nisu znali! Ko je više krvi prolio svojih zemljaka, otimajući i plijeneći tuđa imanja, nego oni koji po svom zvanju i dužnosti morali bi druge braniti, a zločince progoniti!? Svaki želeći gospodariti, nije čudo što je Bosna u jedno isto vrijeme tri kralja imala, koji svaki, za drugoga oboriti, iskao je pomoć od Turčina, obećavajući danak — harač — plaćati; plaćanjem danka i sveudiljnim bojevima oslabiše i sebe i narod. U kralje ugledali su se drugi boljari: herceg Hrvoje i herceg Stjepan Kosača, i knez Radoslav Pavlović, malo ol nimalo pripoznavaše vlast kraljevu.

Car Mehmed II, osvojivši osim aziatičkih država, carstvo grčko, kraljevstvo bugarsko i srpsko, zgodnu prigodu gledaše da i ovu posljednju na jugu slavensku državu iz broja nezavisnih država izbriše i pomrsi; jer mu je Bosna bila most preko koga namjeravaše preći u Italiju i sjediniti zapadno carstvo s istočnim. Tomašević, posljednji kralj, bivši nezakonit sin i ubojica svog oca, kao takvi kod plemića i puka ozloglašen, nikakve snage nije imao, nit su podložnici njegovih zapovjedi slušali. Kralj bježi iz Bobovca u Jajce, iz Jajca u Ključ, bez vojske! Gdje su mu plemići, velike vojvode, herceg sa sinovima, knezovi, župani i vlastela? Sve se je ušutilo, gledaju propast svoga kralja i nadaju se od Turčina većem bogatstvu i sreći. Tako biva s narodom bezbožnim, koga su zloće i opačine obuzele. Nad paklom stoji, propast svoju gleda a ne vidi, slijep! Prosti narod — kmeti — sasvim od gospodara potisnut, nije mogao a niti je znao braniti sebe i svoga kralja; oni su bili uprli oči u svoju gospodu, koja kad sramotno svoga kralja iznevjeri, za-

čuđeni gledahu. Osim toga, zakoniti sin kralja Tomaša, Sigismundo, bivši se još davno poturčio a sad nahodeći se u carevoj vojsci, ne samo plemiće već isti prosti narod bunio je protiv kralju, da se podlože dragovoljno caru, plemićima raširenje posjedovanja, a kmetovima izbavljenja od plemićkog ropstva obećavajući i lažući.

Kralj, doista, bio je čovjek nerazborit; njega je mudra žena, mati Vojača, svjetovala da tako nagło i nerazborito ne razmeće s Turcima prijateljstva, mećući mu pred oči neposlušnost plemića, primljući, hoće li obećana od pape. Ugra i Mlečana pomoć stignuti ol ne stignuti na vrijeme, ali zaludu, on posluša više pobožnog, nego razumnog papinog poslanika. Svrhu svega, izdajstva Radaka i građana jajačkih, koji da budu se oprli i nekoje vrijeme carevu silu zabavili dok bi stigao Matijaš kralj iz Ugarske s vojskom, lasno bi se kralj odbranio, niti bi tako lasno Turci Bosnu osvojili.

V. GOSPODSTVO UGARSKO-HRVATSKIH KRALJEVA U BOSNI

od godine 1463—1527

Poslije tri mjeseca neg je car Bosnu osvojio, gradove s vojnicima svojim napunio i već iz Bosne put Maćedonije otišao, kralj ugarski Matija Korvin s vojskom dođe u Bosnu, te opsjedne tvrdo mjesto grad Jajce, mjeseca listopada god. 1463, po nagovaranju i nastojanju franciškana[1]). Varoš četvrti dan osvoji, grad, pak, jedva treći mjesec, i to licem na Božić, iz koga je isti dan u Budim pisao. Mnogi Turci braneći grad izginuli su, a 400 zarobljeno. Osvojivši Jajce, i još drugih 30 gradova predobije, a toliko i još više predade mu se, među kojima znatniji bili su:

[1]) Svjedoči knjiga pape Pavla II pisana franciskanima godine 1467; vidi je kod Wadinga tom. XIII, pag. 405.

Banjaluka, Tešanj, Srebrenik i Sokol. Mogadijaše i ostale još predobiti, da ga ne pomete nešto zimsko doba, nešto pak usrnuće neprijatelja Čeha u Ugarsku, pod vođom Giškrom[2]). Ostavivši, dakle, u osvojenim gradovima jaku odbranu, s ostalom vojskom vrati se u Ugarsku.

Pitanje je važno: zašto Matijaš, koji na svaki turski korak pazijaše kad su ovi u Bosnu usrnuli, nije za njima išao, te s bosanskim kraljem sjedinivši se, Bošnjake ohrabrio i toliku nesreću odvratio ol prepriječio! Kralj Matijaš o ovoj stvari pišući papi Piu II, po neki način izgovara se[3]) da nije znao kuda će car iz Srbije toliku vojsku okrenuti, da se je imao boriti prija s Ali-begom, vezirom srbijanskim, koji je čuvao prelaze na Savi; ovoga morao je najprije zauzbiti;da je car u Bosnu zovnut od nekih izdajica Bošnjaka; najposlije, veli Matijaš, da je car jednom b r z i n o m osvojio Bosnu. Ali tri mjeseca očekivati i otezati, daje nam misliti da je on hotimice očekivao dok car vojsku iz Bosne izvede, ne smijući se može biti s njima tuknuti? Ol je, biti može, očekujući šta će s kraljom bosanskim biti, i želio po koji način propast kraljevu, da tako lašnje Bosnu sjedini k ugarskoj kruni.

Sljedeće godine, 1464, car nanovo digne vojsku na Bosnu i opsjedne sve gradove koje su Ugri držali; pod Jajcem nečuvene veličine topove salije, te grad počme

[2]) Vidi knjigu Matijaševu pisanu godine 1464, siječnja 27, papi Piu II, pod nr. LXXIII.

[3]) Vidi sad spomenutu knjigu, gdje među ostalima sljedeće piše: At paulo post ambiguitas haec sublata fuit, palamquae factum est, invitatum eum a quibusdnam proditoribus Bosnam versus declinare. Eo dum festinus accessisset, suscepta proditione, quam ante paraverat, prius forte, quam eduxssiet gladium vicit: proditoribus aeque, ut proditione potitus. Vinxit dein regem arte et dolo, non armis superatum, demumque excrutiatum necat: Arces omnes et munitiones Regni in deditionem accepit, custodibus earum manus ultro porrigentibus etc. etc.

biti i lagune potkopavati, nasrćući neprestance na grad 30 dana[4]); ali čuvši da Matijaš ide na njega, topove pobaca u vodu i s vojskom pobjegne bez obzira. Pred vojskom ugarskom bio je Emerik Deák, koga Matijaš učini gubernatorom — upraviteljem — Bosne; iza ovoga, Mirka Zapolju, bivšeg prije blagajnika. Matijaš moli papu Pavla II, godine 1465, da mu dopusti dohotke priorata vranskog u Dalmaciji, da može lašnje Bosnu protiv Turcima braniti[5]). Matijaš iste godine bio je opsjednuo tvrdi grad Zvornik, koga s jedne strane visoke stijene a, s druge, rijeka Drina brani; ali zaludu: kako je car prije poplašio se njegova došašća, pobjegao ispod Jajca, tako i sad Matijaš, začuvši da car glavom ide Zvorniku u pomoć, pobježe ispod njega.

Godine 1465 Matijaš opet skupi silnu vojsku, imajući odluku svu Bosnu od Turaka oteti, ali došavši do Zagreba. čuje da su mu s leđa unišli neprijatelji kršćanstva u Ugarsku, i imade se vratiti. Godine 1471 Matijaš naimenuje kraljem bosanskim Lovru, župnika iločkog u Srijemu — Ujlaky-a. Ali ovaj kralj Bosne ni vidio nije, već živio raskošno u dvoru Matijaševu. Godine 1479, ne bivši doma Matijaša, poturice bosanske zalete se u države prekosavske i do 30.000 roblja odvedu; za njima se sljedeće godine, 1480, otisne Matijaš, te ih stigne među Busovačom i Vitezom: Turke razbije, roblje gotovo sve povrati, i mnogo kršćana sa sobom odvede u Ugarsku, a pošalje u Sarajevo Vuka Despota, koji Sarajevo porobi, popali[6]) i najvećeg sarajskog junaka, Đerđeleza, sestru odvede. Za vladanja Matijaševa Turci nisu mogli ugarske gradove u Bosni

[4]) Vidi knjigu Matijaševu, godine 1464, na cesara rimskoga, pod brojem LXXV.

[5]) Knjiga Mat. str. II, knjiga XXXII.

[6]) Rukopisna kronika, koja ne kaže je li ovo Zmaj Vuk Branković; a narod pjeva i pripovijeda Vuka Jajčanina.

nikako posvojiti, ali ni Matijaš nije mogao veći kakav napredak učiniti, bivši uvijek u boju s Nijemcima, Česima i Poljacima. Matijaš umre godine 1490.

Godine 1500, pod kraljem ugarskim Vladislavom II, a turskim carom Bajazetom II, veziri bosanski i srbijanski skupe silnu vojsku te opsjednu Jajce. Iva Korvin, sin naravni Matijaša kralja, pod kojim ove zemlje bijahu, zaište pomoć od kralja i dođe mu: Petar Gereb, ugarski nadvornik, s 200 konjanika i s dvije čete odabranih pješaka: zatim velikaši hrvatski: Frankopan, Karlović i Zrinjski, svaki dovedavši svoje čete pod Jajce; tude se ogledaju s Turcima i, poslije krvavog boja, predobiju ih pogubivši 4000; Hrvata pane 1000 mrtvih a toliko ih bude ranjeno. Korvin po ovoj bitci stekao je slavno ime; topove otete metnuo je na gradske bedeme jajačkog grada, koga je iznova popravio, utvrdio i s potrebnim stvarima napunio; upravljanje grada preporuči Ivanu Đulanu, čovjeku vjernu, koji je i prije grad ovaj čuvao i snažno branio, a on se, s društvom, povrati u Hrvatsku[7]).

Godine 1519, vezir Mustafa bosanski i Bali-beg srbijanski skupe vojsku te opsjednu grad Srebrenik; u gradu zapovijedao je Toma Matusnay, čovjek nepomljiv, koji ne samo da grad s potrebitim providi, već u najvećoj pogibelji, ostavivši grad i vojnike u velikoj smetnji, pobježe u Ugarsku. Deset dana građani i vojnici branili su grad, ali kad im nestade hrane, a ufanja ne imajući da će im otkle pomoć doći, predadu Turcima grad na vjeru da će ih sve slobodne pustiti. Ali Turci vjeru po svome običaju održe: posijeku sve, malo da su koje dijete ol lijepu djevojku ostavili za se. Gradove Sokol i Tešanj, vojnici ugarski upalivši, uteku[8]).

[7]) Ištvanfi Lib. 4. pag. 30.

[8]) Ištvanfi Lib. VI. pag. 55.

Sljedeće godine, 1520, Turci potegnu vojsku svoju te otajno dođu do blizu Jajca, koje obnoć htijahu prevarom osvojiti. U gradu je zapovijedao Petar Keglević, koji nije imao više od 200 konjanika i malo više pješaka. Po svojim uhodama razumjevši šta Turci namjeravaju, pošalje tajno preko brijega Blaža Kerija sa 100 konjanika, koji se blizu njih smjesti da ga nisu Turci mogli spaziti, premda im je za leđa zašao; zatim pred mrak pošalje iz grada djevojke i mlade u dolinu blizu Turcima da kolo uhvate i glasno zapjevaju, slobodeći ih da se ništa ne boje, jer će im on u pomoć brzo doći. Turci, videći da su od grada djevojke odmakle a zatravljeni slatkim pjevanjem, zaborave na grad Jajce te usrnu među njih i hvatati ih stanu; u taj hip Keri sprijeda, a Keglević odotraga, s vojnicima na njih nasrnu; oni se toj prevari ne nadavši, poplašeni smetu se i nagnu bježati: mnogi zaglave, a ostale pohvataju, tako da je jedva koji utekao da kod kuće kaže šta im je bilo[9]).

Turci svakako su nastojali ovaj tvrdi grad Jajce u svojim šakama (oblasti) imati. Zato, zaboravivši prijašnjih godina šta su krvi pod njim prolili, opet ga opsjednu godine 1524, pod načelstvom triju paša: Usrefom Vrhbosne, koji je iste godine nastupio Ferat-paši; drugi bijaše Sinan monastirski, a treći Bali-beg biogradski i smederevski. Imadijaše vojske 20.000, topova velikih 8, a manjih množinu; u gradu zapovjednik bijaše još Petar Keglević, koji, ne mogući tolikoj sili odoljeti, zaište pomoć od ugarskog kralja Ljudevita II, koji pošalje mu u pomoć Ivana Karlovića i Franju Baćanija, Ilirije namjesne kralje, kojim još doda Frankopana, Petra Kružića iz Klisa, Grgura Orlovića iz Senja, Juraja Blagaja, Ivana Zrinjskog i Ivana Tahija; s vojskom od 16.000, preko Dubice, dođu u pomoć

[9]) Ištvanfi, na istom mjestu.

Jajcu. Prva im briga bijaše grad proviđiti s hranom, koje premda bijaše teško kroz tolike neprijatelje prodrti, ništa nemanje učini to silni junak Kružić — nasilu u grad uniđe. Poslije tri dana boj se ozbiljni zametnu, i kršćani pobjedu održaše; paše uteku glavom bez obzira, dragocjenjeni čador Usrefov i 60 zastava otmu, topove u gradu namjeste; mnogi Turci izginuše, mnoge zarobiše, a najviše ih u vodi život izgubiše. Tako i ovaj put bi Jajce sretno obranjeno[10]).

Poslije nesretne bitke mohačke, kadno se Ferdinand i Ivan Zapolja otimahu za krunu i gospodstvo Ugarske, Turci potom još većma ojačaše te gospodstvo i posjedovanja ugarska u Bosni, godine 1527, preoteše. Petar Keglević, koji je dvaput silno se opro nasrtanju turskome, starošću oslabljen, grad Jajce predade caru Ferdinandu. Ovaj za upravitelje metne Stjepana Gorbonakija i Kocijana, ljude strašljivice, kojim još malo njemačkih vojnika dade. Turci za ove okolnosti dobro znadući, opsjednu Jajce, i to paše bosanski, Usref i Mehmed Jahiogli srbijanski. Stjepan, nikakvoj pomoći iz Ugarske ne nadajući se, poslije opsjednuća 10 dana predade grad Turcima, a ovi ih slobodne puste otići, ponesavši sve svoje, osim topova. Za ovo čuvši Andrija Radatović, upravitelj grada Banjaluke, ne smijući dočekati Turaka, grad upali i preko Save pobjegne; tako su učinili i ostali gradova upravitelji — upalivši ih, pobjegli. Po taj način izgubiše Hrvati sva svoja posjedovanja pod kraljem Ferdinandom, koja kralj Matijaš bijaše od Turaka preoteo. Držaše Jajce i ostala mjesta 64 godine[11]).

---

[10]) Ištvanfi Lib. VIII pag. 67—69.

[11]) Ištvanfi Lib. IX, pag. 93. U Jajcu i drugim gradovima bosanskim topovi i oružje je starinsko, većinom njemačko.

VI. VOJEVANJE CESARA AUSTRIANSKIH, tj. NJEMAČKIH U BOSNI

Osvojivši Turci Budim i veliki dio ugarske zemlje, cesari njemački, koji biše zajedno i kralj ugarski, ne samo da nisu mogli izgubljena mjesta u Bosni posvojiti već, što je više, bosanske poturice, pod načelništvom svojih begler-bega, osvojiše i opustiše Liku, Krbavu, Slavoniju, i do Štajerske i Kranjske dopiraše, a Dalmaciju gotovo svu, izvan primorskih gradova, od Mlečana oteše.

Pod cesarom Leopoldom I, izgubivši Budim, a prije toga pod Bečom strašno izginuvši, Turci oslabiše. Malo pomalo sva mjesta u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj cesarova vojska zauze, i međe među Turskom i Njemačkom Sava i Una postade. Bečki dvor, znadući da je Bosna na ugarsko-hrvatsku nekad krunu spadala, više puta prenosio je oružje preko Une i Save u Bosnu, ali gotovo sve nesretno. Što jednoč zavojevao bi, to bi drugim opet bojom izgubio. Godine 1688, Ljudevit, knez badenski pod Leopoldom I, predobivši Turke u Bugarskoj dođe u Bosnu, osvoji Zvornik, listopada 25, zatim mjesta Krapavu, Kazavu i Breške, dođe pod Banjaluku, koju ne mogne uzeti. Godine 1690, cesarski vojvoda Perčinlija kod Soli predobije Turke, kojom prigodom odvede sa sobom franciškane iz samostana gornje Soli i 3.000 katolika. Godine 1693 Adam Baćani, ban hrvatski, ote od Turčina Vranograč, Novo Todorovo i Veliku Kladušu kojom prigodom mnogi se Turci pokrstiše.

Od svih vojničkih pohoda najznatniji je onaj slavnoga junaka Evgenija kneza sabaudskoga, koji predobivši slavno cara turskog kod Zente, godine 1697, sa 4.000 konjanika i 2.000 samo pješaka pređu Savu te nastave put uz Bosnu rijeku; tad na Bosni vezira ne bijaše, budući

malo prije umro je Mustaj-paša. Znadući Turci junačka djela ovoga kneza, bijahu se strašno poplašili. Evgenije s malom silom osvoji najprije grad Doboj, a za ovim Maglaj, oba na Bosni rijeci; za tri dana dođe pod Žepče varoš, koju su Turci bili utvrdili šancom, i 309 branijaše ga. Nijemci i ovo mjesto silom uzeše, mnoge Turke pogubivši i tvrđu im zapalivši. Dok su se ova zbivala, Čehaja-beg, sabravši vojsku izađe Nijemcima na susret i put kraj Vranduka, i onako utvrđenog mjesta, drvećem posječenim i gromilama kamenja zapriječi. Evgenije sad prosiječe drugi put na desnoj obali Bosne, koji se i danas njegovim imenom naziva. Međutim, dok se je ovaj put kroz planinu Orahovicu prosijecao, pošalje naprijed svoga četnika Kibu sa 200 pješaka i malo konjanika, koji preko brda i klanaca prodre i sukobi se sa 200 turskih konjanika, koji su išli Žepču u pomoć ne znajući da je Žepče osvojeno; ove većom stranom Kiba poubija, a drugi se razbjegnu. Čehaja, od bježanaca razumjevši ova i, suviše, da su Nijemci svladali sve nezgode i zaprijeke, poplašen pobježe bez obzira; ništa nemanje posljednju tursku četu dostigne Kiba, više gornje Zenice, kraj Bosne, i tude je strašno porazi; mjesto ovo i danas zove se »Osječnik«. Odavle krene se uz Bosnu te prispije u polje moštransko. Ovdje u tabor dođe jedna djevojka, nekakvog bogatog bega sarajevskog kći, želeći se pokrstiti. Djevojka bivši odveć pristala, da je se dva oka nije moglo nagledati, zatravi mnoge časnike: svaki je sebi želeći imati za drugaricu, i budući da rad nje gotovo kavga među njima rodila se, Evgenije djevojku posiječe.

Knez prije nego je stigao u Sarajevo, pošalje jednog trubaša i jednog zastavnika k Sarajlijama. Ovaj došavši u Sarajevo, trubaš zatrubi a zastavnik stane čitati kneževu naredbu, kojom obećavaše sigurnost imanja i života ako se dobrovoljno predadu. Sarajlije s olovom iz pušaka

odgovore; trubaš pogine, a zastavnik, ranjen, jedva uteče. Čuvši ova Evgenije protiv narodnom pravu učinjena, začme na srcu prije ne otići dok sve ovake zločince ne iskorijeni i Sarajevo ne popali. Došavši bez ikakva otpora u Sarajevo, videći toliku i tako ugodnu varoš, smiluje se i zabrani svako ubojstvo i palež. Da vojnicima koliko god na volju učini, dopusti im da mogu kuće oplijeniti, ali stanovnici, što su god imali, posakrivali su i sa sobom odnijeli. Vojnici, ne našavši plijena, srditi, zapale ga i vas izgori, samih džamija izgori 150.

Evgenije, došavši u Bosnu, nadao se je da će narod uz njega pristati, te da će lasno zavladati Bosnom svom. Radi šta pisao je iz Posavine na franciškane njemački, da bi ovi narod na ustanak sklonili, ali ovim je turskò ropstvo bilo odavno omililo, niti su marili za narod, ol može biti da okolnosti nisu im dopustile? Evgenije, došavši do Sarajeva a videći da mu se narod ne pridružuje, Sarajlije se u grad zatvorili, hoće da se brane, a pri tom zimno vrijeme prikučilo — bojeći se među neprijateljima bez hrane i proviđenja ostati, vrati se natrag s vojskom u Slavoniju poslije 18 dana svog putovanja ratnoga, s malom štetom — 18 vojnika samo izgubivši. Tad su se mnogi kršćani iz Bosne otselili, te po Baranji, Bačkoj i Slavoniji naselili. Opisanje ovo izvađeno je iz knjiga: Vita Eugenii Sabaudiae Ducis authore Gvido Ferrario. Tirnaviae 1765, Lib. I pag. 67—71 i iz ilirske kronike samostana sutješkoga.

Godine 1699, siječnja 26, bi mir učinjen među Turcima i Nijemcima, po kome međa između Bosne i Austrije Sava i Una do Novoga, kao što je danas, postavljena. Kasnije, godine 1716, zarati se opet cesar i Mlečani s Turcima. Sljedeće godine, 1717, vojvoda cesarski Petraš, osvojivši Doboj, Hodžak i još nekoje manje tvrđe kraj Save, dođe pod Zvornik. Drugi vojvoda, Drašković, na-

mjesnik banski, u isto vrijeme opsjede Novi Bosanski, grad na sastanku Sane i Une, ali na oba mjesta Nijemci strašno izginuše. Pod Zvornikom bi ranjen Petraš u koljeno, a pod Novim zato, jer se Nijemci s Hrvatima svadiše, jedni govorahu: grad će biti naš, a drugi: neće, nego naš!

Tada na Bosni bijaše vezir Osman-paša Ćuprilić, koji silovitu vojsku sakupi. On ode pod Zvornik, a Alajbega Pašića Skopljaka posla pod Novi. Na oba mjesta, kako spomenuh, Turci nadbiše. Pod Zvornikom pade od cesarske vojske oko 10.000, samih sužanja 300 na hrpi svezanih isiječe Ćuprilić, radi koga krvološtva kod cara potuži se Evgenije, i car Ćuprilića smače. Pod Novim izgibe oko 8.000 cesarovaca, i mnoštvo ih sužanjstva dopade. Ovako piše spomenuta kronika.

Sljedeće godine, 1718, bi mir učinjen, 21 srpnja, u Požarevcu, među Nijemcima, Mlečanima i Turcima, kojima Nijemci svoju među u Bosnu preko Save prenesoše na 1 njemačku milju — 2 sata — a negdje i šire. God. 1736 opet se zarati cesar njemački i ruski s carom turskim. Sljedeće godine, 1737, opsjednuše Nijemci Kulin Vakuf i Ostrvicu, grad na Uni, 20 srpnja, pod načelništvom barona Raunacha, ali nesretno. Pogine ih tude 3.000 i uhvatiše dva kapetana i grofa Serrenia, osim ostalog roblja. Na 14 istog mjeseca knez Josip Friderik Hildburghausen opsjedne grad na Vrbasu Banjaluku; tad na Bosni vezir bio je Ali-paša Ećimović, skupi 20.000 Turaka i pođe Banjalučanima u pomoć, 4 kolovoza iznenada udari na Nijemce, s ove strane Vrbasa, a buduć njemačka sila preko Vrbasa, i nemogući jedni druge pomoći, smetu se i Turcima pobjedu ostave, gdje do 1.000 mrtvih cesarovaca ostane, i obnoć uklone se u Slavoniju. Poslije godine 1739, rujna 18, učini se u Biogradu mir, po kome Karlo cesar sve ono u Srbiji i Bosni izgubi što je mirom požarevačkim bio stekao; Sava i Dunav opet ostane međa.

Kad se Katarina II, carica ruska, zarati s Turčinom, njezin saveznik cesar Josip II, pomoći joj hotijući, sretno boj zametne godine 1788. Slavni general Laudon, osvojivši Biograd i Šabac u Srbiji, prenese oružje u Bosnu, te osvoji Drežnik i Cetin, tvrđe preko Une, Novi Bosanski na ušću Sane u Unu, Dubicu na Uni i Gradišku na Savi. Josip II imao je sebi naklonjen narod u Bosni, osobito katolike, a ovo je učinio po ondašnjemu biskupu Okiću; da bude se malo odmakao od međe, i unutra se pomakao, lasno bi svu Bosnu osvojio; ali ga smrt smete. Leopold II, na zahtijevanje Prusa a bojeći se rata koji tada Francusku poče komešati, mir učini s Turcima u Šistovu godine 1791, kolovoza 4, te Turčinu sve povrati osim Drežnika i Cetina*).

Od toga doba Austrija u Turčina miruje, samo što Krajišnici bosanski preko Une zarivaše na međi često puta. Zato godine 1834 Rukavina popali Kladušu, a godine 1835 Valdstädten Izačić; ali ova su bila bez ikakva vida političkog. Meternik svakim načinom rat je izbjegavao, dapače ni svome savezniku Rusu — koji ipak pomože Austriji protiv Mađarima — godine 1828 ne htjede pomoći dati protiv Turčina. Kršćani obojeg obreda do to doba uvijek su Austriju držali za svoga izbavitelja, od toga doba sad su oči uprli u Rusiju i od nje se svome izbavljenju od jarma nesnosnog nadaju.

Prije nekoliko godina jedan franciskan nekog ministra bečkog molio da se Austrija zauzme kod turskog devleta ne bi li kolikogod krišćane od progonstva izbavio i kakvu oblakšicu podijelio.

Ministar: »Progone li Turke u Bosni?«

Franciskan: »Ne!«

*) Cetin, godine 1809, bili su Bošnjaci osvojili, ali ga Francuzima predadoše.

Ministar opet: »A vi se isturčite, pa će vam bolje biti!«

Ovaki i slični austrijanskih ministara odgovori uticaj svaki kod kršćana bosanskih oslabe, i pouzdanje unište, premda doskoro katolici u molitvama austrijanskog cesara spominjali su se kano svog kralja, a i Turci do danas kršćanima običaju reći »vaš kralj«, razumeći cesara bečkog.

VII. BOSNA POD TURCIMA

od godine 1463—1850 = 387 godina

Može li se s huđe zgode,
Ginut gorom smèrti kojom,
Neg živiet bez slobode,
Ne bit voljan s dušom svojom.
— — — — — — — — — —
Sloboda se tva ponizi,
Dobro ti je svako oteto,
Za vrat dèrži te u verizi
Samosilje tursko kleto.

I. GUNDULIĆ

Mehmed II, podloživši Bosnu što prevarom što po izdajstvu i nemarnosti boljara, tražio je način s kojim bi najlakše zemlju ovu mogao održati i s ostalim carstvom uže stopiti. Zato, ne pazeći na vjeru zadatu, smakne Stjepana kralja, strica mu Radivoja, opakoga izdajicu grada Bobovca Radaka. Gospodara od Popova i Trebinja Radoslava Pavlovića i još nekoje poglavice koji su mu se vidili pogibljivi, nemilosrdno pogubi. U zadobivene gradove postavi svoje vojnike — grčke i srpske poturice; snagu bosansku, 30.000 po izboru mladića, odvede sa sobom i učini od njih jenjičare[1]); do 200.000 roblja, muška i žen-

[1]) Kromer Historiae Poloniae Lib. XXVII, Mahumetes occupata Bosnia, ex captiva juventute peditum 30.000 conflavit; atque hinc Janizarorum origo etc.

ska, odvedu vojnici sa sobom i rasprodadu po Maloj Aziji; koji su mogli pobjeći, osobito katolici, bjegali su u Dubrovnik, Dalmaciju, Ugarsku itd.

Ovo bježanje i seljenje malo zabrine cara: da mu zemlja pusta sasvim ne ostane. Zovne preda se fra Angela Zvidovića, tadašnjeg starješinu franciškanskog, dadne mu povelju[2]), da narod ne odvraća od podloštva carskog, već da mogu slobodno zakon svoj ovršivati, i mnogim plemićima i gospodi, davši im berate, dopusti njihove zemlje i posjedovanja uživati.

Poslije nekoliko godina dođe u Bosnu za begler-bega Usref-beg, carski zet, koji zovne svu gospodu bosansku da donesu stare svoje povelje, da im ih potvrdi, koje on imajući u rukama, baci na vatru, a gospodu svu isiječe, samo ostadoše oni koji zakon primiše turski[3]). Ovi Usref-beg umrije u Sarajevu god. 1545. Druga, pak, gospoda koja se nisu dala prevariti, pobjegla su u njemačke i mletačke države, od kojih neke sada živu. Ispočetka, po svoj prilici, samo su se gospoda turčila, za uzdržati svoja imanja, ali kasnije cijela sela i opštine pređoše na turski zakon. Tomu je uzrok što Turci sveštenika nisu trpili da kršćani imaju, a oni, naprotiv, obraćali su na svoj zakon i obraćaju sve do današnjega dana[4]). Oni ovim načinom,

[2]) Koja se zove Ad-nahme, tj. ugovor po ovoj osiguravaju se franciškani u Bosni; čuva se u samostanu fojničkom.

[3]) Kronika ilirska.

[4]) U stara vremena plemići koji su se isturčili zovu se bezi, od kojih neki ilirska prezimena promijenili su u turska, i uprav se ne zna kako im je bilo prezime, napr. Šerifi i beg Miralem; nekih, pako, i znade se, napr. Rajkovići, ovi se turskim jezikom Đenetići, a perzijanski Firduz, od đenet i fardazparadisus — raj. Znatniji bezi u Bosni jesu: Babić, Baković, Bosnić, Cerić, Čekić, Dugalić, Dvagić, Filipović, Glumčić, Ljubović, Ljubunčić, Kopčić, Kresoević, Kulenović, Kukavičić, Skorbović, ovo su Pašići u Skoplju, Repovac, Šaranović, Vojniković, Vidaić, Sokolović, Zlatarović i Ždralović. Kapetani: jajački, banjalučki,

prvo, čine sevap — djelo kreposno — a drugo, iz političke svrhe, jer što ih je god više, lašnje vlahu mogu zapovijedati, nit će se vlah ispod njih moći iskopati. I zaista, Muhamedov zakon primljen je, s velikom našom nesrećom, gotovo od većeg dijela naroda! A jér neće, ovaj novi zakon osigurao im je imanjstva i bogatstva, oslobodio od harača i svakog danka, dopuštao svako djelo grešno i naslađenje tjelesno; bez truda i radnje mogli su gospodstvo provoditi.

Osim toga, mnogo roblje dovodili su iz njemačkih i mletačkih država, koje bi oni ovdje isturčili. Kasnije, pak, kad su ugarske i ostale zemlje od Turaka preotete, svi Turci i poturice doselili su se u Bosnu, tako da Bosna gotovo mogla se je turska zemlja zvati, premda su ilirski govorili svi. Mnoštvo i bogatstvo bosanskih Turaka, maloća, siromaštvo i neznanstvo kršćana, činilo je prve to jačim, a posljednje to nejačim i nevoljnijim. U Evropi nema države da su gdje jedni druge radi zakona progonili kao što ovdje progone i tlače do današnjega dana Turci kršćane, koji su jednog roda i podrijetla; ali šta je narod i narodnost, to kako Turci tako i kršćani ne znadu.

---

prijedorski, staromajdanski, bihaćki, gradačći itd., jesu bezi svi, ali od koje porodice, to ni oni ne znadu, premda stare povelje bosanskih vladaoca dobro čuvaju, al ih čitati ne znaju, niti dadu kome viditi. Oni govore da će im opet one valjati kada kauri Bosnu otmu, a to će biti kad se navrši 400 godina da je car Bosnu oteo. Bezi bosanski svu gotovo zemlju koju kristjani obrađuju, posjeduju, i da znaju kao što ne znaju živiti, strašno bi bogati i mogući bili, osobito kad bi toliku zapuštenu i u šumu zaraslu zemlju dopustili krčiti i obrađivati kršćanima. Ostali Turci po selima koji žive, istina imaju svoju zemlju, ali budući im mrsko raditi a pri tome sve danke, poreze, osim harača i krčmarine, plaćati moraju, može se reći da gore stoje nego isti kmeti; ove bezi i ostali velikaši turski zovu p o t u r i c a m a i ć o s a m a, a kršćani b a l i j a m a.

Carski namjesnici u Bosni, prije zvani begler-bezi, stanovali su najprije u Sarajevu, potom u Banjaluci, bili su podložni najprije budimskom, poslije temišvarskom velikom veziru, a kad ova mjesta Turci izgube, postavi se za Bosnu vezir, koji prenese stolicu u Travnik sve do danas. Namjesnici ovi isprva bili su vođe, te su robili i osvajali zemlje njemačke i mletačke; kasnije, pak, poslije mira šištovskoga vladali su blizu nad rajom, i to samo u malim stvarima, a pravo gospodstvo i vladanje Bosne bilo je u rukama kapetana i sarajskog jeničar-age.

Kapetana bilo je u Bosni 36. Oni su držali gradove i gotovo neodvisni gospodari bili dotičnih nahija, koje su se k a p e t a n i j e zvale. Ovi su kapetani bili nasljedni i jesu od prvih bosanskih plemića potekli. Svaki kapetan imao je oblast mača, i vješala i koca, i to samo za kršćane. Jeničar-aga sarajski bio je namjesnik carigradskog, imao je pod sobom u samu mulaluku sarajevskom 12.000, po ostaloj Bosni dva puta toliko. Ovaj jeničar-aga, zajedno sa mulalom sarajevskim, osim mulaluka, gdje je ravan veziru bio, po svoj Bosni širio je svoju oblast i s kapetanima uvijek u dobrom sporazumijevanju bio. Svaki je vezir morao onako igrati kako su mu oni svirali, što ako ne bi htio, dizali bi oružje i protjerali ga između sebe; ako im ovo za rukom ne bi išlo, to bi ga tužili jeničar-agi carigradskom, a ovaj cara po neki način usilovao bi da vezira onog s Bosne digne, a često i smakne.

Godine 1750 dođe iz Bosne strašna tužba protiv bašama, ne samo od raje, već i od istih Turaka, da se od njih živiti ne može. Car pošalje Mehmed-pašu, koji je prije na Užicama bio i odanle, ne znam rad koje krivice, u prognanje poslat. Ovaj dođe u Sarajevo kao carski kulćehaja čineći se nevješt, pozove u Travnik sve usta-baše i seki-baše, da čuju carsku naredbu; ovi došavši, 18 poglavitih baša pošalje na konak u grad, gdje onu noć sve

podavi. Godinu dana stajao je u Travniku, istraživao baše, te im odrte i pamukom natrpane glave slao u Carigrad. I tako kul-ćehaja Kukavica, kad je umirio Bosnu, krenuo se u Carigrad, ali ga na putu susrete ferman da se vrati natrag i da bude na Bosni vezirom. Bio je nekoliko godina, išao u Mostar i one baše razbašivati; za vladanja njegov bašaluk bio se je utrnuo, ol pravije ušutio; i pjesma o ovome bijaše izašla: »Dok bijaše Kukavica paša — Ne znade se ko se zove baša! — Smotaše saruke u sanduke — Jatagane baciše na tavane« itd. Ali baše bosanske običajnim načinom opremiše posao u Carigradu. Car pozove Kukavicu u Stambol, i na putu mu stiže odsuda: beg popije otrov i tako zaglavi; a baše bosanski opet kao i bili, dapače sve gore bjesniše, kako cara tako još manje vezira bojaše se.

Godine 1813 dođe na Bosnu za vezira Derendelija. Ovaj niti je znao štiti niti pisati, a bio u Maćedoniji vođa Kerdielija. Ovaj, istina, da je i kršćane gnječio, ali po Turke strašan je bio i više ih stotina na onaj svijet opremio; ali i njega baše protjeraju. Godine 1817 dođe novi vezir, Dželaludin-paša, otprije bivši derviš od sljedbe bektaša. Njega je car uprav zato poslao da bašinsku silu slomi, što je on slavno učinio pogubivši sedam najsilnijih kapetana i Bajbula Kulinovića. Pet je godina ovaj vezir na Bosni bio i samo dvojicu kršćana, i to ubojice, pogubio, a Turaka jest preko 300. Takvi je zadao strah Turcima da su ga za Francusa držali, i mrtva ga se bojali, govoreći da on nije umro, već drugi mjesto njega, a to stoga jerbo je često tevdilile — presvučen — uhodio njihove zborove i skupštine. Za njegovog vladanja nije se moglo čuti da ima gdje hajduka; pandura on nije držao, već je muselime metnuo na odgovor; stvar izgubljena na mjestu sagnjila bi, a ne bi je niko smio, do vlasnika, dignuti. Pod ovim vezirom krišćani su malo odahnuli i

progledali: svaki zulum bio je dignut. Najposlije Bošnjaci mu doskočiše godine 1821. Car ga digne s Bosne i učini ga seraskerom nad vojskom u Grčkoj; što njemu bude nepovoljno; otruje se i umrije u Travniku 16 lipnja godine 1826.

Car Mahmud II, ne mogući više trpiti neposlušnost i samosilje jeničarsko, ukine ih s fermanom po svemu carstvu, a u Carigradu s prahom i olovom. U to vrijeme bio je na Bosni Adži Mustafa-paša, koji kad carski ferman Bošnjacima proglasi, ovi ustanu na oružje, a pred njima Ali-paša zvornički, te se s vezirom na Orlovom Polju pobiju i protjeraju ga u Srbiju. Sljedeće godine, 1827, biogradski paša Avduraman dođe na Bosnu, te se smjesti u Zvorniku, tude pogubi nekoliko ustabaša i poruči da mu dođe sedam sarajskih poglavica: Pinje barjaktar, Jeničar-aga Ruščuklija, Ibrahim-aga Bakarović, dva brata Tomiščića, Feiz-aga i Adžiali-aga Turnadžići, koje pogubi i krene put Sarajeva. Baše sarajske bili su se oprli, ali ih svlada i mnoge pogubi. Iz Sarajeva ode u Mostar, te i ondje mnoge pohvata i pogubi baše, tako isto i u Travniku. Od ovog vremena nije se niko više bašom i jeničarom smio zvati, ali Bošnjaci, duhom bašinskim zadahnuti, dijelom ostaše baše sve do današnjega dana.

Godine 1831 sva se Bosna, osim Krajine i Hercegovine, digne na oružje protiv caru, te njegovog vezira Ali-pašu Moraliju protjeraju i sebi vezira odaberu — Useina kapetana gradačačkoga. Ovaj skupi vojsku od 36.000 i pođe prama Carigradu tražeći pravoga cara. Dođe pod grad Peć, Ipek, ondašnjeg pašu ne mogući sa sobom da ide usilovati, popali i oplijeni grad. Veliki vezir Rešid-paša pođe na susret Bošnjacima, koje naprijed vođaše Ali-paša Vidajić. Ovaj vojsku uzbije. Rešid-paša tad je bio u tijesnu, budući da je s druge strane neprijateljska

vojska s leđa Mustaj-pašu skadarskog, sa 40.000 komu se je bio pridružio Karafejzija iz Sofije, opkolila ga; zato on se okrene na prevaru, te se stane miriti s Usein-kapetanom, šaljući u isto vrijeme svoje ljude Mahmud-begu, kapetanu tuzlanskom, kome poručivaše da je njemu sramota služiti Useina koji je do jučer krmke po Posavini čuvao, a njegovo pleme je od starine slavno. Što Usein traži to je bolje i pristojnije za te; učiniće te car pašom i daće ti 12 nahija ako odvedeš vojsku natrag i Usu ostaviš. Useinu poručivao je, što je tolike ljude zatrudio uzalud. Ja znam šta ti od cara tražiš! — B a š a l u k n a B o s n i! To i kapetan Tuzla traži, ali je pristojnije za te; ja ću ti ga od cara dobaviti, ako se vratiš kući. Sutrašnji dan bio je određen da se pobiju. Usein gledao je na Mahmuda, ovaj na njega, što ne izlazi ispod čadora. Najposlije Tuzla digne se, te svoju vojsku od 16.000 krene natrag. To vidivši, Uso povjeruje se Rešidovoj poruci da Tuzla o prevari radi, klone duhom, počme ugovarati da mu serasker dobavi vezirstvo — i on natrag vojsku krene. Serasker lako zavadivši dvije bosanske poturice glavne i osiguravši vojsci leđa, udari na Mustaj-pašu i Karafejziju, te ih kod Prilipa potuče.

Usein-kapetan bio je čovjek lijep, mlad, ponosit, rad njegovog slobodnog i junačkog srca *Zmaj bosanski* prozvan; svrhu svega bio je bogat. Ali koja je korist od svega, kad nikakvog nauka i iskustva nije imao! Da je on umio kao što je imao takvu vojsku i oduševljenje, te da ga nije prevario serasker-paša, on je mogao, slobodno govoreći, Carigrad zauzeti i nanovo jeničare postaviti; entuziazam i fanatizam počamši od Bosne pa do Carigrada put otvorio i vojsku uzmnožio bi mu. Useina Turci su držali kao jednog *sveca* koji će ih od neprijatelja dina izbaviti! — On sada videći da je prevaren, pošalje dva Tatarina u Novi Pazar, te mu donesu ferman, kog je on sam

načinio, da mu je na Bosni dato vezirstvo; te razdijelivši teskere, počme harače kupiti i vladati kao vezir. Al mu se gospodstvo brzo preokrene. Kara Mahmud-paša dođe u Bosnu sa 30.000 vojnika —18.000 Arnauta i 12.000 nizama. Alaj-beg Todorović skupi jedno 800 Turaka te kod Banjske zasiječe put tolikoj vojsci, ali ga uhvate i svezana u Stambol oprave, a Banjsku upale. Muselim prijepoljski, Adži-Mujaga, metne zasjede i nekolikó topova na mostu od Lima rijeke kod Prijepolja, i njemu bude uzaludu. Vezir napredovaše prama Sarajevu. Gradačac izađe mu na susret sa 20.000, mogao je i veće dovesti, da nije jednu vojsku poslao na Stolac protiv Ali-agi; osim toga, Tuzla i pećki Asan-aga, glava od Krajišnika, nisu ga priznavali za gospodara. Na P a l a m a pobiju se, ali od tolike vojske Useinove samo se je 3.000 borilo. Bošnjaci budu svladani.

Mahmud-paša uniđe u Sarajevo, Bošnjaci se razbjegnu kojekuda. Usein-beg, mula sarajevski, Krupa kapetan, sa 200 ostalih poglavica, pobjegnu u Osijek preko Save. Vezir neke pohvata, među kojima je bio pećki Asan-aga, koji na putu u Carigrad umrije, kud ga je bio opremio Usein-kapetan. Vidivši da je prevaren od velikog vezira, pošalje poklisara u Beč fra Iliju Starčevića k cesaru Franji, ištući pomoć, a obećajući se njemu podložiti; ol ako ovo cesar ne primi, da mu barem dade besjedu da ga neće predati turskomu caru ako bi pobjegao u njegovu zemlju. Ovo mu drugo bude obećano, zato on najprije u Osijeku, a potlam u Zemunu, stajao je siguran. Bečki dvor izradi kod cara te mu ovaj oprosti, i zovne ga u Carigrad. Car mu obeća oproštenje i povraćenje u Bosnu ako obuče nizamsko odijelo i zauzme se za nove carske uredbe. Useinu, kao pravomu Turčinu, to savjest nije dopuštala — on odabere u Trebizond u prognanje otići, nego to kaursko odijelo obući; ali prije neg iz Stambola

pođe, umrije. Mahmud-paša bio je Bošnjacima zadao strah, u Sarajevu sagradio nad šeherom grad Goricu, i Sarajlije na uzdi držao; ali ovo bi zamalo; Ibrahim-paša bijaše se pobio s carem, vojska morade otići; dapače i mnoge Bošnjake odvedu na Mehmed-Aliju, i ovi se njemu predadu.

Godine 1834 dođe iz Biograda za vezira Vehidži-paša, poznati krvolok i turski i kršćanski. Krajišnici i Lijevnjaci godine 1836 pobune se; pred njima bio je Amet-beg Ljubunčić iz Lijevna i Mustaj-beg petrovački kapetan; udare na Lijevno i kapetana Firduza protjeraju. Vehidži-paša predobije ih s pomoću Osman-paše Skopljaka: Ljubunčića, Himza-agu, banjalučkog ajana, i Teskeredžiju pogubi. Dojduće godine, 1837, pobuni se nanovo Krajina i Posavina; pred Krajišnicima bio je Nazif-aga, Himza-agin sin, a pred Posavljacima Ali-paša Vidajić; ovo je onaj isti koji je u Zemunu bio s Useinom i milost dobio; on je bio skupio 10.000 Posavaca, a toliko mu je u pomoć vodio Nazif, koga vezir stigne kod Vranduka, potuče i živa ga uhvati, a kasnije i u Bijeljini pašu, koji je bio veliki pijanac, a Bošnjaci su ga prozvali junakom bosanskim! Odatle vezir krene se na Krajinu, Jasenicu, kulu Beširevića, razvali i prednjake sve pohvata; među ovima bio je Mehmed-beg, kapetan krupski, Murat-beg Beširević,ostrožački, Mustaj-beg, petrovački, Bošatlija iz Lijevna, više begova posavskih; ove sve pošalje zajedno sa Nazifom i Vidajićem u Carigrad; car ih opremi u Trebizond u prognanje, koji se svi godine 1843, osim Ali-paše, koji je umro, vrate u Bosnu. Vedži-paša ukine po carskoj naredbi kapetanije i postavi mjesto njih muselime, koji će upravljati s nahijama. Vezir ovaj predobivši Bošnjake, poče strašno globiti i sjeći ne samo raju već i iste Turke; koliko je on narod globio, toliko su opet njegovi muselimi; zato godine 1840, srpnja 16, dignu se

na njega Sarajlije i s njima vas mulaluk, a pred njima Glođo Efendija; pobiju se na Vitezu, i premda vezir ni polovicu vojske nije imao koliko Sarajlije, koji su imali do 16.000, predobije ih, jer se nisu, osim prvih straža, ni bili, već pobjegli.

Glođo, i nekoliko s njime prednjaka, pobjegnu u Dubrovnik, otklen, godine 1841, na vjeru dođu u Travnik i budu opremljeni u Carigrad, odavle u Trebizond. Godine 1844 opet se vrate u Bosnu. Sarajlije načine mazare caru da se oni nisu iz drugog uzroka pobunili, već porad zuluma, na koje prisile potpisati i starješine sveštenika kršćanskih, i tako Vehidžija ode s Bosne i mjesto njega dođe Husref-paša, čovjek dosta dobar i razborit, ali pri tome željan novaca. Krajišnici, nenaučni davati, pobune se godine 1843. Vođa im je bio Durat-beg, pećkog Hasanage sin. Vezir dođe među njih s vojskom, ne smjedu se s njime pobiti, već prošavši vezir kroz cijelu Krajinu prednjake oglobi i vrati se u Travnik.

Bošnjaci i Turci osvade ga, i car ga krene, a mjesto njega dođe iz Biograda Ćamil-paša, sin poturčenika Čifuta. Ovaj je dosta dobar bio, i po raju i po Turke. Sarajlijama je ugodio što je car, na njegovu molbu, povratio Glođu, a Krajišnicima osobito što je njihova dva najveća zulumćara, Mahmut-pašu bihaćkog i Derviš-bega staromajdanskog u prognanje poslao u Janjinu. Ovaj vezir samo je godinu dana na Bosni bio, i godine 1845 dođe Osman-paša, čovjek lakom i nevaljal; ovaj pusti Turcima na volju da čine šta hoće; upravljao je godinu jednu, i digne se na Janjinu, gdje je umro. Mjesto njega dođe Mehmed Adži-Ćamil-paša, rodom Čerkez. Ovaj, ne mogući gledati da Krajišnici ništa u haznu ne plaćaju, mali nekakav danak nametne za njih; zato se oni dignu na oružje okolo 16.000, a pred njima Mehmed-beg Ruslanbegović, bivši kadija bihaćki, te se pobije s vezirom. Vezir

nije imao više od 3.000 i nekoliko stotina spahija bosanskih i hercegovačkih koje je predvodio vezira mostarskog sin. Ovi vezira iz početka boja iznevjere; ništa nemanje vezir ih predobije godine 1846, studenoga 6, na Dobrinji, u banjalučkoj nahiji; njihove prednjake pohvata oko 24, te opremi u Carigrad.

Sljedeće godine, 1847, srpnja 26, promijeni se vezir ovaj i dođe mjesto njega sadašnji, Tahir-paša, otprija bivši kapudan-paša, a kasnije vezir Drinopolju. Svak se je nadao, da će ovaj vezir Bošnjake urediti i krišćanima kakvu god oblakšicu učiniti, ali se suprotivno dogodi. Godine 1848 bio nekakav dogovor među Sarajlijama i ostalim Turcima, ali na šta je ciljao? Uprav se ne zna, osim što se je očito govorilo po svoj Bosni da će krišćane sjeći. Vezir se digne mjeseca rujna s nekoliko stotina nizama u Sarajevo, kud su maloprije iz Rumenlije stigla dva tabora nizama, te pohvata prednjake sarajske do 26, a pred njima opet Glođu, te ih s Adži-dedom pošalje u prognanje u otok Kandiu — Kirit. Tahir-paša ove otpremivši, mislio je da mu se nema ko oprijeti, te stane neke nove naredbe uvoditi; najprije među gospodarima Turcima i kmetovima krišćanima. Ovi su pred kadijom i šurom najprije učinili ugovor u nahijama, poslije došavši u Travnik, taj ugovor pismeno predali veziru, a vezir bi sveštenike i spahije zaogrnuo binjišom — kabanicom — knezovima pak dao bi po 50 groša. Uredba ova glasila je: da su i kmeti i gospodari za taj ugovor molili vezira (premda ni jedna ni druga strana o tome nije ni sanjala, dapače, oni koji bi s potpisima zakasnili, bacali bi se u tamnicu, kao što se je dvojici popova iz kulinske nahije dogodilo), da unapredak prestaje sasvim b e g l u č e n j e, a mjesto toga da kmeti gospodarima plaćaju od žita, voća i povrtalja treće a od sijena polovicu, gospodari, pak, da treću paru od poreza plaćaju. Ovaj nauk dao je veziru

Mustaj-paša Babić. Turci na ovu uredbu nisu se ljutili, a krišćani, i onako naučni svaki zulum podnositi, šutili su.

Ova uredba, ako se na vrijeme ne digne, kmete će sasvim upropastiti, a kad ovi panu, ni gospodarima neće dobro biti; jer se oni nisu naučili o zemlji raditi, već gotovo: »D a j, V l a š e !« vikati. Nije šala, davši desetinu i trećinu od žita, njemu ostaje polovina, a od sijena desetinu davši, manje od polovine! Sad kad se uzme sjeme, koje je kmet često za groš kupovao, na stranu, ako je godina zlo prihvatila; to sav trud kmetski otišao je uzaludu, jer dohodak je gospodarski, pa da godina i dobro prihvati, kad u račun metne svoje volove i nadnice i ostale troškove, žito ga njegovo skuplje stoji nego da ga kupuje u čaršiji! Ovo mnogi uzmavši na pamet, ni pola nije usijao prošaste godine, koliko dosad; osim toga, s i j e n a polovicu davati, od prijašnje još naopačija! Poznato je da u Bosni krišćani, osim goveda i marve sitne, ništa svog nemaju, odavde oni smiruju harače, danke, globe i ostale svoje potrebe; sad davši polovicu sijena gospodarima a devetinu spahijama, nemaju čim stoku hraniti, valja da je umetu. U spomenutoj uredbi stoji: da se begluk ukida, ali posljednjom zapovješću naređuje se da kmeti dohodak pripadajući moraju donijeti u kuću gospodarima ako će ovi i u trećoj nahiji stajati; sad kako će on, da o žitu i drugom povrtalju i ne govorimo, sijeno na toliku dalečinu, ol u bližnju čaršiju, s planine po osam sati goniti? Jeda li to nije gori od prijašnjeg begluk*). Vezir nadalje stane s početkom godine 1849 uređivati Bošnjake, i skupivši poglavice turske i iz svake nahije po

*) Samo gdjekoji gospodari platiše trećinu poreza i begluk ukidoše; al otkad se vezir s Krajine sramotno vrati, otad gospodari gone opet na begluk, poreza neće da plaćaju, već i za njih kmeti platiše, a pri tome od svega trećinu, a od sijena polovinu ko od duga dadoše.

dva krišćanina, danke i poreze sve zbije u dva poreza, tj. jurjevski i lučinski, da svaka kuća daje na pô godine po 44 groša, kako raja tako i Turci; osim toga raja harač od muške glave i od kuće krčmarije po 7 groša na pô godine. Mnoge zemlje u Bosni nisu bile pod desetinom, već u ime desetine plaćao se je dukat od cijele općine u haznu; sad se, dakle, metne desetina i na ove zemlje, što Turke i Krajišnike, koji niti poreza ni desetine otprija ne davaše, nezadovoljne učini, te se dignu na oružje, a pred njima Alija Kedić.

Vezir ne mogući ih lijepim načinom umiriti, digne se iz Travnika 27 kolovoza sa 3.000 nizama, 600 Arnauta i 8 topova, te dođe u Bihać, kog su bili opsjeli Krajišnici, te se paša iz njega više od mjesec dana branio; rujna 5 malo se pobiju preko rijeke Klokota, i Krajišnici razbjegnu se, ali videći da ih vezir ne goni, nanovo se skupe, na Klokotu most presijeku, te šanceve zakopaju. U vezirovoj vojsci počme kratelj moriti, od kog se i on razboli; preko 1000 nizama i Arnauta glavom plati, osim žalosnih komordžija, kojih preko 300 zaglavi. Tako vezir, što ovaj nesrećni događaj što još ako mu je iz Carigrada naređeno, s Krajišnicima pomiri se i, poslije 50 dana, vrati se u Travnik, žalosne krišćane u crno zavivši, koji su sav trošak ovog rata i pohoda morali dati i tolike konje i volove pogubiti.

Poslije dignuća jeničara, kapija — porta — carigradska nastojala je sve do danas silu bosanskih Turaka satrti, njihovog se imanja i bogatstva dokopati i predati ga u osmanlijske ruke; na ovo ih je navodila nešto prirodna lakomost, nešto pak bojaz da se Bošnjaci ne odmetnu na način paše skadarskog, janjinskog i misirskog. I doista, moć bosanskih begova preko pola satrvena je; oni su oslabili i osiromašili hodajući prognani po Aziji, a drugi moraju se otkupljivati novcima kod vezira. Je li se po

tome štogod krišćanstvu oblakšalo? Ni mrvice! Jer svi ovi domaći meteži prelazili su preko našeg vrata, i mi morali smo i Bošnjacima i Osmanlijama vas ratni trošak davati, brez ikakvog naplaćenja. Mnogi inostranci, koji stoje za nekoje vrijeme u glavnom gradu Carigradu, koji su u parobrodu došli i prošli kroz tursko carstvo, drže i pišu da je u Turskoj za krišćane kapija tolika dobra učinila i popravke uvela! Evo 10 godina kako ja stojim u Bosni, a za nikakvo dobro ne znam, već tuga, jad i čemer ako se dobrim može nazvati?!

Godine 1839 car izdao je Hatišerif od Đulhane, po komu se krišćani u jedan red s Turcima mećу, tj. jednakost uvodi; ali u Bosni o tome nema ni uspomene, tj. hatišerif služi političarima engleskim, franceskim, da imaju šta blebetati po svojim žurnalima, da je u Turskoj Eldorado. Veziri, koji god jedan za drugim dođu na Bosnu, druge brige nemaju već kako će nakupiti od sirotinje blaga. A to ovim načinom: on prepusti muselimu, kadijama i drugim velikašima turskim da rade od krišćana što hoće; ovi silno blago globeći i cijeneći saberu, raja se potuži kod vezira, ondak on, vezir, što su god od raje pootimali, sve od njih uzme i opet njih opravdane šalje na muselimluke, a raju praznu pusti, često pak i njih pritvori i oglobi. Da vezir hoće pravo, on bi oduzete novce vratio raji, a onima ne bi davao prigode da opet nanovo globe raju.

Krišćanin u Bosni, ako se prije s Turčinom, nikada ne može imati na sudu pravo: jer protiv Turčinu, koji ne može slagati, osobito ako je bijele brade, ništa osvjedočiti ne može! Kadija i šura kaže: »More, vlaše, više zna jedan Turčin nego hiljadu vlaha! Ovo je zemlja turska, vi ste raja, još ovdje zvono ne kuca, već se turski ezan uči, itd.« Ovo su osude na carskim mešćemama. Krišćanin i dan danas ne može nikakvu službu državnu imati, već

sami obrezani Turci. U Bosni krišćani crkvu novu načiniti, ol staru popraviti, ko bi samo o tome spomenuo, naopako bi mu bilo; već jadnici gole obrijane glave na dvoru po snijegu slišaju molitvu, doista se čovjeku, gledajući, koža ježi! Ne mali dohodak veziru i ostalim sucima dolazi od g l o b e. Hajduka pune su planine, a varoši kesedžija; ovi osim što globe i cijene krišćane, često i ubojstvo učine; na to dođe vezirov mubašir, i njemu valja platiti 3—6 kesa*). Putove i mostove načinjati, o tome se oni ne brinu; zato mnogi putnici svake godine vrat ulome, ol utonu, a sela obližnja valja nekoliko kesa da plate globe!

Ko je izvan Bosne, te ne gleda i ne kuša na svojim leđima progonstvo i zlobu turskog suda i upravljanja, taj ni u pameti začeti ne može šta mi trpimo i podnosimo, a ispisati naše tuge ne znamo! Englezi i Francezi afrikanske robove otkupljuju, trgovanje s robovima zabranjuju, a time nekakvu zaslugu traže kod prosvećene Evrope, a za nas tužne robove, krišćane u Turskoj, ni znati neće; već što je žalosnije, i ujamčili se za cijelost turskog carstva, koje oni za zakonito drže, a jesu li ga po zakonu utemeljili, to diplomatički ljudi ostavljaju zgodopiscima, da glavu taru. Oni hoće da se održi: »Status quo«, pa neko od muke sutra pukao! Mi, jadni krišćani u Bosni, još imamo ufanje u Boga, koga s poniznošću molimo da tekne srca krišćanskih vladalaca, da nas oni preporuče kod našeg sultana, te da nam ovaj, po smislu izišavših fermana, podijeli polašticu i pripozna nas za svoje vjerne građane i državljane; da ne patimo sveuda-

*) Ove zločince i razbojnike isti muselimi drže i brane ih, a oni njima na mjesec po nekoliko kesa plaćaju; muselimi su, dakle, j a t a c i.

miu pod imenom »raje«, a dijelom pravi robovi, već da i mi jednoč odahnemo poslije 400-godišnjeg blizu robovanja, a Bog će vam platiti na ovome i na drugom svijetu.

(Zemljopis i Poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka (I. F. Jukića), Zagreb, 1851, Bèrzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja — s. 81—154.)

NADOSTAVAK

Pokraj najbolje želje i volje našeg čestitog cara, da se Bosna već jednom uredi, tanzimat uvede, jednakost na sudu kristjanima podijeli, ne možemo se nadati ikakvomu napretku i oblakšicu očekivati, ako bude carigradski ministerij onako u Bosni razređivati unapredak, kao što je dosad! Ministeria dosadanja nastojanja bila su samo za financiju obogatiti: sve što se i na što se god u Austriji i Francuskoj plaća, to je kod nas sad uvedeno da plaćamo. Ali u nas nema trgovine, zanata, nema fabrika, nema škola, nikakve industrije, nikakvih manufaktura! Kako ćemo, dakle, mi imati tolike danke i otklen smirivati? Ja bih želio da mi i više u haznu dajemo, ali nek nam vlada carigradska dade sredstva i način kako ćemo i nama i njima steći. Ali o tome ni najmanje da se je ko pobrinuo! Evo 15 godina imade, da je u Bosnu nizam uveden, pak za tog vremena šta je učinjeno za duševnu i materijalnu korist ove pokrajine? Nijedna učionica ne bi utemeljena po vladi, nijedna stazica ne bi prosječena! Veziri i njihovi činovnici, na njih gledajući, rekao bi da su ti ljudi prosvećeni za napretkom težeći, pravi Francuzi, Prusi itd., ali malko promotrivši: *izdvora bubanj a iznutra šušanj!* Osim one uniforme, ništa drugo! Vlada, dakle, drugi način potrebno je da uzme — pak joj neće trebovati toliki troškovi za ekspedicije vojničke, koje su dosad sve bez koristi ostale, a sa štetom države velikom bivale, što ako se učini, doista će mnogo štete sama sebi

nanijeti, jer: *kristjani, ne imajući odakle više plaćati, dotjerani do najvećeg siromaštva, biće usilovani seliti se u obližnje inostrane države, ol poskapati od gladi!* Najveća je naša to nevolja, što naš dobri car nije dobro o nama izviješten, što mu ne možemo naše tuge i nevolje priopćiti, što mu naše rane otkriti ne smijemo, da ih izliječi, suze naše ukazati, da ih otare, želje naše očitovati, da nam ih ispuni! Sami do cara doći nije moguće, jer s pogibeljom glave valjalo bi mnoge cariće obići. No uzdamo se u naše i čovječanstva prijatelje, da će caru naše želje i molbe podnijeti i preporučiti kako ovdje slijede:

Želje i molbe kristjana u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu

Vaše veličanstvo!

Preko 600.000 kristjana živi u ova dva ejaleta Bosne i Hercegovine Vaših vjernih podložnika, koji oslanjajući se na svoju vjernost prama visokom turskom devletu za četiri stoljeća zasvjedočenu, ponizno mole, da po prirođenoj sebi dobroti pogledate na naše uzdisaje pobožne, te nam sljedeće milosti dopustiti i pokloniti blagoizvolite:

1. Da se više ne zovemo raja (1), već građani i državljani cjelokupnog turskog carstva, usljed toga:

(1) Po turskomu zakoniku *raja* svi su oni koji u carstvu turskomu žive a nisu vjere Muhamedove, niti su obrezani već okapinu — prepucium — nose. Raja od roba samo u tomu različna je, što je ne može Turčin prodati, u ostalom sasvim je rob pravi, niti ikakva preimućstva može imati, ni u čemu s Turcima se izjednačiti: »*Raju je Bog Turcima poklonio*, da Turčinu izmet — službu — čini« kažu bosanske kadije — sudci.

2. Na sudu da smo jednaki s Turcima, zato u napredak: ne po vjerozakona prednosti, već da po pravdi bude izrečena osuda (2), zato:

3. Sve šure da budu sastavljene iz jednakog broja članova oba vjerozakona, turskog i kristjanskoga (3).

4. Danke i poreze kristjani svoje, a Turci svoje napose da kupe i veziru predaju (4).

5. Danci i porezi da se ne razrezuju po broju kuća već po imanju i posjedovanju (5).

---

(2) Na sudu kod istog vezira, ako se prije kristjanin s Turčinom, to kristjanin mora izgubiti, jer sve valja osvjedočiti sa dva svjedoka. I budući da kristjanin Turčina nikad ne može naći da ovi protiva svomu bratu svjedoči, a kristjanin *ne može* protiva Turčinu svjedočiti, Turci dakle uvijek na sudu imadu pravo, a kristjani krivo! Vezir kaže: »*Jedan Turčin više znade nego hiljadu Vlaha*«.

(3) *Šura* jest savjet od 6—12 ljudi u svakoj nahiji, koji sudbine stvari u društvu s kadijom raspravljaju. Ovo je uvedeno prije pet godina, i bilo je određeno da i kristjani primaju se u te šure; samo u 6 nahija za nekoje vrijeme pozvani su u šuru — bez plaće — ali ne da pravice raspravljaju, već obično služili su Turcima vatru na lulu noseći, kavu dodavajući itd. Carska dobra je namjera bila, uvesti ove šure za obuzdanje kadija i njihovog samovoljstva, ali nama time gore je učinjeno, jer u šuri sjede najžešće baše i krvopije naše, koji obično osuđuju: » Na dvor, *lipovi krste, ovo je zemlja turska, ne kuca još ovdje zvono, već se turski ezan uči!*« U ove šure trebalo bi ljude namjestiti poštene, koji bi i u krišćanima poznavali čovjeka.

(4) Tako bi se mnoga zla prepriječila koja čine Turci sabirajući danke.

(5) Od vezira dođe porez na nahiju. Sad Turci pobroje kuće svoje i kristjanske i tako po broju kuća odvale pola ol dvije trećine na kristjane, budući da kristjanskih kuća gotovo svagdje ima više nego turskih, ali koja je korist od broja kad jedan Turčin u Bosni više posjeduje zemlje i ostalog imanja nego svi ostali krišćani, a tako i u ostalim opštinama: dvije turske kuće više posjeduju nego 200 kristjanskih, ovo se obično može računati.

6. Harač, što sad kristjani od muške glave plaćaju, da se zanavijek digne kanoti jednakosti državljanskoj protivan ([6]), zato:

7. Da se kristjani primaju u vojnike, koliko u nizame toliko i u redife, i da imaju svoje svećenike ([7]).

8. Carska desetina od žita i sijena da se uračuna u porez i da se u novcima daje ([8]).

9. Kmeti gospodarima da samo od žita, sijena i duhana plaćaju šestinu, a gospodari da nisu dužni kmetskog poreza plaćati, a ovi opet da nisu dužni gospodarima dohodak kućama nositi ([9]).

10. Da nikad gospodar samovoljno ne može kmeta sa zemlje dignuti, već ako dokaže na sudu njegovu ne-

([6]) Po hatišerifu od *Đulhane* svi su stanovnici jednaki, tako se tamo kaže! Zašto, dakle, mi plaćamo harač, a Turci ga ne plaćaju!?

([7]) Zato su kristjani morali harač plaćati što nisu vojevali; ako smo, dakle, jednaki s Turcima, zašto i mi naše carstvo ne bismo branili?! Istina da kristjani nisu vojevali obično, ali morali su uvijek uz vojsku ići s Turcima, o svome trošku i hrani njima služiti, konje i podvoz dati i još troška za put Turcima dati. »*Ol kosio, ol vodu nosio*« — sve je jedno.

([8]) Dvostruka je *desetina* u Bosni, neka mjesta daju caru, a druga bosanskim spahijama, koju car hoće da oduzme spahijama; dobro bi, dakle, bilo da se u novcima uzima i za težake i za blagajnu; blagajna ne bi morala toliko subaše plaćati, a težaci bi se oprostili ovih zlikovaca i zulumćara.

([9]) Otpria kmet davao je gospodaru u različitim mjestima različito: u Posavini i Krajini 6—9, ali morao mu je gotovo svaki dan beglučiti, u drugim mjestima davali su 3—5, ali samo katkad beglučiti; ovo je bio Tahir-paša ukinuo, zapovjedivši jednako po svoj Bosni, da se od svega zemaljskog proizvoda treće a od sijena polovica daje, a Turci treći dio od poreza da plaćaju, beglučenje da sasvim prestaje, gospodari što je za njih bolje, to su uzeli trećinu i polovicu, ali neće da plate poreza, već kmet mora platiti; a dok privuče hranu i sijeno gospodarima, gdjegdje i 6 sati treba vući — kud će mu gore beglučenje.

valjaštinu, a u tom slučaju ima kmetu trošak platiti što je ovaj potrošio krčeći, sadeći voćke i zgrade načinjajući ([10]).

11. Beglučenje gospodarima želimo da se više nikad ne uvodi ([11]).

12. Prenos vezira, vojnika i carskih kapidžija neka se iz zemaljske kese plaća ([12]).

13. Opravljanje putova i mostova, uvođenje pošte i ostalih potrebitih sredstava za promicanje trgovine i zanata, da se što prija o zemaljskom trošku započme ([13]).

([10]) Kada jedan kmet okrči njive, nasadi i uredi bašče, ponačinja potrebne zgrade, i već počme štogod na stranu metati, dođe drugi lijenčina, te gospodaru pokloni vola, a katkad i dva, te onoga prvoga otjera sa svoje zemlje i ovog nastani; ol ako se nikakav kmet drugi nije nametnuo, to gospodar svake godine cijeni ga, sad ištući vola sad konja, prijeti, da će ga dignuti i drugoga naseliti. Kmet tu ucjenu mora svake godine plaćati, drukčije valja mu se seliti. Zarad ovog neurednog načina nikomu se i ne mili krčiti, bašču saditi ol zgrade načinjati, već su im kuće kao vlaške zemunice.

([11]) Malo prije spomenuli smo, da je *beglučenje* ukinuto, ali ga gospodari pod različitim izgovorima uvode opet, prijeteći kmetu da će ga dignuti sa zemlje, ako ne posluša.

([12]) Kuda vezir i drugi poglavari putuju, tuda strašno narod propada i bježi, sa puta uklanjaju kuće, jer ne samo da moraju sve dati, već još azijatički i bijeni biti; poslije toga razreže se na svu zemlju, da je ovoga i onoga dohodak vezira oli kapidžije toliko troška stalo; to se od naroda pokupi i to ide njima, a ne onima koji su dali podvoz.

([13]) Sva nastojanja praviteljstva turskoga za Bosnu urediti dosad su samo u tome stajala, kako će veće dohotke primati, ali narodu valja pružiti sredstva da ovo ima otklen plaćati: jer gdje je mala trgovina, zlo zemljodjelje, zanati i fabrike nikakve, kako će odoljeti tolikim iziskavanjima? Ako ovako ustraje, propašćemo sasvima.

14. Da se o zemaljskom trošku uvede štamparnica za kristjane ([14]).

15. Da je slobodno kristjanima grčkog obreda sebi posebi arhiepiskopa i episkope izbirati koji jezik i običaje zemaljske znadu, a ove za odobrenje vašem veličanstvu prikazati ([15]).

16. Slobodno opsluživanje svog vjerozakona; usljed toga da nam je slobodno: stare crkve i manastire popravljati, raširivati i gdje je potrebito iznova graditi; zvona i zvonike imati i javno naše obrede obdržavati ([16]).

17. Da se pazari s nedjelje prenesu na drugi radetni dan ([17]).

([14]) Da je potrebita štamparnica svakomu narodu, od toga ne treba ni sumnjati, ako hoće praviteljstvo da napredujemo.

([15]) Grčke vladike, koje od patrijarha carigradskog zakupljuju eparhije, k nama dolaze ne znajući narodnog jezika ni običaja, što mogu nama koristiti, da bi htjeli, doista ništa! Od njih nikakve duhovne pomoći nemamo, već samo da narod gule, glupost uzdržaju, to im je jedina pastva. Oni se ne brinu za othranjenjem sveštenstva, njima je svejedno pop zna li čitati ol ne čitati, samo ako ima platiti, odmah ga zapope; kasnije opet ga cijene, i ako neima otklen više platiti, to ga na krvoločki način izlupa i raspopi, kanote i svete naše crkve uredbe svojevoljno tlačeći i za novce prodavajući kao Čarovnik Simeon. Jedna od najvećih za nas milosti carskih ta bi bila kad bi nas ovih nezvanih pastira oslobodio.

([16]) Nema primjera u cijelom turskom carstvu, da kristjani tako su stiješnjeni u opsluživanju svoga vjerozakona kao u Bosni! Mi se nadamo od razumnog turskog praviteljstva, da će nam se u ovom oblakšati da mi možemo Boga pod krovom hvaliti, a ne na snijegu i tvrdoj ciči na dvoru.

([17]) Žalosno je doista kad čovjek nedjeljnim danom u tišini valja da serdce svoje Bogu digne, da od 6 dana samo sedmi Bogu posveti, mora najviše raditi; gdje su u nedjelju pazari nadamo se od dobrote carske da će svoje oko milostivo i oko ove naše želje svrnuti, te zapovjediti nadležnom bosanskom praviteljstvu, da pazare s nedjelje u ponedjeljak ol u drugi koji dan prenese.

18. Da je slobodno svakoj općini: učionice — škole — zavoditi, učitelje potrebne iz druge zemlje zovnuti, i ovi da se iz zemaljske kese plaćaju; da je slobodno učenike radi većeg napretka u druge države slati ([18]).

19. Da bi se i od nas učenici primali u carigradsko učilište ljekarsko i inženjersko na carski trošak ([19]).

20. Da možemo dva naša pouzdana čovjeka imati, o našemu trošku, kod visokoga vašeg devleta, koji će naše želje i molbe vama vjerno priopštavati, kod državnih sudova glas imati i državne naredbe nama priopštavati ([20]).

21. Da se svi činovnici kristjanski i turski iz zemaljske kese plaćaju, da ne bi morali od mita i globe živiti ([21]).

22. Da se krvarina ukine, da krv ubijenog ne plaćaju općine, već sudac nek ubojicu hvata ([22]).

([18]) Učionice i dobri učitelji svagdje i svakad bili su potrebni, bez nauka nema sreće, nema blagostanja; pravedno je, dakle, da nam se dopusti ova želja, te da se zemaljsko poglavarstvo za ovo zauzme.

([19]) Od svakog naroda učenici primaju se u ova učilišta, iz kojih sposobni službenici ishode, samo mi Bošnjaci, kako nikakve, tako ni ove milosti carske ne uživamo.

([20]) Dosad što nam je god car dopuštao, to je dolazilo u ruke naših neprijatelja, koji su uvijek znali potrpati i od nas sakriti carske milosti, svrhu načina potrebno je da dva kristjanska činovnika imademo u Carigradu.

([21]) Da je i ovo potrebito, svak vidi, jer ko državi služi, neka ga država i uzdržava.

([22]) Krvarina davala se je dosad pola rođacima ubijenog, a druga polovina pripadala je kadiji i muselimu. Danas, kaže vezir: *krvarinu car je ukinuo;* kadija ode ol pošalje momke te izvidi — češ učini — kako je i od koga ubijen, uzme za trud 30 groša i šta je čuo i vidio javi veziru. Ovaj tad pošalje jednog kavaza svog, da nanovo ubojstvo izvidi, i njemu valja platiti nekoliko, 6—12—15 kesa, a katkad i više; jeda li to nije prava krvarina.

23. Da se Bosna i Hercegovina opet sjedine pod jednim vezirom: ovo bo u obziru ekonomičkomu bilo bi za blagajnu i narod vrlo probitačno ([23]).

24. Trgovina i zanati, bez obzira na vjerozakon neka su svakomu slobodni i pristupni ([24]).

25. Da se o svim zemaljskim dohotcima i troškovima javno računi vode i narodu priopćavaju ([25]).

26. Da nam se carske i državne zapovjedi i naredbe pokraj turskog i bosanskim jezikom priopćuju; jerbo po dosadašnjem priopćavanju, nikad potpuno nismo znali šta nam se zapovijeda i naređuje ([26]).

27. Da nam je slobodno sastajati se bez oružja i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim ([27]).

([23]) Mnogo je lašnje jednog vezira narodu plaćati nego dva. Od toliko stotina godina svom Bosnom, pod kojom razumije se i Hercegovina, upravljao je jedan vezir, zašto ne bi mogao i sad? Mostarski vezir, premda ni treći dio neima koliko travanjski, to se on napinje i drži dvor sjajan kao i ovi. Koliko to narod stoji!

([24]) Turci kristjanima neke zanate ne pripuštaju raditi, a ti su saračluk — remenarstvo, tabakluk — kožarstvo, mumluk — svjećarstvo, i ne daju trgovati s robom rumenliskom; bakal, tj. koji prodaje: med, maslo itd., ne može biti kristjanin.

([25]) Da ne bi po dosadašnjem običaju narod varali i s njihovom propašću sebe bogatili.

([26]) Kod nas je turski jezik ne samo kod kristjana nepoznat već kod istih Turaka; samo po većim varošima po nekoliko Turaka ima da turski znadu, a manja mjesta nikad točno ne razumiju carske zapovjedi.

([27]) Ako carska dobrota smiluje nam se, te ove milosti dopusti nam, to je potrebito da se možemo sastajati i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim.

28. Da nam je slobodno u druge države izvan carstva seliti se ([28]).

Ovo su naše ponizne želje i molbe, osnovane po načelu jednakosti, koju vaš dobre uspomene otac, i vi njegov vrijedni nasljednik, toliko puta javno i svečano obrekoste, ali da se izvede i u život pretvori kod nas u Bosni, neprijatne okolnosti ne dopustiše.

Mi vruće molimo Boga da takne vaše carsko srce, te nam se smilujete i više rečene molbe odobrite, koje će carstvo bolje ukrijepiti, ako nas toliko robova pomilujete. Svemogući Bog neka blagoslovi vaše vladanje. Amen.

Na ove »želje i molbe« više hiljada Vaših podložnika potpisalo bi se, ali ne smije! Mi smo više puta tamo do vašeg prijestolja slali naše ljude, koji su većom stranom od mjesnih vezira poubijani, a mnogi ni danas ne smiju u svoju otadžbinu doći zato što su se usudili vama molbe podnijeti ol na njih se potpisati.

Pisano u Bosni 1 svibnja 1850.

(»Zemljopis i poviestnica Bosne« od Slavoljuba Bošnjaka, u Zagrebu 1851 — dodatak)

([28]) Ako ne budemo dostojni carskog pomilovanja, te nam više izložene *želje* i *molbe* ne odobri, to barem nek nam dopusti da za korom kruha možemo u druge države ići, da ovdje od gladi i siromaštva ne umiremo. — Naše su nevolje mnogo veće nego što bismo ih znali opisati. Narod strašno strada i propada. Naše jedino ufanje je Bog pak čestiti car, koji nam pomoći mogu ako smo zaslužili.

Ad consilium de republica dandum,
primum est nosse republicam.
Cicero

§ 1. Međe i prostor

Bosne današnje međaši jesu, od istoka: Srpska kneževina, od koje rastavljaju je rijeke: Vuvac, od nahije sjeničke počavši pak do varošice Priboja, odavle rijeka Lim do sela Ruda, a odavle Drina do Rače, zatim Kosovo Polje iliti nahija vučitrnska, koja spada na pašaluk prištinski; od zapada Hrvatska vojnička, od koje dijeli je rijeka Una počavši od Novoga pa do Jasenovca, više Novoga pak do Tromeđe suha je međa, i Dalmacija; od sjevera Slavonija vojnička, a rastavlja Sava; od juga: Dalmacija, Crna Gora i Arbanske pašaluci skadarski i dukaginski iliti pećki, od koga dijeli rijeka Ibar. Površje cijele ove kraljevine iznosi otprilike 1063 □ zemljopisne milje. Prostire se među: 42° — 45° 15'. duljine sjeverne, 33° 25—36° 24' širine. Duljina od Mitrovice do Bihaća 52, a širina od Nikšića pa do Broda 38 njemačkih milja. Jedna milja iznosi dva sahata.

§ 2. Planine i polja

Cijela Bosna planinama je prepletena i ispriječena; slobodno je ilirskom Helvecijom zovi! Sve, pak, na dvije grane mogu se podijeliti: 1. Dolazi preko Hrvatske i Dalmacije od Julskih Planina; njezini ogranci znatniji jesu: Velež — 3.200 visok pariških nogu, Zec — 6.800 p. n., Vranica — 5.000, Vlašić — 4.400, Vilenica — 3.000,

Trebević — 3.500, Šćit — 3.800, Grmeč — 3.000, Tisovac — 2.806, Radovan — 2.000. Nadalje: Kovač Planina preko Drine: Romanija, Igman, Batjevica, Duboščica, Trogir, Ozren, Majevica Krnjin, Vučjak, Crni Vrh, Kozara, Srnetica, Crna Gora, Prolog, Vran, Malovan, Šuljaga, Bitovnja, Ivan Planina, Hrgu, Hum, Bilećad i mnoge druge. 2. početak imaju od Vugarskih Planina, koje se Hoemus od Rimljana, a danas Balkan zovu; njezin ogranak Šar Planina, turski Šar Dag, pruža se od Prizrena i po južnoj Bosni razgranjuje se u druge ogranke, a ovi znatniji jesu: Durmitor, najviša planina iznosi 7—8.000 p. n. Sutjeska Planina — 6.300, Prokletija — 6.104, Volujak 5.900, Glijeb — 5.197, Pljevlje — 5.000, Ljubešnik — 4.600, S. Trojica — 4.500, Salija — 4.464, Gusinje — 4.300 p. n.[1]) i mnoge druge. Polja iliti ravnine, najznatnije su oko Save, Une i Bosne; zatim Livanjsko, Grahovsko, Glamočko, Kupreško, Bjelajsko, Mjedeno, Crkveno, Knež Polje, Jugovo, Lijevče, Banjalučko, Skopaljsko, Kupreško, Duvanjsko, Ljubuško, Gabelsko, Gatačko, Nevesinjsko, Trebinjsko i Popovo Polje.

§ 3. Rijeke i jezera znatnija

Sava, izvire u Kranjskoj zemlji pod Korenom; dijeli sjevernu Bosnu od Slavonije, proždrvši mnoge hrvatske, slavonske, bosanske i srpske rijeke, među Biogradom i Zemunom uvire u Dunav. *Una*, ima vrelo u Liki kod Srba, počavši od Novoga Bos. pak do Jasenovca dijeli zapadnu Bosnu od Hrvatske a kod iste varoši Jasenovca miješa se sa Savom. *Drina*, neima vlastitog vrela, već rijeke Piva i Tara, više Foče na 1 sahat kod Šarana druže se i njoj

[1]) Visina ova označena je po francuskom zemljoslovcu — geologu — Ami Bué-u vidi: La Turquie d' Europe, Paris 1840. Tom. II. str. 33—41.

ime novo daju, od Ruda do Rače, gdje se sa Savom miješa, dijeli istočnu Bosnu od srpske kneževine. *Bosna*, izvire ispod planine Igmana, kod Blažuja 2 sata od Sarajeva, jest poglavita rijeka cijele kraljevine, teče posred države k sjeveru poslije 34 sah. svog tečaja, kod Kukačeva Šamca utiče u Savu. *Neretva*, (Narenta, po Strabonu i Skilaksu Naro, po Ptolomeu Narbo, a po Porfirogenitu pogrešno Orontius prozvana) poglavita rijeka gornje Bosne, izvire u predjelju Borču ispod Volaka, teče od sjevera jugozapadu kroz Konjic i Mostar, gdje su na njoj kameni mostovi, poslije 24 sah. kod Metkovića ulazi u Dalmaciju, gdje poslije tri sata u dva traka od Opuzena utiče u More Jadransko. *Trebinščica* (kod starih Arion i Ombla) ima vrelo više Trebinja iz pl. Bileće, teče posred Popova Polja, gdje pod planinu krije se, te pod novim imenom »Rijeka« i »Ombla« izvire u Dalmaciji kod dubrovačke luke Gruža, poslije 1 sata svog tečaja utiče u more. *Buna* i *Bregava* utiče u Neretvu. *Trebižat* i *Tihaljina* ulaze u Dalmaciju. *Ibar*, kod Herodota Brongus, kod Strabona Bargus[2]) izvire ispod pl. Prokletije više varošice Rožaja, dijeli južnu Bosnu od pašaluka dukaginskog, ulazi u Srbiju kod Arilјske Kose te kod Karanovca utiče u Moravu, zato ga može biti i zovu »Baranskom Moravom?« *Tara*[3]) izvire ispod pl. Durmitora više Kulašina; *Piva* izvire u predjelu tog imena kod samostana kaluđerskog, obadvije čine Drinu. *Morača*, izvire ispod pl. Koma, unišavši u Crnu Goru miješa se sa Zetom. *Lim*, ima vrelo više Pljevlja iz pl. Gusinja, od Priboja do Ruda, gdje utiče u Drinu, dijeli istoč-

[2]) Katančić: Istri adcolarum et Budae 1826. t. pag. 162.

[3]) Stanovnici oko rijeke Tare, bili su starim Rimljanima poradi junaštva poznati pod imenom: »Tauriatae« i »Autariatae« a i danas od svojih susjeda Crnogoraca ništa nisu rastavili: doskoro Kulašinci i Sarani, kako Turci tako i hrišćani nikakva poreza nisu plaćali, dok ih Ali-paša mostarski ne podloži; otud onaj prigovor: »Naša Tara ne boji se turskog cara.«

nu Bosnu od Srbije. *Vuvac*, 2 sata više Sjenice ima izvor; za 14½ sati dijeli Bosnu od Srbije, a kod Priboja utiče u Lim. *Sana* ističe kod sela Pecke iz pl. Crne Gore, utiče u Unu kod Novoga. *Vrbas*, izvire kod Privora ispod pl. Zeca, teče prama zapadu i poslije 38 s. utiče u Savu kod Svinjareva. *Pliva*, ima vrelo u predjelju tog imena, kod Sokolca iz pl. Crng. utiče u Vrbas kod Jajca. *Rama*, izvire kod Varvare ispod planine Draguše, utiče u Neretvu kod Uduskoga i Ustirame. *Vrbanja* i *Ugar* utiču u Vrbas. *Ukrina* izvire kod Šnjegotine iz pl. Uzlomca, uvire u Savu kod Koraća. *Usora* ima vrelo u pl. Trogiru, *Spreča* u pl. Majevici, obje utiču u Bosnu kod Doboja. *Krivaja*, vrije više Olova iz pl. Stoborja, utiče u Bosnu kod Zavidovića; manje rijeke: Lašva, Miljacka, Lepenica, Jadar, Drinjača, Švrakava, Vrbaska, Krupa, Bistrica itd. biće spomenute na svom mjestu. Do 8.000 vodenih izvora imade u Bosni.

Jezera znatnija jesu: *Jezero*, među varoši toga imena i Zaslapjem, idući prama Jajcu 1½ sata dugačko, a ½ široko; ovo jezero rijeka Pliva načinja ne mogući prodrti sklopove. *Borci*, u nahiji neretvanskoj. *Neteka*, u nahiji derventskoj kog Bosna načinja; *Prokos*, u nahiji fojničkoj iz kog rijeka Dragača izvire. Kod sela Žrimaca u Skoplju imaju tri jezerca, a na Kupresu 5. — Bara ima dosta oko Save i Neretve, najznatnije je Blato Buško i Mostarsko, koja se sirkom nasijevaju i kose.

§ 4. Podneblje

Po svom položaju Bosna spada među južne zemlje, ali budući da su mnoge planine i dosta visoke, a to osobito posred Bosne, zato je dosta umjereno, ako izuzmemo južni kraj Bosne, gdje je toplota kao i u Dalmaciji, gdje ob zimu malo snijega pada; po planinama snijeg pada još u listopadu i ne diže se do svibnja, a gdjegdje ni do lipnja;

u nekim mjestima bura opet strašno puše, osobito po Kupresu, Duvnu i Lijevnu, gdje se često cijela stada ovaca zametu, a i putnik mnogi glavom plati.

§ 5. Proizvodi prirodni

Često puta putnik iz dubine srca uzdahne, gledajući s jedne strane krasotu zemlje, a s druge strane siromaštvo, nevaljaštinu i neumjetnost njezinih stanovnika! Planine šumom većom stranom zaodjevene, iz kojih nebrojeni potoci, vrela, i rijeke izviru, te se po dolinama vijugaju, ali ove većom stranom puste leže, a i ono malo što se obrađuje, tako je neuredno i neuređeno, da bi čovjek mislio da ni gospodara ni kmeta ona zemlja nema; ali ga može biti čeka stoprv, koji je dostojniji!? Pri svoj tolikoj stanovništva maloći i nemarnosti opet je obilata u proizvodima, i to u kraljevstvu *rastnom* rodi obilato žito svake vrste, najviše sije se: kukuruz, ječam, pšenica i zob; manje: proso, helda, raž, pirevina i bar; pirinač, repica, samo u gornjoj Bosni. Voće: šljive, od više vrsta, osobito savke oli požegače, kruške, jabuke, ševtelije, tunje, trešnje; smokve i ostalo južno voće samo u gornjoj Bosni. Zatim u izobilju raste razno divlje voće: oskoruše, borovnjače iliti vrijesinje, kestenovi, mušmulje, divlje jabuke, kruške i trešnje. Vinograda, osim gornje Bosne ima samo u nahijama: neretvanskoj, ramskoj, banjalučkoj, zatim oko Mitrovice i Novog Pazara, vino je crveno i vrlo dobro. Duhana se i broća dosta sije, a ruja po planinama ima dosta, tako po isti način imade mnogo ljekovitih trava. U kraljevstvu *skotnomu:* ovce, koze, goveda, krmci i konji, to je blago Bošnjaka, zatim kokoši, tuke, guske i patke othranjuju se za domaću službu. Zvjeradi ima suviše: međeda, vukova, jazavaca, lisica, zecova, srna, divokoza, diviprasaca, risova, vjeverica, vidra, kuna, tvorova itd.

U kraljevstvu rudnome: kako u stara vremena tako i danas Bosna je jedna između najbogatijih zemalja u Evropi poznata porad svojih ruda, koje u zemlji sakrivene čekaju ruku slavenskog radina. Ruda svake vrste u Bosni imade: zlata, srebra, olova, bakra, mjeda, sumpora, gvožđa, živosrebra, hrmze — auripigmentum itd. Nahije s ovim rudama najbogatije jesu: staromajdanska, banjalučka, prijedorska, visočka, fojnička, srebrenička, zvornička, tuzlanska, i još mnoge druge nahije. *Soli kamenite* nema nigdje da se očito kopa, ali otajno na više mjesta, radi šta mnogi su ljudi štetovali i glavom platili što su se usudili kopati; nahodi se kod Travnika; u pl. Zvijezdi u nahiji visočkoj, u pl. Vujaku, u Majevici i Dragunji u tuzlanskoj nahiji; imade, pako, slanika, tj. vode slane, u gornjoj i donjoj Tuzli i u Drijenči, ali ovi posljednji od nekoliko godina zatrpan je. *Gvožđe* na više mjesta radi se i obrađuje tako i *čelik*, živo srebro i hrmza kopa se kod Kreševa, ali neumjetni kopači malo imaju koristi.

G. 1841—2, tadašnji vezir Hure-paša dobavi rudara Franju Šulca, koji počme rude po Bosni tražiti, ali gdje su bogatije rude zlata i srebra, stanovnici tajili su. Međutim, on s reda počme kopati u Borovici i preko 10.000 tovara nakopano je: po lučbenom — kemičkom — ispitu u Carigradu činjenom iste godine, izašlo je iz 100.000 drama borovičke rude: 9 zlata; 85 srebra; i 30.000 drama čistog olova. Dignuvši se spomenuti vezir s Bosne Šulcovo preduzeće prestane. Godine 1847, poznati austrijanski rudar u Turskoj Paulini, po zapovjedi carskoj dođe istraživati rude po Bosni, i s njim opet Šulc, te pregledaju rude po fojničkoj i visočkoj nahiji; borovička ruda i Pauliniu se dopadne; od njega smo razumjeli, da se u Carigradu na akcije društvo sklopilo koje će odmah početi izrađivati bosanske rude, ali vrativši se Paulini, a kasnije i Šulc, danas ni uspomene od toga nema!

Ko je i kad prvi počeo u Bosni obrađivati rude, i gdje su novci kovani, malo što iz zgodopisa znamo. Kulin ban dao je Dubrovčanima Jagodinu pl. među Sarajevom i Varešom, odakle su oni veliko blago kući odnosili; ali da su na više mjesta rude kopane i obrađivane, to svjedoče ostanci od majdana i pravaca — orta — prvi majstori imali su biti Nijemci, jerbo više besjeda u bosanskom rudarstvu njemačkih imade, kanoti: šlegen, karan, hutman, orat itd. Najstariji bosanski novac vidio sam od bana Tvrtka, i to srebren, zlatnog, pako, još nisam vidio; a tako isto ni bakrene i mjedene!

Vode rudne stanovnicima veliku korist čine — ozdravljajući ih od mnoge bolesti, nahode se, pako, na više mjesta, i to prvo kiseljaci iliti kisele vode — najglasovitiji u *Lepenici*, u nahiji fojničkoj, od Fojnice 3 sata daleko, na drumu sarajevsko-travničkom; na ovome drumu još tri imadu kiseljaka: pod *Kobilinom Glavom*, pod *Brestovskim*, kod hana, i u *Klokotima*, kod pandurice; osim ovih ima još kod sela *Božići*, u fojničkoj nahiji; u nahiji tuzlanskoj imadu tri kiseljaka: na Usini, Majevici i Dragunji; u nahiji Tešan, kod Žepča na pet mjesta, od kojih *Matina* najznatniji je. Toplice: *Slatina*, 3 sata od Banjaluke, najbolje su, zatim u istoj Banjaluci, kod Novog Pazara, kod Fojnice; kod Sarajeva i Gračanice; *Krušičica* 4 sata od Travnika; na više, pako, mjesta nahode se druge ljekovite vode, s kojim se od različitih bolesti liječe bolesnici.

§ 6. Obrtnost

Što se obrtnosti iliti industrije Bošnjaka tiče, ova je dosta znamenita gledajući na ostale turske pokrajine! Isti slavni Obradović s carigradskim uspoređuje ju pišući: »Koji god ne zna drugog zanata krome krive češlje praviti, taj neka ne iđe ni u Bosnu ni u Carigrad«. Zanata i zana-

tlija ovdje po načinu azijatskom dosta imade: najviše se ovdje *gvožđe* obrađuje, iz kojeg opet posuđe i druge stvari načinjaju, te čak u Vlašku i Moldaviju, Srbiju, Bugarsku i Dalmaciju raznose gvozdene stvari načinjene; *olovo* tali se kod sela toga imena, *živa* kod Kreševa, *čelik* kod Borovice. Zatim kože učinjaju se kod Visokoga, Foče i Sarajeva; lisičja koža kupuje se po Lipskomu, ovdje se učinja te u Stambol nosi na prodaju, i lijepo do u Aleksandriju. Oružja izvrsna načinjaju se: puške kod Fojnice; sablje u Mostaru; noževi u Foči. Puščani prah načinja se na više mjesta, najbolji je, pak, kod Čelinca u banjalučkoj nahiji. Poljodjelstvo i skotovodstvo dosta je znatno, ali gledajuć na zgodu, položaj i plodnost zemlje ni izdaleka nije tako kako bi moglo biti i valjalo da bude! Tome je uzrok gospodarski zulum i neumjetnost težaka. Oko meda i pčela i tako i ovako, ali oko svile i buba vrlo slabo, i to samo žene posebno rade, a drugi se niko za tim ne brine.

Tursko praviteljstvo samo danke zna kupiti, no ni na kraj pameti nema da se pobrine o dobrom ekonomičnom stanju države, već što je još gore, svojim neumjetnim vladanjem i krvoločnim upravljanjem stanovništvo sve u crniju sirotinju i siromaštvo dogoni!

§ 7. Trgovina i putevi

Trgovina Bošnjaka nije otpadna! Gnijezdo trgovačko jest Sarajevo, ovdje se inostranska, većinom stambolska i rumenlijska roba snosi, te po drugim mjestima raznosi; druga trgovačka mjesta jesu: Banjaluka, Travnik, Lijevno, Mostar, Foča, Novi Pazar, Prijedor, Tešanj, Tuzla itd.; roba se gotovo sva nosi na konjima, osim one koja se preko

Gradiške u Banjaluku i obratno nosi, i osim one koja Savom, Unom, Sanom i Bosnom na brodovima ide. Unosi se u Bosnu: so iz Vlaške i Moldavije, iz Sicilije, i malo iz Dalmacije; šećer, kava, mazija i olovo iz Trsta. Ulje i likeri iz Dalmacije, ulje iz Albanije, pamuk iz Trsta i iz Rumenlije, čohu — fino sukno — iz Trsta, Berna, Beča itd., pamučne i svilene robe iz Carigrada i Austrije. Iznosi se pako: gvožđe u Srbiju, Bugarsku, Vlašku, Rumenliju, Moldaviju i Dalmaciju neurađeno u polugama i urađeno u pločama, čavlima, tavama, sačima, kotlovima, prekladnjima, mašama, sadžacima, lopatama, itd.; zatim marva sitna: ovce i koze u Austriju, isto tako volovi i konji; svinje u Austriju, žito različito u Dalmaciju, Hrvatsku i Crnu Goru; kože volujske, ovčije, kozje i zvjerske urađene i neurađene, za Carigrad, Dalmaciju, Ugarsku itd. Vuna, vosak, loj, salo, paklina, kosti za Austriju. Oružje: sablje, puške i noževi za turske države. Čibuci tj. trske od tudikovine — za Stambol i Aleksandriju; pijavice, duhan itd. u Austriju. Bosanski trgovci opšte s prvim gradovima Austrije i Turske; njihova trgovina od dana do dana pada, a to najviše porad golemog đumruka 13 od 100, drugo što monopol — samotrštvo u Bosni zavlada, treće što kako u Bosni nikakva suda nema, tako ni trgovačkog nema! Hrišćanski trgovac bosanskome Turčinu velikašu mora dati tj. pokloniti — pošto Turčin hoće, i to sve na veresiju; zaiskati dug i na sud ga pritegnuti, to bi veliko smionstvo bilo, i iz onog mjesta valjalo bi mu se seliti. Putevi su po Bosni onakvi kakvi se sami načine, ali ih je priroda sama načinila! Pobožnije hadžije i Turci velikaši običaju mostove popraviti, i kaldrme — kameniti tarac — izmjenjivati, ali budući da to o njihovoj volji i dobroti visi, to svak znade kako je! Međutim, kakvi su da su, napomenućemo ih ovdje: i to 1. iz Travnika stambolski put do na među Bosne i Rumenlije:

Iz Travnika u *Sarajevo* sati 16. Travnik — 2. Vitez, — 2. Busovača, — 2. Jehovac, — 3. Kiseljak, — 5. Rakovica, — 2. Sarajevo.

Iz *Sarajeva* — 60 u *Mitrovicu.* — Sarajevo — 4 Ćeremethan, — 4 Prača, — 3 Haščane, — 8 Goražde, — 3 Čajnić, — 6 Pljevlje, — 8 Prijepolje, — 9 Sjenica, — 9 Novi Pazar, — 4 Banjska, — 2 Mitrovica.

Iz *Travnika* do u *Banjaluku* 18 sati. Travnik — 2 Vitovlje, — 3 Ugar, — 2 Skender Vakuf, — 3 Ploča, — 6 Svrakava, — 2 Banjaluka. *Iz Banjaluke* do u *Gradišku* 8, do na Kostajnicu 16.

Iz Travnika u Lijevno sati 18. Travnik — 1 Ratalska, — 1 Kopila, — 4 Bugojno, — 2 Prusac, — 2 Kupres, — 4 Šuica, — 4 Lijevno. Iz Lijevna do na Bijeli Brijeg 6 sati.

Iz Sarajeva do u Mostar 24 sata. Sarajevo — 2 Rakovica, — 1½ han Trlin, — 1½ han Bradina, — 2 Borča, — 5 Konjic, — 6 Potporim, — 3 Sutina, — 3 Mostar.

Iz Mostara na Metkoviće 7 sati, a na među dubrovačku 18 sati.

Iz Travnika do u Brod 32. Travnik, — 4 Gradišće, — 2 Vranduk, — 2 Orahovica, — 2 Golubinje, — 2 Žepče, 5 Tešanj, — 2 Pisak — Pudašnica u Krnjinu — Foča — 3 Derventa — Brod.

§ 8. Upravljanje

U Bosni dva imadu vezira, jedan u Travniku, a drugi u Mostaru. Veziri travanjski često se mijenjaju, i jesu rodom Osmanlije, poslije njega najveće gospodstvo ima ćahabeg, tj. njegov namjesnik; haznadarbeg i čau-

šlaraga, prvi je općeniti novčanih poslova upravitelj, a posljednji — državni tomačitelj. Za ovim slijedi šura, tj. savjet, u većim nahijama 12 a u manjim 8. Od dvije godine svi poslovi idu na šuru, od šure na kadiju, a od kadije pozivlje se na vezira, vezir ima u svemu punomoćje; samo ubojice vezir pritvori, a osuda smrtna od velikog savjeta carigradskog visi.

Policajnu oblast od prije imali su vojvode i kapetani, a sad imadu muselimi. Svaka nahija ima muselima i kadiju; gdje su poveće nahije, one su podijeljene na mukate, i ovdje stoje njihovi nahipi iliti namjesnici; nahije i mukate podijeljene su opet na džemate, to jest opštine, opština, pako, stoji iz više mahala. Svaki džemat ima svoga imama, tj. župnika; oni se katkada pitaju u manjim poslovima.

Svu, dakle, oblast, kako sudbenu tako i policajnu, u Bosni uživaju samo Turci, tj. sljedbenici Muhameda, a kršćani su samo raja, tj. robovi! Po selima imadu knezovi, a po varošima mahalbaše, koji samo zovu na begluk raju od strane zemaljskog gospodara, ol kadije, ol muselima. Kad ko nije zadovoljan s kadinskom osudom, tuži se — arzi — veziru.

Vezir kod sebe imade 80—100 kavaza; oni nikakve stalne plate nemaju, već od ovih šalje koga da izvidi što je i kako je; ovi kavazi ni štiti ne znadu, ali osudu izreknu onomu koji ga bolje podmiti! Poslije toga onaj koji je izgubio valja da plati izmetiju, tj. trud kavazu, ali ova od 500 groša nikad nije manja, običajna, pako, 7—900 groša; tako često biva da stvar ni u po cijene ne valja, za koju se prija, koliko toliko izmetije valja da plati! I ovo je jedna između globa koja svijet tare, a po njoj se turska oglančad bogate!

U malo govoreći: u Bosni pravoga suda nema, a niti ga može biti, jer počamši od prvog Turčina pa do najpo-

sljednjeg, njegova je prva briga kasu puniti, druga — raju tlačiti i ugnjetavati; zakoni svi samo na ćagetu stoje, a za njihovo opsluženje niko se ne brine! Ako si Turčin, to ti je sve prosto; raja protiv Turčinu ništa osvjedočiti ne može; suprotivno, pako, Turčin slagati ne može, osobito ako je bijele brade! Po ovim načelima izdaju se sudbene odluke. *Šure* prija spomenute, danas su za hrišćane najgore, budući da u njima vijećaju po izboru poznate baše prijašnjih godina, odlikovani krvopije nedužne raje.

§ 9. Danci i porezi

Svi sudovi u Bosni za to se samo brinu, da danke i poreze skupe od stanovnika. Travanjski vezir na godinu šalje dohotka 8,000.000 — osam miljuna — groša, ali ako ne više, doista toliko ostane njemu i drugim Turcima koji kupe harače i poreze. Mostarski vezir šalje 1,000.000 groša, ali koliko ostaje njemu, to on koji uzima i žalosna raja dobro znaju! U pašaluku, dakle, travanjskom plaća se na godinu:

1. *harač* — svaka muška glava običajno od 16—18 groša; harač plaćaju sve hrišćani, osim franciskana, Čifuti i Cigani

2. *porez jurjevski*

3. *porez lučinski* — ove plaćaju težaci: od usjeva jednog šinika — 100 oka — 7—9 groša

4. *dimnjarina* — ovu plaćaju oni koji ne siju žita, 6 groša na godinu

5. *kačarina* iliti šljivarina, na godinu po 7 groša; ovu sami hrišćani plaćaju, pio ol ne pio, imao šljiva, ol ne imao! Turci, budući da ne piju, već loču rakiju, zato su iznimljeni

6. *menzubhana,* na šinik plaća se 6 groša

7. *kršla,* za vojništvo, daje se: žito, sijeno, slama, drva, ugalj itd.

Valja znati da gospoda turska — aristokracija — ništa ne plaća, zatim livanjski, glamočki i krajišnički Turci ništa ne daju. Prije spomenuti danci jesu uredni, a neurednih ima svake godine, kao što ove građenje kasarne — karšle — u Travniku; dolazak i odlazak vezirov i drugih carskih kapidžija; zatim vojni trošak; što vezir kad vojuje protiv Turcima bosanskim poharči, to raja valja dvaput toliko da novcem njihovu bjesnoću otkupi.

Činovnici, ne imajući plaće, moraju od mita, i globe i krvarine da žive, dapače kadije, mjesto što bi oni morali se plaćati, valja da kadiluke zakupljuju na godinu 50—100 kesa, dakle za nevolju im je globiti; po isti način i muselimluci se zakupljuju, kupljenje harača itd.

U gornjoj Bosni, tj. pašaluku mostarskom, još je crnje. Ondje bo je harač 22 groša. Ostale danke i poreze sami hrišćani valja da plaćaju, a Turci, budući da su još baše, ništa ne plaćaju. Ovdje se porez ne daje na šinik već na *zubove;* jedan zub čini: 4 velikih goveda, a malih, tj. marhe, 40, a na jedan zub plaća se groša 20.

Ko zna za siromaštvo bosansko, doista su ovo za njih veliki danci! Ali mnogo jadniji su od ovih drugi, koje od zemlje valja da plaćaju gospodarima! Na nekim mjestima plaća se treće, na nekim peto, a na nekim deveto; desetina, pako, plaća se spahiji. Begluk najgora je kuga koja tare bosanskog kmeta, ne samo muško već i žensko preko sve godine valja da besplatno služi svome gospodaru preko cijele godine; svoje žito gleda da mu od vremena propada, a gospodarsko obrađivati valja, a kad na njivi posla nestane, onda u kući gospodarskoj službu valja da čini; osim ovoga, subašu njihovog valja preko cijelog ljeta

hraniti; gospodar na vrijeme neće svoj dohodak da uzimlje, već čeka kad žito poskupi, onda mu najveću cijenu naplaćuje.

Kad se ženi, onda gospodaru, čiju kmeticu vodi, valja čizme — 50 gr. — a subaši opanke — 20 gr. — dati; kad se dijele, gospodaru ide vo; kad kućni starješina umre, gospodaru daje se najbolji vo; kad gospodari u lov idu, osim što žita, kao da su pusta, sataru, već valja ih hraniti, njih i njihove kerove, hrte i lovce; kad gospodaru padne na pamet, onda diže svoga kmeta, i ovome valja da ga s kravom ol s dobrim volom podmiti, i to biva svake godine; ako je kmet štogod živolazan, često, pak, drugi se nadmeću kmeti, te jedan drugoga mitom nathvaća.

Osim ovoga što kmeti i drugi hrišćani trpe od kadija, muselima i svojih gospodara, podnose od drugih velikih Turaka! Tako kad koji gradi kuću ol što drugo, kad sa svojim kmetima ne može obraditi ljetine, onda i njemu valja o svojoj hrani beglučiti, a onome koji bi se usudio protiviti, kaže Turčin: »E, more vlaše, turska je ovo zemlja, ne kuca ovdje zvono, već se turski ezan uči!« Pa često sohom iza vrata, ol mu priveže ošindiju, tj. zaprijeti prvom zgodom osvetiti mu se. Ovo trpe krišćani, a Turci su na svojoj zemlji, te samo desetinu od sijena i žita daju, a bezi ne daju nikome ništa.

Novom uredbom vezira Tahir-paše ukidaju se begluci i beglučenje sasvim; mjesto njih kmeti moraju davati svojim gospodarima od žita, bašče, povrtalja i duhana treći dio, a od sijena polovicu. Gospodari, pako, valja da plaćaju treći dio od poreza. Nova ova uredba od prvašnje mnogo je gora! Zatim unapredak niko se od poreza ne vadi po spomenutog vezira odluci, o obodvojim govorićemo na drugom mjestu.

§ 10. Narodnost i broj stanovnika

U Bosni je jedan narod i to slavjanski, koji je u Evropi najveći[4]). Bošnjaci su ogranak ovog velikog stabla i spadaju među pleme ilirsko — južnoslavjansko. — Narječje koje se u Bosni govori od svih ilirskih najčišće se je sačuvalo, njegovu izvrstitost još davno pripoznali su učeni ljudi[5]). Osobito što se tiče čistog izgovora, glasoudaranja i obilnosti riječi; istina bo, po varošima ima dosta turskih riječi, ol ove većinom iz samog prenavljanja, tj. pohlepnosti, u govor uzimaju, koje lasno sa ilirskim zamijeniti mogu, npr. toplice — ilidža; most — ćuprija; ugalj — ćumur; stolac — skemlija; vatralj — ćusegija; verige — sindžir; skorup — kajmak; tronog — sadžak; peć — furuna itd. Premda u cijeloj Bosni pazeći na sprezanje, pregibanje i druge gramatičke forme jesu većinom jednake, to opet neke riječi negdje se drugojačije izgovaraju: tako ovaj glas »ie« po Lijevnu, Duvnu, Ljubuškomu, Rami, Skoplju, Fojnici, Travniku i Jajcu

[4]) Slavjani u Evropi danas istom se među se poznaju, zato od drugih naroda više se i uvažavaju, ali prama množini svojoj, ovo uvaženje još nije toliko koliko bi moralo biti. Zato, braćo, najprije poznajmo se među sobom, pa ćemo onda stopram cilj naš dostignuti! Cijelo slavjansko stablo dijeli se u 4 glavne grane: a) Rusi: 52,000.000; b) Iliri, tj. južni Slavjani: 11,800.000; c) Poljaci: 9,365.000; d) Čehoslovaci: 7,167.000; ukupno, dakle: 80,532.000. Od kojih u ruskoj carevini: 50,502.000; u austrijanskoj: 18,921.000; u Turskoj; 8,821.000; u kraljevini Poljskoj: 2,108.000; u slobodnoj Crnoj Gori: 120.000; u kraljevini Saksonskoj: 60.000.

[5]) Lucius de Regno Dal. et Croat. Libro 6. cap. 11. — Popović kod Schlözera Historija sjever. narod. Dio 2, pag. 2, str. 325. — Opat Fortis: Putovanje po Dalm. str. 90. — Jakov Mikalja, u predgovoru svog rječnika Blago jezika slovenskog, u Loretu 1649. — Mauro Orbini, Regno degli Slavi: str. 377. — Stiep. Gradić, knjižničar Vatikana, u životu Junija Palmotića. — Katančić, de Istro, Cap. 7. pag. 145.

izgovaraju kao i — divojka lipo pismu piva; po gornjoj Bosni, oko i preko Drine: kao je: djevojka ljepo pjesmu pjeva; po krajini Posavini, visočkoj, tuzlanskoj i kladanjskoj nahiji kao: ie — dievojka liepo piesmu pieva. Ne može se, pako, za općenitu upravu ovo uzeti, budući da hercegovačkih naselbina po cijeloj Bosni imade, a tako isto i dalmatinskih, već ovo govorim od starosjedilaca; tako isto ne može se općenito reći da sljedbenici zapadne crkve i Turci govore »i«, istočno »je« ol »ie«. Glas »h« najbolje izgovaraju Turci, a hrišćani izgovaraju ga rijetko, ol ga u »v« prekreću, npr. muha — muva, marha — marva itd. Hercegovci glas »d« umekšavaju, ter ga kao talijansko »ge« izgovaraju. Uz Neretvu neka sela mjesto leđa, međa, pređa, nedjelja, ljubav izgovaraju: leja, meja, preja, nedija, jubav itd. Oko Novog Pazara, zatim takozvani šokci[6]), neki podmukli akcenat imadu na način Bugara, tako isto i oko Kreševa, pa do Doljana, čuje se ostanak tog akcenta.

[6]) Po Bosni i Slavoniji, ljudi istočne crkve katolike, za sprdnju i narugati im se hotijući, šokcima nazivlju. U nahijama pak: gradačkoj, derventskoj i banjalučkoj, kraj Save, ovo ime š o k a c i š o k i c a, nije kod ondašnjeg stanovništva porugateljno, već narodno upravo (?), katolici bo ondje sami sebe tako nazivaju: njihov podmuklo zatezajući akcenat, njihovo odijelo, mukli pogled, opominje gledaoca na Bugare; po mome mnijenju, oni su morali ovamo doći iz Bugarske u ona vremena kad su se bogomili počeli po Bosni širiti (?) oli može biti još od davnašnjih vremena, kad su Bugari prelazili preko ove robiti, i preko Save u brodskoj i gradiškoj Krajini ima čistih šokačkih sela.

Odakle ovo ime šokac dolazi? Učeni ljudi različitog su mnijenja. Čaplović, u opisanju Slavonije, veli da dolazi od riječi mađarske šok az (to je mnogo) tumačeći to ovako: po padnuću Bosne, mnogi su bježali u mađarskim lađama u Ugarsku, i kad su ove pretrpane bile, bojeći se da ne bi potonule, Mađar bi viknuo: šok az — to je mnogo; biva, ne trpaj više (?). Čaplovića

Osim Slavjana nahodi se u Bosni i Cigana, koji su turskog zakona, pa opet moraju harač plaćati, a u džamiju im ne dadu; ovih imade po većim varošima i jesu svi kovači, a drugog osim bosanskog jezika ne znadu. Čifuti stanuju samo u Sarajevu, Travniku i Novom Pazaru, oni govore španjolski pokvareni jezik. Sve, dakle, stanovništvo u Bosni otprilike iznosi: 1. Iliri: 1,096.000. — 2. Cigani: 6.000. — 3. Čifuti: 2.500. Ukupno: 1,100.000. Osim ovih stanovnika ima još: a) Čergaši, od kojih jedni su Cigani, koji kradu, kotlove krpe i sakrivaju se; drugi, pako, Karavlasi, u stara vremena iz Srbije ovamo prešli, oni se onamo sele, gdje jasije i jehovije imade, iz kog drveta načinjaju: zdjele, vretena, preslice itd.

b) Vojnici uredni — nizam — 6 tabora, što čini zajedno s tobdžijama 5.700. Arnauti i kavazi u Travniku i po drugim mjestima 500.

Bosna jedina je turska država koja je čista ostala sasvim od turskog jezika; kako po selima tako i po varošima, drugi se jezik osim bosanskog ne govori, najveća turska

---

recenzent bez imena, Tomo Ljubibratić, u njemačkom časopisu Hesperus godine 1819, dovodi od talijanske riječi: sciocco (subudalast). Ljubibratića pobija Rumy u istomu časopisu Hesperus od godine 1820, dovodeći ovu riječ od skok i uskok, iz tog uzroka što su Latini od grčke crkve otskočili, i ova se riječ talijanskim pravopisom pisala schokacz, što drugi ne znajući proštiti mjesto: skokac, proštiju šokac! — Rumya pobija neki Jablan Šokčević — lažljivo ime — u Kalendaru slavonskom godine 1825, navodeći svoje mnijenje, da ova riječ šokac odatle dolazi što se katolici šakom, a Grci samo s trima prstima krste. Sva ova nagađanja svak vidi da ne treba pobijati, buduć su suviše slaba. — Učeni O. P. Katančić De Istro, pag. 109, 136 i 145, napominje planinu Succus, koja je rastavljala Ilire od Traka, i veli: stanovnici ove planine bili su, s jedne strane Traci, a s druge Iliri, i ovi su, kako Amianus i Sokrates pišu, u staro vrijeme zvali Succi, tj. Sukci, a od ovih tečajem vremena postanu šokci, — što i ja držim; a koji su se u Bosnu morali naseliti iz one zemlje.

gospoda samo onda turski govore kad su kod vezira; pogrešno, dakle, g. Šafarik meće u svom »Narodopisnom Zemjevidu« 1840 g. Turke Osmanlije kod Sarajeva, Travnika, Banjaluke itd. Osmanlija, ako koji okući se u Travniku, to ti druge godine već bosanski govori. Oko Mitrovice Turci arnautski ponešto govore.

§ 11. Vjerozakon

Ko promisli turska nasrtanja na hrišćanske stanovnike, tursku želju za steći prozelita — poturica na svoju vjeru, doista ispovijediti mora, da samom božjem proviđenju imamo zahvaliti što naša vjera sasvim nije iz Bosne prognana; dapače, od dana do dana sve se većma širi, dok turska očigledno propada[7]). Bosanski stanovnici jesu podijeljeni u glavna dva zakona: hrišćanski i turski iliti muhamedanski, i nešto malo čifutski. Hrišćani se dijele u dvije slijedbe: sljedbenika zapadne i istočne crkve; prvi se od naroda kršćani, a drugi rišćani zovu. Broj hrišćana na 715.500. Dijele se pako:

I. Kršćani, drugojačije katolici, 150.000. Upravljaju se od tri apostolska vikarijata: 1) Bosanski, od god. 1701. Imade župa 46; kuća 14.561; duša 112.000; tri samostana franciskanska: Fojnica, Kreševo i Sutjeska; u ovim žu-

[7]) Kad su kraljevine: Ugarska, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Srbija od Turaka osvojene, svi ondašnji Turci naselili su se u Bosni i njihov broj mnogo jači bio je od hrišćana, što svjedoče danas zaostavša mnoga turska groblja kraj sela koja su sad hrišćanska! Turke najviše satrla je posljednja kuga god. 1813—1817, zatim bojevi sa Srbijom god. 1804—1825. Najviše, pako, Turci sami sebe taru. Veliki Turci od malih prikupljuju zemlje, na koje hrišćane naseljuju, ovi, pako, ono novaca po varošima, gdje se nastane, rastope, pa onda neoženjeni idu k drugima u službu; mnogo, pako, na putu stoji njihovom rasplođenju takozvani balinski avdest.

pama služe sami franciskani. 2) Vikarijat hercegovački, god 1845 od bosanskog otcijepljen; ima jedan, još nedovršeni samostan na Širokom Brijegu; župa 13; broj duša, god. 1844, iznosio je 33.060, i u ovome služe sami franciskani. 3) Vikarijat trebinjski preko Neretve; god. 1843. jezuite protjerani iz Skadra, od Propagande rimske i Meterniha ovdje budu premješteni; ovaj vikarijat ima pod sobom biskup dubrovački; imade samo 5 župa i 8.000 duša.

II. Rišćani, koji se pravoslavnim zovu, jesu hrišćani grčke crkve, koji carigradskog patrijarha za glavara poznaju od vremena kad je ovaj Pećku srpsku patrijaršiju zakupio; imaju tri vladike: sarajevskog, koji je mitropolit i arhiepiskop, mostarskog i zvorničkog, koji su episkopi, ali i oni sebe mitropolitima zovu. Pravoslavnih ima okolo 561.500. U eparhiji sarajevskoj imaju samo dva samostana; kuća 27.000. U zvorničkoj, 1 samostan, kuća 14.100. U mostarskoj, samostana 12, od kojih su dva prazna; crkava 135, kaluđera 25, popova 80, kuća 9.249.

III. Turci, s Ciganima, iznose 384.000. Ovo su nasljednici lažljivog proroka Muhameda, zato se Muhamedovci pravije zovu. Ovi su postali u Bosni od zločestih hrišćana koji, svoje gospodstvo ne znajući drukčije uzdržati, poturčiše se, iznevjeriše se Bogu, i najveći neprijatelji postadoše svoga naroda i svoje jednokrvne braće, samo zato da uzdrže svoja posjedovanja zemaljska. Ovi imadu svoje imame, tj. župnike, koji su podložni kadijama — svjetovnim sudcima, kadije, pako, carigradskom šeh-ul-islamu, koji je glava muhamedanske vjere.

IV. Čifuti, iliti jahudije, 6.500, imaju u Sarajevu svog hahambašu, koji opet svoje rabine imade u Travniku i Novom Pazaru.

§ 12. Izobraženje, običaji i praznovjerje

Izobraženje umno, buduć da je skopčano sa vjerozakonom, koji u njega uticaj imade, zato ćemo ga po vjerozakonu pregledati:

a) K r š ć a n i. — Svećenici ovog vjerozakona, budući da su nauke običajne po Italiji i Ungariji učili, zato su i njihovi kršćani najodličniji, i što se tiče znanja nauka kršćanskoga i življenja doista drugim za izgled služiti mogu.

Franciskani drže u tri samostana latinske učionice, njihovi pitomci išli su, do g. 1842, u Ungariju 32, gdje su imali fundaciju od Josipa cesara; ove godine rimska mudra (?) Propaganda zabrani tamo više pitomce slati iz tog jedinog, neosnovanog uzroka, da pitomci u učionicama prekosavskim krivovjerstvo uče, a ne pravi rimski zakon, ol pravije samovlašće talijansko; ovo je ona učinila na potvoru bivšeg biskupa Barišića. U Talijansku išlo je 24, ali buduć da se Propaganda ni za ova 24 nije htjela brinuti, već su se potucali od manastira do manastira, to sada franciskani prisiljeni su na drugome mjestu pomoći tražiti.

Novijeg vremena počeli su franciskani imati brigu i o narodnim učionicama; tako god. 1848, zavedene su u Travniku, Varcaru, Lijevnu, Fojnici i Kreševu; nadati se je da će još i na više mjesta zavesti.

Narodni običaji kod kršćana gotovo su istrijebljeni, jer svećenici, držeći ih za praznovjerje, ukinuli su i iskorijenili su ih, samo gdjekoji ostali su; tako uoči sv. Ivana Krstitelja pale se *lile*, kora trešnjova metne se u pracijep, kad se užeže, onda se nosa oko kuće optrkujući; ovo je običajno po svoj Bosni od hrišćana istočne i zapadne crkve; na nekim, pako, mjestima običaju uoči Cvijetnice, tj. velike nedjelje, granje na hrpe sabirati te paliti, poslije sa štapovima izmlate i tako utrnu, a kad bi se uspalilo

onda bi preskakivali. Kod ženidbe i udadbe običaji su dosta priprošti; što se tiče praznovjerja, i ovo je podobro iskorijenjeno. Vjerovanje u vještice, vile, vukodlake itd. većinom je iskorijenjeno i pripovijeda se samo od šale. Ponešto može se kod kršćana opaziti da se na udes — fatum — mnogo oslanjaju, što su od Turaka naučili, govoreći: tako je suđeno.

b) R i š ć a n i, tj. pravoslavni istočne crkve. — Njihovi popovi i kaluđeri, budući da su neprosvijećeni, niti sredstva ikakva imaju za prosvetiti se, zato ni stado svoje čemu naučiti ne mogu; otuda biva da ni nauka ni dužnosti svojih, kako ne zna svećenik, tako ni puk, već u tminama nevjerojatnim stoji, tako da ni deseti očenaša ne znade; ovo, razumeći, po selima; po varošima bo, uzdržavaju trgovci neku sliku od učionica; bivši puk u ovakvom neznanju, nije se čuditi da, ne znajući dobro, čini zlo. Psovka, krađa, otimanje itd. običajno bivaju kod neprosvijećena čovjeka; ali što to nije, otud dolazi, što naš neumjetni seljak od dobre slavenske naravi ne čini, tako on je sklonjen na svako dobro svome bližnjemu; sveštenika mjesto Boga drži, njemu svaku vjeruje; mnogo drži do obećanja; tako jedan drugome kad riječ zadade poštenu, prevariti ga neće. Mlađi starijega, osobito kućnog starješinu, sluša; pred njim sjesti ol zapaliti duhan nikad, ol rijetko će; osobito do čistoće i bračne vjernosti mnogo drže; riječju, sve kreposti svojih starih, kano i kršćani, naslijeduju, a i narodne običaje, kano i praznovjerje, sami su uzdržali.

Slavljenje krsnog imena, tj. svoga odvjetnika, i ovdje je običajno kod rišćana; uoči velikih godova, zatim na svadbi itd., svi su se običaji u svojoj cijelosti zadržali; tako isto i praznovjerje, budući da ga svećenici nisu morali ugušiti, to se i danas ne samo pripovijeda, već i vjeruje u različita čaranja, dapače i čaraju, uroke čine, bajanja

itd. izvode, vjeruju u vukodlake, vile, vještice, more itd., što se god naravnim načinom dogodi nesretno, to oni vražjoj sili pripisuju, na to amajlije i zapise uzimaju od svojih popova, kaluđera, dapače i od istih hodža turskih. Turci se rišćana najviše plaše poradi osvete, oni bo scijene da je u našem zakonu upravo zapovijeđena osveta, i govore da je u sv. pismu zapisano: »Ko se ne osveti, taj se i ne posveti.«

c) T u r c i. — Budući da je vjerozakon njihov gospodujući, to se oni brinu kako će vlasima zapovijedati, i koji znade vlaha više obijediti, taj se za učenijeg drži!! Po varošima i većim selima imadu, tobože, svoje učionice, veće — medrese, a manje — mejtefe zovu; u manjim uči se čitati i pisati, u većim turski, Muhamedov, zakon i turski govoriti. Bogatiji svoje sinove u Carigrad šalju na nauke; ako nauči turski govoriti, štiti i pisati, odmah kadijom može biti, ostali, pako, činovnici mogu biti, da toga ne znadu. Učenici koji medrese pohađaju zovu se softe; ove softe, ako dotlen ne dotjeraju da se ne mogu kadiluku nadati, to idu na sela i postaju hodže, tj. učitelji, i imami, tj. župnici; ovi uče prostake naizust moliti se Bogu turskim jezikom, tako da niti razumiju učitelji niti učenici šta znače ona molenja.

Turci obično su slavjanske običaje pobacali, te se prihvatili predanja, koje im njihovi šehovi i derviši nadlagujući se, kazuju. Buduć da nikakva ponjatija o ćudorednosti ne imadu, to nije im se čuditi što su tako zločesti. Njihov zakon puń je praznovjerja. Tako orla i psa ubiti, kod njih je grehota, a vlaha ubiti, to je sevap; od vlaha oteti sve se mora, samo da ne krepa; krušnu mrvicu nogom pogaziti, to je veliki grijeh, a grijeha nema kad u lov idu sa psima i konjima zrela žita gaziti. Svaki se kod njih grijeh avdestom — pranjem, umivanjem — pomrsiti može. Cijele bi se knjige mogle napisati o njihovom pra-

znovjerju, budući da su i stara slavjanska uzdržali, i opet turska primili. Kod njih je sve suđeno, dok nafake ima; njemu niko nahuditi ne može itd. itd.

d) Čifuti, kako svagdje tako i ovdje, po svome zakonu od drugih razlučeni, samo što ovdje svoj talmud boljma opslužuju nego po drugim kraljevinama, vjerozakonska predanja opslužuju i najmanje od njih otstupiti, jest grehota najveća; ali ukrasti, prevariti itd., ni grijeha ni griješića!

§ 13. Dijeljenje

Prirodno dijeljenje jest u Bosnu donju i gornju[8]). Bosna gornja zove se ona strana koja k jugu gleda i koje rijeke slivaju se u more; donja, pako, koje rijeke slivaju se u Savu; međaš jest pojas planina skopljansko-kupreških, tako da s jedne strane iste planine vode idu k jugu, a sa druge k sjeveru. Narod, pako, dijeli se na više predijelja: u Bosnu, Hercegovinu, Krajinu, Posavinu, Stari Vlah, Podrinje, itd. Mnoga, pako, predjeljna naimenovanja jesu od starih gradova zaostala; takva jesu: Skoplje, Kupres, Duvno, Kotor, Glasinac, itd. Političko dijeljenje jest u dva vezirluka, travanjski i mostarski; ovi, pako, u nahije; u travanjskome broje se nahije 34, a u mostarskome 14. U carskim fermanima i kad se spahije dižu na vojsku, može se opaziti nekakvo dijeljenje u sandžake (zastave) zvornički, bosanski i kliški, od tvrđe u Dalmaciji Klis, koju kad su Mlečani oteli od Turaka, prenesu ovaj sandžak u Skoplje. Sve spahije bosanske spadaju pod ova tri san-

[8]) Sravni Philippi ab Ochevia Epitome Vetustatum Prov. Bos. Cap. VIII pag. 111, premda sam ja, bivši u gornjoj Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, protivno spazio; tako oni, tj. Dalmatinci i Hercegovci, neće reći: idem doli, već g o r i u Travnik.

džaka; osim ovih sandžaka ima još sarajevski *mulaluk*, na koji spadaju nahije: sarajevska, visočka, fojnička, ramska, neretavska, rogatička, vlasenička i kladanjska. Ja ću slijediti dijeljenje političko po nahijama.

§ 14. Mjestopis

A. Vezirluk travanjski ili Bosna donja, prostrana 763 □ zemaljskih milja; ima otprilike stanovnika 810.000 dijeli se u 34 nahije, koje su sljedeće:

1. Nahija travanjska zauzima Bosne, leži među skopaljskom, jajačkom, fo zeničkom; zemlja je plodna žitom i voćem.

Rijeke su: Bila, Bluovnica i Gronica, koje u Lašvu, koja u gori Karauli, više Travnika 4 s i posred nahije teče, a u zeničkoj kod sv. Putiš Bosnu.

Planine su: Vlašić, jedna između najvećih Karaulska Gora, koja dijeli nahiju ovu od jajačk i Radovan, od skopaljske; manje planine jesu: M kovica, Vilenica i Gostilj.

Stanovnici su Turci, koji, osim varoši, više sela s kršćanima izmiješani; kršćana ima u dolačkoj, gučanskoj i oraškoj, do 8.500; rišćana je ima nešto Cigana.

Znatnija mjesta jesu: *Travnik*, varoš ninom Vlašićem na rijeci Lašvi, u jednoj dol brdima Bukovicom i Vilenicom; prama Vitezu proteže se ugodna ravnica; stolica i glavno mje viteljstva cijele Bosne i nahije, kanoti vezira kadije, šure, jednog nizamskog mir-alaja, koji z nad ovdašnjom posadom od 4.000 nizama i 8 arnautskog bimbaše. Na jednom brijegu imade

kazivanju od Tvrtka II. sazidan, u njemu imade jedna džamija, 3 kuće, nekoliko kasarna; topova 12, tobčija 15 i 50 nizama čuvaju ga; u njemu, istina, imade dosta džebane, ali ne samo što je tijesan i slabih zidova već što ga sa dva mjesta od Gučana i Bukovice mogu topovi rušiti, jest od male važnosti. Travnik sa svojim mahalama (predvarošima) Ilovačom, Docom, Vakufom i Grahovikom, osim nizama, može imati 12.000 duša; dijeli se u pet džemata — opština; imade 16 džamija, ali samo kamenitih 5, satkule 2. Od zgrada koje su od dva boja samo, i gornji drven, ništa neću govoriti! Vezirski dvor više naliči kakvoj štali evropejske gospode, nego kući; samo dvije zgrade koje je vezir Tahir-paša načinio, vrijede štogod, a to je keršla (kasarna) i njegov novi dvor na Bunarbaši više Travnika. Stanovniči su: Turci, njihovih kuća imade 1.500; kršćanskih 350; rišćanskih 100; čifutskih 50; ciganskih 80. Turci imaju mejtefa 5, medresu 1 i 1 tekiju derviša; kršćani dvije, a rišćani jednu učionicu.

V i t e z, mala varošica, 2 sata od Travnika, na drumu sarajsko-travanjskom, kod Lašve, ima jednu džamiju i do 50 kuća turskih i kršćanskih; bitkom god. 1840, među Sarajlijama i Vedži-pašom znatna. Okolica oko Viteza vrlo je ugodna i žitorodna. M o š u n j, selo kršćansko, kod utoka Kolotina u Lašvu; ovdje je po svoj prilici bio grad rimski; mnoge rimske novce, ploče itd. oruđi iskopavaju. K r u š i c a, selo kršćansko, više koga imadu toplice 3 sata od Travnika.

G u č a G o r a, selo kršćansko, gdje stoji župnik i dva kapelana, znatno porad starinskog groblja bosanskih plemića, 1 sat od Travnika. O r a š j e, selo kršćansko, ½ sata od Travnika, gdje župnik s jednim kapelanom stoji. R a d o v a n, podor staroga grada na Vlašiću.

K a r a u l a, golemo selo tursko-rišćansko-kršćansko, pod gorom karaulskom, 3 sata iduć k Jajcu udaljeno.

2. J a j a č k a, međaši s travanjskom, skopaljskom, banjalučkom i jezerskom; plodna je žitom, ali sitnom stokom bogatija; teče kroz nju Vrbas, u koji slijevaju se: Pliva, Krezluk, Crna Rijeka i Ugar; zatim Vrbanja teče kroz ovu nahiju; sva je planinama prepletena; znatnije su: Krezluk, Ugar, Tisovac, Ranče, Lisina itd.

Stanovnici su kršćani, kojih u tri župe ima do 8.000; rišćani i Turci, koji po varošima oko Vrbanje stanuju.

Znatnija mjesta jesu: J a j c e ; grad na jednom brijegu sličnom jajetu, odaklen i prozvano je Jajce; ispod zidina teče plahovito Vrbas; Pliva, opasavši polovicu grada, iz jedne visine pada u Vrbas, što je oku vrlo prijatno taj vodopad — slap — gledati; otud ona poslovica:

»Gdje pada Pliva u Vrbas,
Ondje ona gubi svoj glas.«

U gradu stanuju sami Turci, imadu 200 kuća i 6 džamija[9]); oko grada su: Varoš, Kozluk, Pijavice, gdje kršćani stanuju većinom; izvan grada turskih kuća imade do 60, i 2 džamije, a kršćanskih duša imade 650, gdje imaju svog župnika i dva kapelana, bez učionice; ovdje je stolica: muftije, kadije i muselima. Otstoji od Travnika 9, a od Banjaluke 14 sati. Grad ovaj u bosanskom zgodopisu dosta je znatan. Sagradio ga je glasoviti vojvoda Hrvoja, neimar je bio Talijanac iz Lukula, gradića kraj Napulja, zato je i sagrađen na način grada Neapolisa. Posljednji kralj Tomašević bio ga je utvrdio, ali se god.

[9]) Od ovih jedna je bila crkva sv. Luke. Tijelo sv. Luke, po uzeću Carigrada, Bošnjaci uzmu od nekakvih kaluđera; poslije, pako, uzeća Jajca, franciskani odnesu ga u Mletke, gdje i sad stoji. Koga je, pak, ovo tijelo sv. Luke — ne zna se zaista, premda kod Farlati-a nastoje dokazati, da je sv. Luke Evangeliste!

1463 na vjeru predade Mehmedu caru; Matijaš Korvin, iste godine, poslije tri mjeseca sveudiljnog nasrtanja, jedva ga osvoji; dojduće god. 1464, opet ga Turci opsjednu uzalud, kano i više puta; stoprv god. 1527 pade u šake njihove; danas u njemu imade 6 topova s natpisom Matijaša i Ferdinanda I. Čuvaju ga 20 Arnauta; petkom se uvijek zatvara, jer govore Turci da je u petak uzet od kaura i da će ga u petak opet osvojiti kauri. Turci se mnogo uzdaju u tvrdoću ovoga grada, ali se zadugo ne bi mogao braniti, jer ga neprijatelj s Katine i s Kozluka iz topova svega srušiti može.

K o m o t i n, zapuštena tvrđa 2 sata od Jajca, među selima: Bešpeljom, Daljevcom i Cvijetovićem, kog je spomenuti Hrvoje zidao. V i j e n a c, tvrđa kod Vrbasa, na putu idući u Skoplje iz Jajca; otstoji 2 sata od Jajca, odskoro i ona je zapuštena; ispod nje ima tursko selo. Okolica ova vrlo je ugodna oku; u stoljeću X spominje se »Ban vijenački«, koji je kćer svoju udao za Hvalimira, kralja dalmatinskoga. P o d m i l a č j e, selo kršćansko, 1 sat od Jajca, gdje od starina ima jedna crkva kršćanska. D n o l u k a, predjelje od više sela kršćanskih i turskih. V r h o v i n e, predjelje iz više sela rišćanskih, koji imaju 1 drvenu crkvu i 6 popova. S k e n d e r V a k u f, mala varošica nad planinom Ugrom, imade 1 džamiju i 3 begovska odžaka. T i s o v a c, podor starog grada na planini istog imena. D o b r e t i ć i, predjelje kršćansko od 175 kuća, koje imade svog župnika[10]).

V a r c a r V a k u f, varoš pod planinom Lisnom na Crnoj Rijeki; imade turskih kuća 150, 4 džamije, od kojih

[10]) Predjelje ovo stoga je znatno što kršćani svoju zemlju imadu, što je bilo posjedovanje kneza Dobrete, vidi knjižice: Nobilissimae Familiae Comitum Dobretic Genealogicus liber. Anconae 1772. Venetiis 1775. Od ove iste familije izlaze plemići Vranjicani, u Rijeci, Senju i Karlovcu znatni trgovci i domorodci.

jedna kamenita i olovom pokrivena. Kršćanskih kuća ima 100, koji imadu svog župnika i narodnu učionicu. Rišćanskih ima do 60 kuća. Ovo je mjesto znatno žitnom trgovinom, otstoji od Jajca 4 sata. Donje Selo, (neki pišu i Staro Selo) ½ sata od Varcar Vakufa, selo kod Crne Rijeke, gdje imade 25 rišćanskih kuća, kula i odžaci begova Kulinovića. Jelеč, selo rišćansko od 55 kuća, pod planinom Lisnom, 1 sat od Varcar Vakufa, gdje je obilata ruda gvožđa, imadu majdane — fabrike — i više kovačnica. Tribovo, selo rišćansko od 40 kuća, gdje stanuje pop. Liskovica, selo kršćansko od 60 kuća. Bočac, tvrđa nad Vrbasom, imade dva mala topa, unutra kuće 3, a ispod njega više turskih kuća, otstoji od Varcar Vakufa 3 sata. — Kotor, predjelje i mala varošica kraj Vrbanje, od koje na pô sata leži tvrđa porušena Bobas, radi prebivanja i smrti vojvode Hrvoje god. 1416 uspomene vrijedna. Sokoline, selo, gdje stoji župnik kršćanski. Knežina, predjelje iz više sela turskih i kršćanskih, ima ugodan položaj kraj Vrbanje.

3. Jezerska, leži među jajačkom, skopaljskom i ključkom; bogata je sa sitnom marvom i žitom; planina Crna Gora, proteže se kroz cijelu nahiju; rijeke: Sana, Pliva, Janj; stanovnici su rišćani oko 4.000, imaju 8 popova. Turaka: 320 kuća, a kršćana 16 kuća u samom selu Podstrane zvanomu; ova nahija jest jedna između malih.

Znatnija su mjesta: Jezero, turski Gjol Hisar, varošica u otoku, kog Pliva razdvojena načinja u ravnici; više njega ima brijeg Vagan, na kome se vide zidine od starog grada; i ova varošica bila je nekad utvrđena; u njoj sjedi kadija i muselim; imadu 2 drvene džamije, turskih kuća 80, rišćanske 2, i 15 dućana; varošica ova uvukla se je u jajačku nahiju; leži među Jajcem i Varcarom, od obadva otstoji po 2 sata. — Sokolac, skoro zapuštena tvrđa, njezin dizdar još živi, leži pod Crnom

Gorom, kod vrela Plive. P l j e v l j e, predjelje iz više sela rišćanskih. Ovdje je bila županija hrvatska. J a n j, rijeka i predjelje rišćansko. P e c k a, gornja i donja, pod Crnom Gorom, gdje Sana izvire, selo rišćansko, ima 60 kuća i dva popa. V r b l j a n i, selo rišćansko, od 80 kuća, ima popa; ovdje je odžak begova Pilipovića, leži kraj Sane. M e d n a, gornja i donja, selo rišćansko, ima popa i 160 kuća. P o d r a ž n i c a, selo rišćansko, od 60 kuća, ima popa. G e r z o v o, selo rišćansko, ima popa, 12 kuća i jednu drvenu crkvu, gdje se o Petrovu zbor kupi.

4. S k o p a l j s k a, graniči se s travanjskom, od koje rastavljaju je planine: Kópila i Radovan; s fojničkom, od ove rastavljaju je planine: Štit i Vranica; s rumskom, jajačkom i lijevanjskom. Rijeke: Krupa, Bistrica, Koprivnica i Šemnišnica utiču u Vrbas, koji ovdje, kod Privora, iz planine Zeca izvire i posred Skoplja teče. Skoplje, donje i gornje, opkoljeno je planinama, polje proteže se u duljinu 6 sati, dosta je plodno, ali što porad zuluma, što rad nevaljanosti stanovnika, često žito kupuju, gdje bi ga mogli prodavati.

Stanovnici su kršćani, koji u 4 župe broje do 8.000 duša. Rišćana ima toliko, koji imadu 6 popova. Turci i Cigani stoje po varošima, a ima ih smiješanih s kršćanima i po selima; od sve Bosne ovdje imade najviše begova — plemića — 64 odžaka; najznatniji su Skorbovići, prozvani Pašići, od koje porodice mnogi su paše i veziri bili. U ovoj nahiji najviše oko sitnog blaga nastoje; mnogi, pako, lonce načinjaju i po ostaloj Bosni raznose.

Mjesta znatnija su: D o n j i V a k u f, varoš na utoku Šemnišnice u Vrbas, stanovnici su Turci, rišćani, koji popa ovdje imadu, i kršćani, oko 1.200; ovdje sjedi muftija, kadija i muselim; zatim miri-alaj, to jest glavar spahija kliškog sandžaka, udaljena od Travnika 9, a od Jajca 6 sati. B u g o j n o, varošica kraj Vrbasa, u lijepoj

ravnici, 3 sata od Donjeg Vakufa, znatno žitnom trgovinom. Malo, selo gdje stanuje kršćanski župnik, s kapelanom. Čipuljić, selo od 60 rišćanskih kuća i popa. Cincarska naselbina, samo još babe gdjekoje znadu cincarski govoriti; ljudi su kalajdžije, koji rad svog zanata po svoj Bosni hodaju; ovdje se na blizu vide zidine, ostanci starog nekakvog grada i novci se rimski iskopavaju. Prusac, mala tvrđa pri brijegu, ispod koga teče Koprivnica, udaljena od Donjeg Vakufa 4 sata. Gornji Vakuf, varošica kraj Vrbasa, imade 150 turskih i 64 kršćanske kuće, stoji župnik s dva kapelana, 2 džamije, jednu satkulu, s dobrim i jasnim satom, otstoji od Donjeg Vakufa 6 sati. Rosinj, brijeg nad selom Dobrošinom, 1 sat od Gornjeg Vakufa; ovdje se vide rupe gdje se je zlatna ruda kopala i mnoge zidine od zgrada. Susid, mala tvrđa kod Vrbasa. Vesela Straža, lijepo selo turskokršćansko, gdje su odžaci više begova, i skoro sagrađen Pašića miri-alaja; ovdje se vide zidine od srušenog franciskanskog samostana.

Kupres, jedno predjelje planinsko u ovoj nahiji, sa svih strana planinama tako opkoljeno da rijeke ispod planina prolaz traže; znatno je radi toga što je središte između gornje i donje Bosne, budući da same mračajske vode idu u Vrbas, a ostale sve prama Dalmaciji; zato Kupres spada u gornju Bosnu; odijelo, običaji itd. različiti su od ostalih Skopljaka. Kupres počimlje od pódne k sjeveru, tj. od sela Zvijernjače do planine Vitoroge u duljinu sati 10. Širina od planine Stožera do planine Klopotnika 4 sata, kupreško polje od Rilića do Šemanovaca u duljinu 6, a u širinu 2 sata; polje je ovo sve ravno i sijenom, manje, pako, žitom plodno, zato ovdje mnogo sitne marve dosad držali su ljudi, tako da bi sam Kupres na godinu 10.000 ovaca prodao, ali danas ni petine od toga nema. Planine iliti bregovi koji polje i cijelo pred-

jelje opkoljuju, jesu s istoka: Stožer, Crni Vrh, Bukva i Šuljaga; od zapada: Malovan, Jaram, Kurljaj, Cicer, Homar i Klopotnik; od juga: Ravašnica, i Raduša; a od sjevera: Vitoroga. Rijeke: Mrtvica, koja uvire pod planinom Kurljajom, a opet izvire pod gradom Lijevnom pod imenom Bistrica. Milač, uvire pod planinom Malovan, a izvire opet pod planinom Steržanjom pod imenom Šuice. Stanovnici su riščani, oko 4.000, imaju svoje župnike u Novom Selu, Vukovskomu, Ravnomu i Šemanovcima; kršćani — 2.091, župnik stoji u Otinovcima; Turaka samo 200 duša, među kojima ima dosta begova. Na Kupresu imade nešto tvrđe, »Grad« zvane, zidine opale, te drvenim direcima utvrđene, ali budući da im je kapetan bio o malo drva, i ove gotovo izložio na vatri; leži u ravnici pod brijegom Plazenicama i ima 1 top. Vrila, selo gdje su odžaci najbogatijeg ovdje bega Idris-bega. Podori od gradova jesu: Bastača, Poganac i Stržanj[11]).

5. Livanjska, međaši s nahijama: skopaljskom, kulinvakufskom, duvanjskom, ljubuškom i Dalmacijom. Sva bo unaokrug planinama opkoljena; ove znatnije jesu: Krug, Cicer, Troglava, Kamešnica, Tušnica, Strmica, Prolog, Malinovac, Zakopaonik, Brljuša, Borova Glava, Hrbine, Šator, Štedra, Samar, Staretina, Ugarac, Dobretina Luka, Smrdinj itd. Rijeke: Bistrica, ovo je kupreška Mrtvica, koja pod Lijevnom gradom izvire; Žabljak, koja pod selom toga imena izvire; Studba, pod selom Vidošim; Brina, Opatčica, sve se salijevaju u Bistricu, koja posred polja teče i gubi se u ponoru pod planinom Prologom, ispod koga poslije 4 sata opet izvire kod »Hana« i u Cetinu slijeva se.

[11]) Vidi opširnije opisane nahije Skopaljske i predjelje Kupresa u Dalm. Mag. od god. 1847.

Ova je nahija između većih i po sredini sva ravna; tri se polja jedno do drugoga protežu: Lijevanjsko, Grahovsko i Glamočko. Lijevanjsko počimlje od Buškoga Blata do Crnoga Luga, dugačko 12 sati, a široko 2—3—4 sata. Ovolika ravnica nije toliko plodna, i stanovnici, pokraj tolike zemlje, blizu svake godine kupuju žito; prvo zato što kad dođu vode, zatvore se ponori, te veći dio polja više mjeseci pod vodom leži; drugo što zulum turski priječi, jer ovdje Turci još i sad nikakva poreza ne plaćaju, već što god dođe na svu nahiju, to sama raja plaća; treće, najviše, nemarnost i lijenost stanovnika, koji osim strvnoga žita, drugoga neće da siju, niti voćaka da sade, a da ovo može roditi kanoti proha, kukuruz i heljda, svjedoči donje polje, gdje su od nekog vremena počeli saditi i sijati. Čuo sam pripovijedati, kako je bivši lijevanjski kapetan Firdus-beg dao besplatno sjeme svojim kmetovima, da posiju kukuruz, a oni ga obare, pa posiju, te kažu begu da u njihovoj zemlji ne može niknuti! Beg se dosjeti tome da je njima mrsko oko njega — kukuruza, ugibati leđa, te im ispravi tabane. Najveće ovdje blago jesu goveda i stoka, tj. vunena marha, ali danas ni trećega dijela nema, pa ni desetog, uprav govoreći, koliko su prije 15 godina imali. Dosta je bilo težaka koji su brojili preko 1.000 glava, danas toliko nemaju ni tri sela, sve je ovo turski porez upropastio. U planinama Dobretinoj Luci, Štedri i Staretini pale paklinu, te u Šibenik prodaju.

Stanovnici su ovdje kršćani, imaju 4 župe, a broje duša oko 8.000. Rišćani imaju 8 župa, broj kuća 955, duša: 7.121. Turci stanuju u Lijevnu, oko Glamoča, i malo ih ima po selima, do 4.000. Ova nahija po svome položaju spada na gornju Bosnu, i bila je podložena mostarskom veziru, pak odmoli Firdus-beg da ostane pri travanjskom. Znatnija mjesta jesu:

Lijevno[12]), grad pod planinom Krugom, na brijegu Crljenice zvanom, kod izvora Bistrice, koji se Duman zove. U gradu stoje sami Turci, do 100 kuća, i 4 džamije; grad ovaj proviđen je s nekoliko kula slabih i napola razvaljenih, tako isto i bedemi preslabi su, na kojima ima starinskih dosta topova[13]) i starinskog oružja; u gradu, gdje džebana stoji, ima jedna soba na ćemer svedena, na koje vratima golem katanac visi, tako zaostavši još za vremena bosanske vlade, a Turci, bojeći se kakve ograme i kaurske prevare, ne smiju otvoriti. U predgrađima ima kuća turskih 300, a 6 džamija. Kršćani imaju na blizu župu, učionicu, kuća 214, a duša 955. Rišćani — župnika, koji je proto, učionicu, kuća 131, duša 619. Ovdje je stolica muftije, kadije i muselima. Mjesto ovo znatno je porad trgovine, jer gotovo sva roba koja iz Italije, Trsta preko Dalmacije za Bosnu ide, ovdje se snosi, a tako isto i bosanska za Trst i Dalmaciju prelazi preko Lijevna, odakle sada karavana ide u Split; otstoji od Travnika 18, a od dalmatinske međe 4 sata.

Žabljak, selo, kod koga izvire rijeka toga imena, bogata sitnom ribom, ali ne slatkom, »piurak« zvanom; ovdje se lijep kamen »muljika« zvani, kopa, jest nažutkast i prikladan za rezanje. Triglava, mjesto pod planinom toga imena, gdje se nahodi ruda mjedena. Lipa, selo kršćansko, nad kojim se vide ostanci starin-

[12]) Lijevno, pravije Hlievno, od riječi »hliev« po svoj prilici dolazi? Poznato kod starih pisaca Porfirogenita itd. pod imenom »Hlebiana«, i »Clevna« — »Comitatus Clevne« — tj. županija lijevanjska; spominje se god. 1188 u crkveno-splitskom saboru i podlaže se u duhovnim stvarima nadbiskupatu split. Farlati t. 1, pag. 309.

[13]) Među kojim odlikuje se »Krnjo« i »Zelenko«, na kome, kažu, da je upisano: »Tako ti svetog Luke, ne daj se u turske ruke!« Ovi topovi i mnogo drugo oružje donešeno je iz Sinja ovamo.

skog grada, a pod njim starinskog samostana kod Opatčice rijeke. Vidoči, Čukljić, i Ljubunčić, sela gdje stoje župnici kršćanski. Čelebić, Nuglušić, Sajković i Crni-lug, sela i župe rišćanske.

Grahovo, predjelje je od rišćanskih kuća 371, a duša 3.497, i kršćanskih kuća 30. Ovo je po srijedi polje dugačko 4 sata, opkoljeno velikim planinama od strane dalmatinske, posred polja teče rijeka Zvijezda. Pašić Polje, Resenović i Tiškovac, sela župe rišćanske. Bijeli Brijeg, Kadina Bukva i Grab, otprije sastanci granični s Dalmacijom.

Glamoč, predjelje i grad pri brijegu, u njemu ima turskih kuća 13, džamija 1, topa 3. Ispod grada imade nekoliko dućana i petkom se pazar kupi. Glamočko Polje dugačko je 10 sati, oko njega su većinom sela turska; Turci Glamočani radi zuluma, kao i ovdašnji dobri konji, daleko su čuveni; otstoji grad Glamoč od Lijevna 6 sati. Prehodac, porušen grad 4 sata od Glamoča, idući Kulin Vakufu. Glavice, selo, gdje se u jednom kamenu sljedeći rimski natpis čita:

J. O. M.
AEL. TITUS
EXPROTEC
TORE
V. L. C.

Lijevanjska i glamočka okolica obiluju starinskim rimskim novcima.

6. Sarajevska. Leži među: visočkom i fočanskom; planine: Kobilja Glava, Igman, Trebević, Čemerno, Romanija i Bjelava; rijeke: Bosna, a u nju utiču: Miljacka, Željeznica, Jožanica i Ljubinja, koja rastavlja ovu od visočke nahije; plodna je, osobito Sarajevsko Polje sva-

kovrsnim žitom i voćem, a planinska mjesta obiluju marvom i govedima.

Stanovnici su po selima rišćani i nešto kršćana, a po varoši Turci, a ima ih nešto po selima oko Sarajeva. Znatnija mjesta jesu: *Sarajevo*, varoš najveća, najljepša i najbogatija u svoj Bosni; imade lijep položaj u ravnici, među dvima planinama, Igmanom od zapada i Trebevićem od juga, na rijeci Miljacki; imade grad dosta golem, ali slab, ima nekoliko topova i nizam tobčija, i do 30 nizama, koji grad čuvaju.

God. 1832 Mahmut-paša, tadašnji vezir, bio je sazidao drugi na Gorici grad, iz koga bi mogao sve Sarajevo u podlogu držati, ali po njegovom otstupljenju Sarajlije ga upale.

U Sarajevu broji se do 12.000 kuća i 60.000 duša; džamija 300, od kojih su samo 80 kamenite, među kojima najznatnije su: »Careva« i »Usref-begova«, u koje su stupovi mramorni od crkve sv. Blaža, koja je u gradu Vrhbosni bila. Ovdje je stolica jednog nizam-paše, koji nad dva tabora ovdašnje postaje nizama stoji; jednog muselim-paše, muhle[14]) i muftije; Turci imaju 6 medreza i 40 mejtefa. Rišćani imadu 2.000 kuća, arhi-episkopa, kamenitu crkvu i jednu malu učionicu; sva je gotovo s Njemačkom trgovina u njihovim rukama. Kršćani imadu jednog župnika i samo 30 kuća[15]). Ovdje je središte sve bosanske trgovine, osobito rumenlijske, s kojom od prije sami Turci

[14]) Muhla, jest dostojanstvo, koje se svake godine zakupljuje od carigradskog šeh-ul-islama; on je u Sarajevu što u drugim mjestima kadija — sudac; pod njegovom su oblasti kadije: visočki, fojnički, konjički, prozorski, kladanjski, vlasanički i rogatički, koji od njega svake godine zakupljuju kadiluke.

[15]) Prije došašća Evgenijeva u Sarajevo, mnogo je kuća kršćanskih bilo, koji su svi s njime otišli preko Save, od kojih se u Sarajevu mahala Latinluk i sada zove.

su trgovali; ovdje se roba snosi, te po ostaloj Bosni raznosi; ima jedna fabrika za posuđa bakrena, zatim dobri i mnogi zanadžije od sedala, koža i drugih saračkih poslova.

Otstoji od Travnika 16, a od Bosne rijeke 2 sata[16]). Ilidža, toplice sarajske, 2 sata daleko od Sarajeva, na koje u ljetno doba mnogi gosti dolaze. Vrhbosna, grad u stara vremena plemenit, koga pisaoci napominju pod imenom Verbosania; u njemu bijaše stolica katol. biskupa i kapitulum sv. Petra; leži pod planinom Igmanom, 2½ sata od Sarajeva daleko, kod vrela Bosne; sad se obično Blažuj zove, od crkve sv. Blaža, danas samo gomila kamenja. Kotor, negda slavan grad, sad podor na obali Bosne. Glasinci, predjelje od više sela rišćanskih, negda grad i stolica vladika grčkih[17]).

7. Rogatička. Graniči sa sarajevskom, višegradskom i vlasaničkom, sva je ispriječana planinom Romanijom, Bjelavom i Ramićom; malih rijeka ima dosta. Stanovnici su rišćani i Turci. Mjesta: Rogatica, turski Čelebi Pazar, varoš na putu sarajsko-novopazarskom, udaljena od Sarajeva 16 sati. Prača, sad neznatno seoce, negda varoš kolik Sarajevo; pripovijedaju da ga je

[16]) Sarajevo sagrađeno je god. 1465, od plemića Sokolovića i Zlatarovića, koji su se prvi poturčili, iz razvalina Vrhbosne i Kotora; poslije padnuća bosanskoga, dođe za upravitelja u Bosnu carski zet Usrev-beg, ovu varoš rasprostrani, načini saraj — palaču, dvor na spodobu carigradskog, od kog i naimenovanje steče. — G. 1480 popali ga vođa kralja Matijaša, Zmaj, Despot Vuk Branković. God. pak 1697 osvoji i upali ga knez sabaudski Evgenije.

[17]) Laurentius Maniatus, u opisanju kuće Ohmučevića, spominje dva arhiepiskopa od ove porodice, koji su imali stolicu svoju u gradu ovome; Radigost, godine 1320, i njegov sinovac Dobroil, godine 1366, piše Farlati, tom. 4, pag. 62, da su po svoj prilici bili obreda grčkoga?

kuga raselila i pomorila, leži na istom drumu. Vragolović, golemo tursko selo.

8. Vlasanička. Leži među rogatičkom, srebreničkom i kladanjskom; brdovita kao i prijašnja, ali dosta plodna; stanovnici su rišćani i Turci; znatno mjesto jest: Vlasenice, oli Vlasinci, varoš na brdovitom mjestu, otstoji od Sarajeva 16, a od Srebrenice 6 sati.

9. Kladanjska. Graniči se sa zvorničkom, vlasaničkom, tuzlanskom i visočkom; nahija dosta brdovita, koju planina Stoborje okružuje, a rijeke Krivaja i Stupčanica natapaju. Stanovnici su rišćani i Turci, kojih imade dosta i po selima. Kladanj, varoš pod planinom Stoborjem na rijeci Stupčanici; imade oko 300 turskih kuća i dvije džamije; gotovo su svi kiridžije, koji prenose hranu od Zvornika i drugih mjesta u Sarajevo. Otstoji od Visokoga 6, i od Vlasenica 6 sati. Olovo, selo od 50 turskih kuća i 1 džamije, pod planinom Stoborjem, na rijeci Krivaji, koja ovdje izvire; ovo je negda znamenita kršćanska varoš bila, sa samostanom franciskanskim[18]); bile su ovdje kopajnice od olova, sad su zapuštene, već samo komade od olova sad po Krivaji kupe i tale stanovnici. Otstoji od Kladnja 4 sata. Jelaške, selo kršćansko-tursko od 40 kuća, rodno mjesto fra Matije Divkovića, poznatog bosanskog književnika. Trnovo, selo rišćansko od 30 kuća.

10. Visočka. Graniči se s kladanjskom, sarajskom, fojničkom i zeničkom; jedna između najbogatijih u žitu, voću a osobito u rudama svake vrste. Kroz nju teče Bosna, u koju se mnoge rijeke salijevaju: Lepenica, Misoča, Zenik, Trstivnica; Stavnja itd. Planine: Duboštica,

[18]) Koji je bio glasovit porad crkve, u kojoj je bila čudotvorna prilika Bl. D. Marije, koju poštovati dolazili su svake vjere ljudi iz Bugarske, Srbije, Albanije itd. Godine 1687 razoren.

Nabožić, Jagoda, Čemernica, Zvijezda, Red itd. Stanovnici su: kršćani, Turci, kojih mnogo po selima imade, i rišćani, koji dva popa imadu.

Mjesta znatnija su: Visoki, varoš na lijepoj poljani kod utoka Lepenice u Bosnu, na kojoj je drven most; nad varoši vidi se visok brijeg, gdje se nalaze ostaci od grada i franciskanskog samostana. Stanovnici, do 3.000. Turci, i do 60 kuća rišćana, koji popa imadu. Ovdje su dobri tabaki — kožari — i dobri se biljci tkaju. Udaljeno je od Travnika 12, a od Sarajeva 10 sati. Mošt ra, lijepo selo kraj Bosne, gdje mnogi bezi stoje. Misoča, selo tursko od 60 kuća i 1 džamije, kraj Bosne, i Slapnica, kršćansko, gdje se dobri žrvnjevi kopaju. Sutiska, mala varošica od 30 kuća kršćanskih i 3 turske, s jednom džamijom, franciskanskim samostanom; na sastanku rijeke Poljanske s Trstivnicom, 1½ udaljeno od Bosne a 3 sata od Visokoga. Mjesto ovo u stara vremena bilo je znatno od dvora kraljevskoga, iz koga su mnoge povelje pisane; franciskanskog samostana, gdje su se u crkvi neki kraljevi kopali, zatim samostana duhovni sv. Klare, i crkve sv. Grgura, koji je bio obitelji kraljevske odvjetnik. Bobovac, grad negda slavni i stolica kralja bosanskih, leži 1 sat od Sutiske, na planini Red, dvije se rječice pod njim sastaju — Bukovica i Borovica; gdje je grad bio, ondje su sad tri kuće turske, a gdje je tvrđa bila, tude je sada samo gromila od kamenja; ima jedna kula napola cijela, s koje lijepo je gledati na polje Ljestovaču i Lješnicu, i selo Kopljare; grad ovaj silom ne može uzeti car turski, već ga izdade upravitelj Radak, a car ga sruši i nalet učini — prokune — da se opraviti više nikada ne smije.

Borovica, selo kršćansko od 70 kuća, bogato rudama: zlatom, srebrom, olovom i čelikom; samo ova posljednja ima svoja majdana 3; dobri se ovdje lemeši

kuju i drugo oruđe težačko. V a r e š, varoš u jednoj dolini, među planinama stiješnjenoj, kroz koju se stiču rječice Stavnja i Varešac. Kršćani imaju ovdje 200 kuća, župnika, kapelana i crkvu — bez učionice; rišćani do 30 kuća, a Turci 100 i 1 džamiju; imade gvozdenih majdana 26, mnoge kovačnice i znatnu trgovinu s gvožđem urađenim i neurađenim; otstoji od Visokog 5 sati; ovdašnja okolica bogata je s rudama: zlata, srebra, bakra, mjeda, sumpora i tako dalje. V i a k a, selo kršćansko, gdje stoji župnik, i O ć e v i a, selo kršćansko, gdje su oba dobri majstori posuđa i oruđa gvozdenog, koja se po svoj Bosni izvan nose. Z v i e z d a n, ostanci grada na planini toga imena; kazuju da blizu imade soli kamenite. D u b r o v n i k, srušen grad pod planinom Nabožić, na stjecanju rijeke Misoče i Zenika kod sela Našica, 3 sata od Vareša na putu idući u Sarajevo. Ovo je mjesto uspomene dostojno, jer je ovo dubrovačka naselbina — kolonija; ovdje su oni talili rude srebrnu i gvozdenu, koje su ovdje kopali i iz planine Jagodine donosili; grad ovaj načinili su s privoljenjem bana Kulina, i mnogo blaga odavle odnosili. Kad je ovo mjesto zapušteno, ne zna se. R a d o v l j e, podor grada na Bosni.

11. F o j n i č k a. Graniči se s visočkom, sarajevskom, travanjskom, ramskom i neretavskom; sva je planinama prepletena, od kojih znatnije su: Zec, Vranica, Štit, Inač i Varda; rijeke mnoge su, od kojih znatnije su: Dragača, Lepenica i Kozica; žitom i voćem dosta je plodna, ali osobito rudama od svake vrste. Stanovnici su kršćani i Turci, u 24 džemata, rišćana malo ima; kršćana, koji od starine imaju dva samostana i 3 župe, imade do 8.000 duša. Znatnija mjesta jesu:

F o j n i c a, (u starom rukopisu »Hvojnica«, od riječi hvoja), varoš pod brijegom Matorcem, okružena plani-

nama Štitom, Zecom, Vranicom i Vardom, na Dragači. Stanovnici su kršćani do 150 kuća, imadu samostan sv. Duha, i župu, i narodnu učionicu. Turci imaju 150 kuća, 2 džamije drvene i 1 kamenu, 2 mejtefa i 1 medresu; ovdje imaju dobre toplice, ali zapuštene, 11 gvozdenih majdana; stanovnici svi su gotovo kovači i majstori; trgovina dobra je s gvožđem urađenim i neurađenim; osim toga načinja se dobar puščani prah, i dobre kuju se puščane cijevi; okolica ova bogata je rudama: zlata, srebra, mjeda, olova, sumpora i hrmze — auripigmentum; otstoji od Travnika 8, od Sarajeva 10, a od Visokog 6 sati.

K o z o, 1 sat od Fojnice, na planini Zec, podor starog grada, u kome je neko vrijeme stajala kraljica Katarina, poslije umora svoga muža Tomaša. O b o j a k, podor grada na planini Štitu, s bogatom rudom bakra, 2 sata od Fojnice. Z v o n i g r a d, podor kod sela Otigošića, s obilatom rudom tuča i sumpora. S e b e ž i ć, selo sad neznatno, s obilatom rudom gvozdenom na vrh planine Štita, imalo je od prije 7 majdana; 4 sata od Fojnice.

K r e š e v o, varoš među planinama stiješnjena; stanovnici su kršćani, koji imaju do 200 kuća, samostan sv. Kate i učionicu. Turci imaju samo do 30 kuća i 1 džamiju; imadu 3 majdana gvozdena i više kovačnica; trgovina s gvožđem dosta je znatna; i ova okolica bogata je s rudama: zlata, srebra, živog srebra itd.; otstoji od Fojnice 4 sata. Nad franciškanskim samostanom vide se zidine od grada Kreševa, gdje je u staro doba bila stolica biskupa i kapitula katoličkog, kasnije pape patarenskog, a zatim grčkog vladike. D u s i n a, selo 2 sata od Kreševa, imade 3 majdana od gvožđa, koje je poslije staromajdanskog u Bosni najbolje, i od drugog skuplje; dusinsko gvožđe ne dade se topiti dok mu se druga ruda, gumanac,

ne pridoda; i ovdašnja okolica različitim rudama obiluje. Inač, planina nad Dusinom, od nekoliko godina kopa se tude živa, te se u Kreševo nosi i ondje od cinabara rastavlja. Kojsina, selo nedaleko od Kreševa, bogato rudom zlatnom. Tvor, planina dva sata od Kreševa idući k Neretvi, po isti način bogata rudom zlatnom. Lepenica, 2 sata od Kreševa, najbolji kiseljak u cijeloj Bosni, leži na drumu sarajevsko-travanjskom; kraj njega imadu tri hana; ovaj kiseljak piju u ljetno doba bolesni gosti iz sve Bosne, a i iz Srbije i Dalmacije običaju dolaziti. Osim ovoga, imaju još dva omanja kiseljaka, drumom idući prama Busovači — u Bukovcima i Klokotima. Busovača, varošica na rijeci Kozici, u ravnici ugodnoj, stanovnici su Turci, oko 60 kuća, i kršćani, oko 30 kuća, koji ovdje svog župnika imadu; nalaze se ovdje 3 majdana gvozdena; busovačko gvožđe hvali se rad mekoće i ne da se bez živog kreča taliti; leži na drumu travanjsko-sarajevskom, otstoji od Fojnice 4 i toliko od Travnika sati. Medvidgrad, 1 sat od Busovače, podor, znatno mjesto porad mnogih ruda.

12. Ramska. Graniči se sa skopaljskom, od koje rastavlja je planiňa Draževo i Draguša, duvanjskom, neretvanskom i fojničkom; opkoljena je sa tri strane visokim brdima, leži u jednoj nizini kao u kotlu, kroz koju teče rijeka Rama; premda je kršovita, to je ipak vrlo plodna u žitu i voću, a donja Rama je u vinovoj lozi; ramska pšenica rad čistoće hvali se; nahija ova po svome položaju spada na gornju Bosnu, jest jedna između malih, jedva 7.000 duša broji. Stanovnici su kršćani, u dvije župe po 3.700 duša, i Turci u Prozoru, Kopčićima i drugim selima; ovdje kršćani mnogi imaju svoju zemlju.

Znatnija mjesta jesu: Prozor, varošica u brdovitom mjestu, gdje stanuju gotovo sami Turci u 160 kuća

i 2 džamije. Imade nad varoši tvrđa cijela, ali zapuštena; otstoji od rijeke Rame 2, a od Travnika 12 sati. Varvara, selo pod planinom Dragušom, gdje Rama ističe; niže sela stoje kuće i džamija bega Kopčića; mjesto ovo Varvara bilo je starinom varoš s obilatim rudama srebra i zlata. Proslap, selo gdje stanuje župnik kršćanski: odavle ¼ sata daleko je mjesto Šćit, gdje se vide zidine porušenog franciskanskog samostana[19]). Slatina, selo blizu ušća Rame u Neretvu, gdje se nalazi ruda od zlata. Triješćani, selo u donjoj Rami; ovdje stoji župnik kršćanski, i ovdje se nahodi zlatna ruda.

13. Neretavska. Graniči se s fojničkom, ramskom i s pašalukom mostarskim; planine znatnije su: Ivan, Bistovnja, Voljak i Batijevica; rijeke: Neretva i Grbovica rastavljaju pašaluk iliti vezirluk travanjski od mostarskog; Neretvica, Seonica itd. I ova nahija, po svom položaju, kao i ramska spada na gornju Bosnu, premda je kršovita, ali plodna, osobito raznim voćem i vinovom lozom. Vino od Neretve po svoj Bosni raznosi se. Stanovnici su većinom Turci; pripovijedaju da su se ovi, prije 150 godina, posljednji isturčili, da zemlju održe svoju; kršćani, kojih ima samo 240 kuća, imaju župnika u Podhumu. Rišćana još manje imade.

Znatnija mjesta jesu: Konjic, varoš sa tvrđom, pod planinom Ivanom, na Neretvi; tvrđa i veća strana varoši, preko Neretve, spada na vezira mostarskog; imade glasoviti kameniti most stoljeća X, od Hvalimira kralja sagrađen. Ovdje je, god. 1446, kralj Tomaš držao sabor; nedaleko odavde vide se zidine franciskanskog samostana

[19]) Franciskani ovdašnji ne mogući više podnašati silu tursku, zovnu godine 1689 Stojana Jankovića, koji sa svojom četom došavši, odvede fratre i preko 40 kuća u Dalmaciju; fratri se smjeste u Sinju, donešavši sobom čudotvornu priliku B. D Marije.

i kopajnice srebra. Otstoji od Sarajeva 12, a toliko od Mostara sati. Jablanica, Podhum, Buljina, Nevizdraci, Seonica, Kostajnica, Goŕani i Kruščica, džemati iliti općine turske, gdje po jedna džamija i više kuća turskih, kršćanskih i rišćanskih imade.

14. Zenička. Leži među travanjskom, visočkom i tešanjskom nahijom; većom stranom ravna je i svakim žitom, osobito voćem plodna. Planine: Osječenik, Oskova i Orahovica; rijeke: Bosna, posred nahije teče, u koju mnoge rječice utiču. Stanovnici su Turci, rišćani, koji imaju jednog popa, i kršćani, koji prije 15 godina počeli su se ovdje naseljavati iz Dalmacije; imaju 215 kuća i jednog župnika; nahija ova od prije spadala je na travanjsku, a i sada kadija travanjski iz svoje ruke predaje kadiluk zenički.

Zenica, varoš kod Bosne, na ugodnoj ravnici; ima 1.200 stanovnika, koji su Turci, rišćani i malo kršćana; leži na drumu sarajevsko-brodskom, udaljena je od Travnika 4 sata. Crkvica, ¼ sata od Zenice, selo kršćansko, gdje župnik stoji. Kakanj, kraj Bosne na drumu, sad selo tursko[20]), negda znatno mjesto od sajmova. Osječnik, pod planinom mjesto kraj Bosne, gdje su strašno izginuli g. 1697 Turci od Evgena Sabaudijskog; ima veliko groblje kraj puta i dva turbeta; gdje je mrtva glava turskog sveca otskočila od zemlje, tude dva vrela provrila(?). Vranduk, tvrđa mala pod planinom Orahovicom, kod Bosne; ima u njoj dva mala topa, ispod njega 15 turskih kuća i 3 hana; ovo je mjesto zgodno za

[20]) Kraj puta ovdje je veliko tursko groblje, i dva nišana znatna; ko god ovuda prođe, na jedan nišan (nadgrobni kamen) baci se kamenom; govore da je to sevap, jer je onaj prvi u Bosni uveo kamatu. Drugi nišan napola je gotov; strugaju ga žene koje nemaju mlijeka, te ga piju u vodi, da mlijeka dobiju.

prepriječiti put iz Posavine u Bosnu, kao što su ga bili prepriječili knezu Evgeniu, ali on je drugi put prosjekao i Vranduk spalio; dosad su se kadije okrivljeni slali ovamo u prognanje; leži na drumu sarajevsko-brodskom[21]), udaljeno je od Zenice 2 sata.

15. Tešanjska. Graniči se sa zeničkom, travanjskom, maglajskom i derventskom nahijom; planine: Trogir, Crni Vrh i Krnjin; rijeke: Bosna, Usora i Spreča. Nahija ova obilata je žitom i voćem svakovrsnim, zatim govedima, a osobito svinjama. Stanovnici su kršćani, koji imaju 4 župe, i rišćani, sa 7 popova, a Turaka, osim varoši, ima dosta i po selima.

Mjesta znatnija jesu: Tešanj, varoš pod Crnim Vrhom, ½ sata od rijeke Usore, u plodnoj okolici[22]). Stanovnici su Turci, imaju 250 kuća, džamija 5; rišćani, 150 kuća, popa i učionicu; imade ovdje grad (tvrđa) omalušan, ali dosta jak; ovdje je stolica muftije, kadije i muselima. Tešanj je središte žitne trgovine u Posavini, udaljen od Travnika 15 sati. Novišer, mala varošica s druge strane planine Crnog Vrha, ima kuća turskih 150, džamije 2; udaljena je od Tešnja 2 sata. Doboj, varoš u Bosni, s jedne strane utiče ovdje u nju Spreča, a s druge Usora, na ugodnom mjestu; turskih kuća 150, džamije 3; ima

[21]) O Vranduku pripovijedaju, da ako putnik pod njim zapjeva:

»Oj djevojko u Vranduku gradu,
Vele ti si u veliku jadu!«
Djevojka otpijeva:
»Oj junače, ti si u goremu,
prenoseći hranu o samaru.«

Opisanje nahija: fojničke, visočke, zeničke, tešanjske i derventske vidi opširnije u Dalmatinskom magazinu od god. 1843.

[22]) Usora bila je banovina u stara vremena, služila je kraljevima za naslov; bio je ovdje samostan franciskanski.

tvrđu; otstoji od Tešnja 3 sata. Žepče, varoš u lijepoj ravnici, kraj Bosne, imade turskih kuća 200, džamije 3, kršćanskih i rišćanskih do 80; nešto tvrđe zapuštene, sa 3 topa. Otstoji od Tešnja 5 sati. Matina, Vrućica, Bistrica, Orahovica, Liskovica, Crni Vrh i Siva Stijena, sela i mjesta znatna su radi kiseljaka. Komušina, Osova, Sivša i Popović, sela kršćanska, gdje župnici stoje. Liplje, golemo rišćansko selo, gdje je nekad rišćanski samostan bio.

16. Derventska. Međaši s tešanjskom, gradačkom i banjalučkom nahijom, i sa Slavonijom; planina, ol bolje rekavši gora Vučjak, širi se po ovoj nahiji, koja je ravna i žirom prebogata; ostala nahija ravna je i svakim žitom, a osobito svinjama obilata; rijeke: Sava, Bosna, Ukrina, Veličanka, Živanjska, Lješnica i Markovac. Stanovnici su kršćani, imaju 4 župe, rišćani, 7 popova, i mnogi Turci.

Znatnija mjesta jesu: Derventa, varoš u ravnici lijepoj, kod rijeke Ukrine, u koju se ovdje blizu salivaju Živanjska i Markovac. Stanovnici su Turci, koji imaju 200 kuća i 3 džamije; rišćani, koji ovdje popa imaju, i kršćani do 80 kuća, i ima nešto grada slaba, i 5 topova; udaljena je od Save 1, a od Travnika 28 sati. Kotorsko, mala varošica kod Bosne, turskih kuća 50, i 1 džamija. Velika, varošica kod rijeke Veličanske, od 30 kuća turskih i 1 džamije. Odžak, varošica od 40 turskih kuća i 1 džamije; znatna bunom popa Jovice godine 1834. Dubočac, varoš kod Save, ima 100 turskih kuća i 2 džamije; stanuje ovdje također nekoliko kršćana i rišćana. Otstoji od Dervente 1 sat. Brod Bosanski, varošica na Savi prama Brodu slavonskom; ima kuća turskih 40, džamiju 1; kršćanskih i rišćanskih do 20 kuća; ovdje je znatna skela na Savi. Foča, Zelenike, Koraće i Dubica, sela kršćanska, gdje stoje župnici. Plehan,

selo kršćansko, kod planine Vučjaka, gdje se dobri žrvnjevi kopaju i na daleko raznose. Dobor, razvaline starog negda grada, bitkama godine 1408 i 1413 znamenit; pripovijedaju, da je i ovaj grad Mehmed II nalet učinio, da se ne može popraviti; budući da ga paše s jedne strane Bosna, a sa druge strmenita stijena, to ga neprijatelj ne bi mogao uzeti.

17. Gradačka. Graniči s derventskom, maglajskom, tuzlanskom i Slavonijom; planine: Trebava, Soko i Srebrenik; rijeke: Sava, Bosna, Tolisa, Spreča, Lukavac itd.; i ova je nahija većom stranom ravna, svakovrsnim žitom i voćem obilata, osobito krmcima. Stanovnici su kršćani, koji imaju 4 župe, rišćani, sa 3 popa, i Turci.

Mjesta: Gradačac, varoš u lijepoj ravnici, ima grad dosta znamenit; turskih kuća 100, jedna sat-kula, džamija 5. Rišćani i kršćani imaju ovdje 20 kuća. Otstoji od Bosne 3 sata; ovdje je stolica muselim-paše, muftije i kadije. Gračanica, varoš ½ sata od Spreče, na rijeci Gračanici, imade turskih kuća 400, džamija 6, rišćana 60 kuća; ima također dobre toplice. Soko, tvrđa na brijegu toga imena, kod rijeke Gračanice; pod njim ima turskih kuća 40 i 1 džamija; otstoji od Gračanice 1 sat. Srebrenik, tvrđa na brijegu tog imena, ¼ sata od rijeke Tinje; pod njim imade 60 turskih kuća i 1 džamija; mjesto ovo znatno je bitkom od godine 1359 i 1519. Modriča, varoš kraj Bosne, u plodnoj ravnici, ima turskih kuća 160, džamije 3, rišćanskih kuća 150, i pop; ovdje je bio samostan franciskanski. Miloševac, selo rišćansko kraj Bosne, ima kuća 100; ovdje je ban Stjepan sagradio prvi samostan franciskanima. Brđani, Osječani, Trebava, Koprivno, Škipovac, Tolisa rišćanska, Skugrići, Čobić Polje, Obudovac, Brvnik i Žabar, sela golema rišćanska, gdje popovi stoje. Tramošnjica, Garevac i Tišina,

sela kršćanska, gdje župnici stoje. Domatjevac, Turić i Donja Mahala, znatna sela kršćanska.

18. Maglajska. Leži među tuzlanskom, gradačkom i tešanjskom nahijom; posred nje širi se planina Ozren, ništa manje većom stranom ravna i plodna je sa žitom i voćem, a navlastito krmcima; rijeke natapaju je: Bosna, Spreča, koja dijeli ju od gradačke, i Krivaja od tešanjske nahije, Lišnica i Pranja; stanovnici su rišćani, dosta Turaka i malo kršćana.

Mjesta znatnija jesu: Maglaj, varoš pod planinom Ozrenom, na utoku Lišnice u Bosnu; imade turskih kuća 200 i džamije 3, rišćani 40 kuća i popa; ima nešto tvrđe i 4 topa. Kakmur, selo rišćansko pod planinom Ozrenom; imade 40 kuća i popa; ovdje je bio samostan rišćanski. Potočani, tursko selo od 100 kuća i 2 džamije. Vasiljevci, Smrdinj i Tekućica, rišćanska sela, gdje popovi stoje.

19. Tuzlanska. Graniči s maglajskom, gradačkom, bijeljinskom, kladanjskom i Savom; planine: Majevica, Pociljevo i Turija; rijeke: Sava, Spreča, Jala, Tinja, Gnjica i Berka. Nahija ova bliže Save ravna je, dalje, pako, brdovita, i vrlo plodna žitom i voćem svakojakim, osobito konjima, volovima i krmcima; ima dosta ljekovitih voda, i slanih vrela, tako isto i ruda, koje se ne obrađuju. Stanovnici su kršćani, koji imaju 5 župa, Turci, kojih dosta po selima, osobito uza Spreču imade; i rišćani. Nahija ova broji se među velike i bogate, zajedno s maglajskom i kladanjskom data je za života Mahmut-paši, bivšem prije kapetanu tuzlanskom, što je izdao svog druga Useina, kapetana gradačkoga, koji se godine 1832 bijaše od cara odmetnuo; istina, da je paša tuzlanski podložan i odgovoran veziru, ništa ne manje sâm po sebi vlada i strašni zulum čini sa svojim sinom Osman-begom,

žalosnoj raji ne samo da je zemlju izotimao, već ju je na prosjačku torbu dotjerao.

Mjesta znatnija jesu: Soli Donje[23]), turski Tuzla, varoš u brdovitom mjestu, kraj rijeke Jale, stolica muselim-paše, muftije i kadije; ima 6.000 stanovnika i 12 džamija; kršćana i rišćana samo do 40 kuća; trgovina dosta znatna s volovima, konjima, žitom i solju, koja ovdje imade tri slanika, tj. bunara iz kojih se voda slana vadi, i kasnije izvaruje so »šapulja« zvana, koja je za marvu mnogo bolja od kamenite; udaljena je od Travnika 24 sata; imade nešto tvrđe sa 7 topova. Soli Gornje, varoš 2 sata od Donje Soli daleko, ima i ovdje slanika, te se sô izvaruje; turskih kuća 150, džamije 3. Kiseljak, 2 sata od Soli Donje, blizu sela Poljane, mjesto kud mnogi gosti bolesni dolaze kiselu vodu piti. Usina, selo kršćansko, gdje imade kiseljak i župnik. Dragunja, i Majevica, sela gdje su kiseljaci, i sô kamenita, ali se ne smije kopati. Drijenča, selo gdje je slanik ali nedavno zatrpan. Bijela, varošica na Tinji. Stanovnici su kršćani i rišćani, koji popa imadu. Rajić, varošica kod utoka Gnjice u Tinju, kuća turskih 150, džamije 2; rišćani imaju 40 kuća i popa; udaljena od Soli Donje 6 sati. Brežke, Dubrave, Zovik i Ulice, sela kršćanska, gdje stoje župnici. Brčki, na utoku Tinje u Savu; turskih kuća 300, džamije 4, rišćanskih kuća 60 i pop; ima znatnu skelu i mjesto trgovinom dosta znatno; udaljen od Soli Donje 8 sati. Barka, varošica na rijeci toga imena, ima turskih kuća 50, i džamiju. Koraj, selo tursko od 100 kuća. Teočak, selo tursko, gdje se dobri

[23]) Soli, u staro vrijeme, bila je banovina, i kraljevi su svoj naslov s njome kitili; bili su samostani franciskanski u Soli-Donjoj, Soli-Gornjoj i Grado-vrhu, brijegu među spomenute dvije varoši.

žrvnjevi kopaju. Skakava, selo kršćansko od 50 kuća, gdje je bio samostan franciskanski.

20. Bijeljinska. Među tuzlanskom i zvorničkom, Srbijom i Slavonijom; gotovo sva je ravna i zitorodna; rijeke natapaju je: Drina, Sava, Ljubaštica, Janja, Dragalj i Čađavica. Stanovnici su po selima sami rišćani, Turci po varošima. Bijeljina, varoš u ravnici plodnoj, turskih kuća 200, džamija 5; rišćani imadu kuća 150, popa i novo sazidanu crkvu; mjesto ovo znatno je trgovinom i bojem god. 1837, kad je Ali-pašu Fidaića vezir Vedži-paša uhvatio. Otstoji od Tuzle 10, a od Zvornika 6 sati. Janja, varošica kod rijeke Janje, blizu Drine, turskih kuća 100, džamije 2; udaljena od Bijeljine 2 sata. Brezovo Polje, mala varošica na Savi i skela. Popovo Selo, rišćanskih kuća 80, crkva i pop. Dragaljevac, selo rišćansko i crkva.

21. Zvornička, graniči se s bijeljinskom, srebreničkom, kladanjskom i Srbijom; preko nje se širi planina Majevica; većom stranom brdovita, ali plodna žitom, konjima, govedima i krmcima; ruda svakovrsnih u njoj nahodi se; stanovnici, koje Bošnjaci ostali »Šijacima«, a oni ostale Bošnjake »Herama« nazivaju, jesu rišćani, i mnogi Turci iz Srbije protjerani ovuda su se naselili. Mjesta znatnija jesu:

Zvornik, grad kod Drine, na kršovitom mjestu, stolica muselim-paše, muftije, sandžaktara i vladike pravoslavnog. Stanovnici: Turci i rišćani, do 8.000. Rišćani nablizu imadu samostan sv. Trojice. Okolica bogata je rudama, zlatom, srebrom i olovom. Mjesto ovo znatno je bitkama god. 1464, 1688 i 1717. Otstoji od Sarajeva 30 sati; grad-tvrđa dosta znamenita, i mnogo dobrih topova i ove godine popravlja se. Nova Kasaba, mala varošica kod rijeke Jadra. Skočić, selo na Drini, gdje bezi

stoje. Birač, predjelje rišćansko, koji žive u 20 sela. Kuzlar, gradić kod ušća Jadra u Drinjaču.

22. Srebrenička, graniči sa Srbijom, nahijama zvorničkom, višegradskom i rogatičkom; sva je brdovita i rudama bogata; stanovnici su rišćani i Turci. Mjesta znatnija jesu:

Srebrenica, varoš s tvrđavom, u mjestu kršovitu, s planinom opkoljenom, imade nablizu toplice i bogate rude srebra, zlata i olova. Kralji bosanski ovdje su imali majdane srebra i zlata, bio je ovdje i samostan franciskanski, od koga i sva država »Srebrna« prozvana je. Otstoji od Sarajeva 24, a od Zvornika 8 sati. Ljubovija, 2 sata od Srebrenice, mjesto od sastanka sa Srbijom i skelom na Drini. Osat, predjelje iz više sela.

23. Višegradska. Međaši sa Srbijom, nahijama srebreničkom i čajničkom. Stanovnici su rišćani i Turci; i ova je nahija velikim planinama opkoljena. Višegrad, varoš brdovita s tvrđom na Drini; ovdje je glasoviti onaj kameni most od koga je poslovica: »Ostade ko na Drini ćuprija.« Mokra Gora, mjesto od sastanka sa Srbijom. Dobrun, selo, 3 sata preko Drine, ovdje je bio samostan pravoslavni.

24. Sjenička, graniči sa Srbijom, nahijama novopazarskom i pljevaljskom; preko nje proteže se planina Savin Lakat; većom stranom ravna je i plodna. Stanovnici su rišćani i Turci. Nahija ova zove se od stanovnika: »Stári-vláh«, iz koje su se mnogi stanovnici u Austriju iselili. Mjesta znatnija jesu:

Sjenica, varoš dosta znatna, kod rijeke Vuvca; ima tvrđu, koju je zidao Karađorđe, srpske kneževine. Otstoji od Novog Pazara 10 sati. Nova Varoš, varoš

blizu rijeke Vuvca. Banjani, zapušten rišćanski samostan; ovdje su dobre toplice.

25. Novopazarska, graniči se sa Srbijom, nahijama sjeničkom i mitrovačkom; većinom je ravna i dosta plodna, rodi ovdje dobro svako žito, voće i vino. Stanovnici su rišćani i Turci.

Novi Pazar, varoš s dvjema tvrđama na vrlo prijatnom mjestu, kod utoka Jošanice u Rašku; imade ovdje dosta bogatih trgovaca. Stanovnici su Turci i rišćani, do 20.000. Ovdje je otprije bila stolica paše[24]), vladike, i naselbine dubrovačke; pô sata od varoši leže glasovite od Rimljana zidane toplice; zapuštena dva samostana, kršćanski sv. Ane i rišćanski »Đurđevi-stupovi« zvan. Otstoji od Sarajeva 50 sati. Dežava, podor grada.

26. Mitrovačka, graniči s novopazarskom i vučitrnskom, koja spada na pašaluk prištinski; leži do Kosovog Polja, većinom je ravna i plodna, osobito vino dobro rodi. Stanovnici su rišćani i Turci, imade nekoliko sela arnautskih. Mitrovica, varoš s tvrđom na rijeci Ibru, dosta u lijepom mjestu; otstoji od međe pašaluka prištinskog pô sata, a od Prištine 6, od Vučitrna 2 sata, od Novog Pazara 12 sati. Zvečan, podor grada na utoku Sitnice u Ibar; ovaj je grad zidala punica srpskog kralja Milutina, Irena cesarica. Banjska, varošica s malom tvrđom, koja je bila samostan kaluđerski; odstoji od Mitrovice 4 sata; godine 1832 Mahmut-paša upalio ju je. Rožaj, varošica blizu koje izvire Ibar.

[24]) Pašaluk novopazarski protezao se je od Drine do Kosova Polja; zauzimao je nahiju: sjeničku, novopazarsku i mitrovačku, jest čest kraljevstva raškoga; od godine 1817 spada na Bosnu.

KRAJINA BOSANSKA

to jest zapadna strana Bosne između Une i Vrbasa

Spada na vezirluk travanjski, zauzima otprilike 150 □ milja, u kojima stanuje do 100.000 stanovnika trostruke vjere[25]). Dijeli se u 8 nahija.

27. Nahija banjalučka. Graniči sa Slavonijom, nahijama prijedorskom, staromajdanskom, jajačkom, tešanjskom i derventskom; jedna između najvećih i najbogatijih u cijeloj Bosni; u njoj žita, voća, vina, konja, goveda, ovaca i krmaka dosta ima; osim toga, ruda svake vrsti u izobilju, itd.; planine iliti gore hrastove, po kojima mnoštvo svinja imade, jesu: Savski Lug, Kozara, Barakovac, Skatavica, Uzlonac, Osmača i Devetina; rijeke: Sava, Vrbas, Vrbaska, Dragočaj, Vrbanja, Gomionica, Crkvena, Krupa i Ukrina, koja ovu od derventske nahije rastavlja. Znatnija mjesta jesu:

Banjaluka[26]), varoš u ravnici pod planinom Osmačom, kod utoka Vrbanje i Crkvene u Vrbas, imade vrlo lijep položaj; polje niz Vrbas do Gradiške 8 sati proteže se; grad, koji je na lijevoj obali Vrbasa, jest dosta znatan i jak, god. 1527, 1688 i 1737 bitkama znatan; ovdje

[25]) »Opisanje Krajine bosanske« vidi u »Dalmatinskom magazinu« godine 1848, str. 70—82, »Putovanje po Bosni«, »Dalm. mag.« godine 1843 i »Kolo« 1847 knjiga V, str. 1—23.

[26]) Banjaluka, kad je i od koga sagrađena, ništa se danas ne zna; no motreći ugodno položenje mjesta, izvrsnu građu, ostanke tolikih kamenja i ploča, na Laušu više velikih džamija, mogao bih reći da je još od Rimljana sagrađena. Banjaluka, riječ dolazi od banje, toplica, vrućice, i luke. Pripovijedaju, da su trinaestore toplice od prije oko Banjaluke bile, ali danas samo se za troje znade. Dok je u Budimu stolovao vezir, dotlen je u Banjaluci bio od sve Bosne begler-beg, a kad je Bosna za se dobila vezira, premjesti se u Travnik.

stoje dva tabora nizama, jedan konjanika a drugi pješaka, 60 nizam-topčija, i 6 topova njihovih; gradskih topova ima 25; ovdje sjedi nizam-paša, muftija, kadija i muselim. Stanovnici su: Turci, do 15.000, džamija 42, od kojih je Feradija[72]) najljepša u svoj Bosni; rišćani imaju 60 kuća popa i učionicu. Kršćani 40 kuća. U gornjem šeheru imade toplice od Rimljana sazidane. Ovdje je znatna trgovina, osobito: konja, svinja, duhana i žita. Otstoji od Travnika 18, Kostajnice 16, a od Gradiške 8 sati.

V r b a n j i c a, mala turska varošica kraj Vrbanje, s jednom džamijom, 1 sat od Banjaluke. S l a t i n a, ugodno mjesto, 3 sata od Banjaluke; ovdje su najbolje toplice u svoj Bosni, gosti bolesni iz dalekih krajeva dolaze, samo šteta što kuće ni hana nema; nablizu su rude srebra, zlata i gvožđa; ove godine pronašao se je kiseljak. G o m i o n i c a, selo kršćansko i rišćansko, koji ovdje imaju samostan; na rijeci Gomionici imade nekoliko gvozdenih majdana. S r a t i n s k a, selo rišćansko, gdje su majdani gvožđa. T i m a r, selo rišćansko od 700 kuća; ovo je mjesto bogato s rudama, samo gvožđa ima nekoliko majdana. B r o n z e n j a k, varošica turska na Gomionici, 4 sata od Banjaluke prama Starom Majdanu; ovdje su prije 100 godina bili majdani od mjeda (bronze). I v a n j s k a, lijepo predjelje kršćansko od 200 kuća, nasađeno voćem svakojakim i vinovom lozom; ima ovdje podor Ivan Grad, i župnika kuća. Z v e č a j, podor starog grada[28]), gdje je bio samostan franciskanski; leži na rijeci

[27]) Godine 1576, Ferhad-paša, u bitci kod Radonje, pogubi generala Eberharda Auersperga, a sina mu, Engelberta živa uhvati, ucijeni ga tom ucjenom da sagradi onu džamiju koja se od njegovog imena »Feradija« prozove.

[28]) Dvije su povelje pisane ovdje, jedna od hercega Hrvoja, godine 1404, 15 januara, a druga kralja Stjepana Ostojića, godine 1419, marta 5, u srpskim spomenicima.

Krupi, 4 sata od Banjaluke prama Jajcu. Zmijanje, predjelje sastojeće iz više sela rišćanskih. Laktaši, mjesto kraj Vrbasa idući ka Gradiškoj, 3 sata od Banjaluke, gdje su dobre toplice. Gradiška bosanska, varoš kod utoka Vrbaske u Savu, u lijepoj ravnici idući prama slavonskoj Gradiški, imade grad, koga je uzeo Laudon godine 1789, skela na Savi. Stanovnici su Turci, kršćani, koji ovdje župnika imadu, i rišćani, svega do 1.500 duša. Otstoji od Banjaluke 8 sati. Kobaš, mala varošica i skela na Savi. Prnjavor, varošica od 100 turskih kuća i dvije džamije. Rišćana ima do 20 kuća, s popom. Otstoji od Banjaluke 10 sati. Ilova i Drenova, sela velika rišćanska, u žitorodnoj okolici.

28. Prijedorska, graniči s Hrvatskom, nahijama bihaćkom, staromajdanskom i banjalučkom; rijeke natapaju je: Una, Sana i mnoge manje; većom stranom ravna je, preko načina plodna i rudama bogata; stanovnici su rišćani, Turci i kršćani, Madžari zvani; u prijedorskoj, staromajdanskoj i bihaćkoj nahiji, kršćani zovu se Madžari, mislim radi toga što su jednakog (katoličkog) s njima zakona, onako isto kao što rišćane Srbima zovu, a u Hercegovini kršćani latinima.

Prijedor, varošica na vrlo ugodnoj ravnici kraj Sane; ima nešto tvrđe. Stanovnici, do 2.700, su Turci i rišćani, koji imaju popa i učionicu; mjesto ovo znatnu trgovinu vodi i gvožđe Sanom rijekom opravlja do Novoga. Otstoji od Banjaluke 10 sati. Ljubija, varošica 1½ sata od Prijedora, imade majdane gvožđa. Mataruge, golemo selo tursko. Volar, selo kršćansko, gdje stanuje župnik. Kozarac, varošica, ima nešto tvrđe, leži u vrlo lijepoj i plodnoj ravnici, otstoji od Prijedora 2 sata. Novi bosanski, varoš s tvrđom znatnom na utoku Sane u Unu; mjesto ovo znatno je trgovinom, koja iz sve Kra-

jine ide za Beograd, i opet iz Beograda u Krajinu; bitkama god. 1629, 1717 i 1789, znamenito. Otstoji od Prijedora 6 sati. Blagaj, selo tursko na utoku Japre u Sanu; negda grad u komu je blago posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića stalo, gdje ga je car god. 1463 smaknuo. Dubica bosanska, varošica kod Une, naprama Dubici hrvatskoj, ima nešto grada, god. 1789 bitkom znatna. Otstoji od Prijedora 5 sati. Moštanica, selo rišćansko, gdje imaju samostan, 2 sata od Dubice. Knežpolje, predjelje rišćansko od 2.000 kuća. U ovoj nahiji ima više sela u kojima stanuju kršćani, »madžari« zvani, drže majdane, u kojima gvožđe tale i raskivaju.

29. Staromajdanska, graniči sa banjalučkom, prijedorskom, bihaćkom i ključkom; ova je cijela planinama prepletena, od kojih najveća jest Beregemica i Drinjača, prebogata rudama; ima i lijepih ravnica, kroz koje teku rijeke: Sana, Blija, Zdena, Dera i Stara Rijeka. Ova nahija najbogatija je u rudama; zlata, srebra, mjeda itd. na više mjesta imade, dapače u Škiljevitoj i Briševu planinskog kristala i dijamanta se nalazi; gvožđe na više mjesta obrađuje se i jest najbolje u svoj Bosni, od drugog je skuplje, služi za razno oruđe, cijevi puščane itd. Stanovnici su rišćani, kršćani i Turci. Mjesta znatnija jesu:

Stari Majdan, varoš omalena, leži u stiješnjenoj među bregovima dolini, ima do 200 turskih i 20 rišćanskih kuća, i džamija 6. Kroz nju teče Stara Rijeka, koja više od 60 majdana okreće. Daleko je od Banjaluke 10 sati, a od Prijedora 4. Kamengrad, mala tvrđa na visokom kamenitom brijegu, ispod koga teče rijeka Dera i lijepa sanska ravnica proteže se; od Starog Majdana 1 sat udaljena. Sanski Most, varošica turska u lijepoj ravnici, kod utoka Bile u Sanu; ovdje se prelazi u

kerepu Sana; udaljena od Starog Majdana 2 sata. Skucani Vakuf, golemo selo tursko. Sva tri ova mjesta leže na drumu banjalučko-bihaćkome. Sarina, selo kršćansko, gdje stanuje župnik, ima nekoliko gvozdenih majdana. Tomina i Dobar, golema rišćanska sela, gdje stanuju popovi.

30. Ključka, leži među banjalučkom, staromajdanskom, jezerskom i kulenvakufskom; gotovo sva je planinama prepletena i okružena, od kojih znatnije su: Grmeč, Šiša, Srnatica, Resenača i Bravsko; ima i lijepe ravnice kraj Sane i Crkveno Polje. Rijeke: Sana, Sanica, Ribnik; Čađavica dijeli ovu od banjalučke, a Krivokučka od jezerske nahije. Rodna je strvnim žitom i ovcama. Stanovnici su rišćani i Turci, kojih ima dosta po selima; bezi Filipovići gotovo polovicu zemlje posjeduju. Ova nahija prije 10 godina odijeljena je od jezerske, i sad po sebi upravlja se.

Mjesta: Ključ, grad gotovo zapušten, pod planinom Šišom, kod Sane, ima 3 topa; u njemu nema nikakve kuće, dapače ni vrata; pod njim ima jedna džamija, do 15 turskih kuća, nekoliko trgovačkih dućana, skoro sagrađenih; unaokolo ima do 200 turskih kuća, koji dosad četovanjem živiše, sad se malo težaštvu priviknuju. Ovo je grad od žalosne uspomene; u njega se bio zatvorio posljednji kralj Tomašević, ali poslije trodnevnog opsjednuća na vjeru predade se Turcima godine 1463. Otstoji od Jajca 10 sati. Kamičak, selo tursko od 40 kuća i jedne džamije, kod utoka Sanice u Sanu; ovdje ima podor starinskog grada i ruda srebra. Otstoji od Ključa 4 sata, leži pod planinom Grmečom. Rastoka, selo rišćansko i odžaci begova Filipovića. Sredice, selo rišćansko, gdje stoji pop, i odžaci begova Filipovića.

31. Kulenvakufska ili novoselska, graniči se s ključkom, lijevanjskom, bihaćkom i međom hrvatskom; okolo planinama opkoljena, a po srijedi većom stranom ravna; planina Vratnica, rastavlja ovu od ključke nahije; polja znatnija su: Medeno i Petrovačko. Stanovnici su rišćani i Turci; zemlja gotovo sva je begova Kulenovića, koji do 40 odžaka broje.

Mjesta: Kulen-Vakuf, varoš na otoku koga načinja Una, imade tvrđu, pod kojom su godine 1737 strašno Austrijanci potučeni; kuća turskih 200, džamije 2. Otstoji od međe austrijanske ½, od Bihaća 6, a od Ključa 12 sati. Ostrvica, tvrđa kod rijeke toga imena, s ove strane Une. Avala, tvrđa s one strane Une, na jedan puškomet udaljen od Kulen-Vakufa, brani prolaz k njemu. Klisa, mala varošica od 100 kuća, i Burićevac, tvrđa s one strane Une. Orešac, varošica s one strane Une, 1 sat od Kulen-Vakufa. Bilaj, varoš pod planinom Grmečom, ima turskih kuća 200, i džamije 2, rišćanskih 100, i popa. Otstoji od Kulen Vakufa 2 sata; ispod njega se lijepo polje proteže; ovdje je, godine 1459, Tomaš kralj od sina Stjepana i brata Radivoja udavljen. Petrovac, varoš u lijepoj ravnici, ima tvrđu, u njoj 10 kuća, 1 džamija, topa 3, a pod njom do 100 turskih kuća, 1 džamija; rišćanskih kuća 100, i pop; udaljen od Bilaja 2, a od Kulen-Vakufa 4 sata. Unac, lijepo i plodno predjelje rišćansko; natapa ga rijeka Unac. Hrmanja, zapušten rišćanski samostan. Trubar i Lisičjak, mjesta od sastanka.

32. Bihaćka, graniči se s kulenvakufskom, staromajdanskom, krupskom, ostrožačkom i međom austrijanskom, od koje rastavlja ju jedan brijeg, »vijenac« zvan; unaokolo planinama opkoljena, po srijedi je ravna i plodna, osobito kukuruzom, grahom i lanom. Stanovnici su Turci, rišćani i kršćani. Mjesta znatnija jesu:

Bihać, Biće i Bišće ondašnji govore; grad na lijevoj obali Une, u otoku kog načinja Una, pod planinom Benakovcem, ima lijep položaj, ispod njega se proteže polje kraj Une. Stanovnici su u gradu i u predgrađama sami Turci, do 4.000. Stolica muselim-paše[29]), muftije i kadije i do 400 Arnauta. Grad ovaj zidao je kralj ugarski Bela IV; god. 1592, 1717 i 1739 bitkama znatan. Otstoji od austrijanskog lazareta Zavalja pô, od Jajca 26, a od Banjaluke 23 sata. Izačić, mali gradić preko Une; od austrijanskog generala Valdstädtena god. 1836 upaljen; ima nanovo do 100 kuća pod njim sagrađenih. Brekovica, Turija, Mutnik i Tržac, preko Une; Sokolac i Ripač, gradići s ove strane Une, pod njima turska sela, a unutra 1—2—3 topića; ovi gradići napolak su srušeni. Vedro Polje, selo kršćansko, gdje župnik prebiva. Japra, rijeka i predjelje rišćansko, bogato s rudama srebra i zlata itd.

33. Krupska, leži među bihaćkom, staromajdanskom, ostrožačkom i među hrvatskom; prostire se s obje strane Une, dosta je po krajevima brdovita, oko Une ravna i plodna. Stanovnici su rišćani i Turci; nahija ova plodna je rudama. Mjesta:

Krupa, varoš s tvrđom na desnoj obali Une, pod Lipsan planinom, ima kuća turskih 200, sa 3 džamije;

[29]) Mehmet-paša, od prije kapetan od Bihaća, sad zapovijeda nad svom »Krajinom Bihaćkom« tj. »Tursko-Hrvatskom«, koja zauzima tri nahije: bihaćku, krupsku i ostrožačku. Paša ovaj porad svog zdvoranjeg ukazivanja prama carskim uredbama tu je čast dobio; ali od ostalog čovjek gori ne može biti, ne samo po raju već po iste Turke; pijanac nečuveni je, ni vlaška ni turska djevojka pristala ne može od njega ostati da je ne obljubi; globi žitelje strašno, jer mu novci trebuju da se kod devleta i vezira opere; protiva njemu često su se Krajišnici Turci podizali, jednoč je bio i u prognanju, al sve zaludu, njega divan carigradski miluje rad svoje svrhe.

udaljena od Bihaća 6 sati. Jezersko, Bužim, Vranograč, Otoka, gradići preko Une, po 2—4 topa imaju, a pod njima i okolo njih turske kuće.

34. Ostrožačka, leži preko Une, među krupskom, bihaćkom, prijedorskom i hrvatskom međom; većom stranom brdovita je, ali žitorodna. Stanovnici su Turci i rišćani. Ostrožac, varoš s tvrđom na lijevoj obali Une. Stanovnici su sami Turci, do 300 kuća, i 4 džamije; otstoji od Bihaća 8 sati. Cazin, varoš s opalom tvrđom; znatno mjesto od nekog vremena rad žitne trgovine; ima oko njega do 400 turskih kuća. Bijela Stijena, Sturlić, Todorovo, Peći, Kladuša Velika, Kladuša Mala, Podzvizd, gradići oliti tvrđe preko Une do suhe međe, imaju po 2—5 topića; pod njima i okolo njih turske kuće.

B. VEZIRLUK MOSTARSKI

iliti južna i gornja Bosna, prozvana Hercegovina[30])

Graniči se s istoka: Srbijom i Albanijom; od zapada: Dalmacijom; od juga: Dalmacijom, Crnom Gorom i Albanijom; od sjevera: Bosnom donjom. Cijele zemlje površje iznosi 300 □ milja. Dužina od Duvna do Prijepolja 28, a širina od Konjica do Sutorine 19 milja. Zemlja većom je stranom brdovita i kršovita; znatnije planine, koje ju okružuju i na više mjesta presijecaju, jesu: Durmitor, Velež, Hrgud, Hum[31]), Bileća, Volujak, Vran, Crnopas,

[30]) Opširnije opisanje Hercegovine u »Dal. magazinu« od god. 1842, str. 14—37, i opisanje eparhije Hercegovačke od Ivana Pamučine u istome »Magazinu«, god. 1849, str. 125—151.

[31]) Više brda u Hercegovini pod ovim imenom imade, ali od svih najznatnija je planina »Hum« u blagajskoj nahiji, od koje po svjedočanstvu Porfirogenita (Cap. 33. De Adminis. Imp.) ova

Gusinje, Prokletija, Glijeb, Pljevlje, Tartar itd. Rijeke: Neretva, glavna rijeka Hercegovine, Morača, Trebinščica, Buna, Bregava, Tara, Piva, Drina, Lim, Vuvac, Trebižat, Radobolja, Grbavica, Drežnica itd. Polja: Duvanjsko, Ljubuško, Gabelsko, Popovsko, Trebinjsko, Nevesinjsko i Gačansko. Južna i zapadna strana ima podneblje blago, dalmatinsko-primorskome podobno, zato ovdje rađa svako južno voće, ali u maloj količini, osim grožđa, koga ima dosta; osobito se hvali vino »mostarac« i »broćanac«; ali, naprotiv, žito svake godine ovuda se kupuje; mjesta planinska imaju dosta sitne marve.

Stanovnici su a) kršćani: (godine 1843) 41.860. b) rišćani, otprilike 180.000. c) Turci, koji stanuju u varošima, i nešto po selima ima ih smiješanih, ima ih otprilike do 68.000, svi pravi poturice, negdašnji patareni. Cijelo stanovništvo 290.000 duša.

Hercegovina dijeli se u tri sandžaka: mostarski, trebinjski i fočanski; ovi pak u 14 nahija; na mostarski spadaju nahije: mostarska, stolačka, blagajska, ljubuška i duvanjska; na trebinjski: trebinjska, nevesinjska, nikšićka, kolašinska i gačka; na fočanski: fočanska, čajnička, pljevljanska i prijepoljska.

I. Nahija mostarska graniči s blagajskom, stolačkom, ljubuškom i duvanjskom; kroz nju proteže se planina Velež; rijeke natapaju je: Buna, Lištica, Radobolja, Drežnica i Grbavica, koje sve u Neretvu utiču; nahija ova od sve Hercegovine najplodnija je, osobito dobro rađa grožđe; vino mostarsko jako je dobro; sije se

zemlja prozvala se je Humska i Zahumska, piše bo: Zachulmi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato; et alias Slavorum dialecto Zachulmi dicuntur ii, qui post collem habitant, quando quidem magnus inibi collis est, in cujus vertice urbes duae sunt Bona et Chlum; retro montem vero flumen Bona, quod Graecis καλόν significat. — A to iz tog izvodim, što rijeka Buna ovdje izvire.

dosta luka crljenoga (arpadžika), koji se lijepo do i preko Save raznosi na prodaju; ponešto sije se repice, pirinča; nahodi se maslina, smokava i dudova (murva); na glasu je duhan mostarski; od vina izvaruju dobar ćufter, koji se po ostalim mjestima raznosi; u gabelskome blatu hvataju dobrih jegulja. Stanovnici su: Turci, kršćani i rišćani. Mjesta:

Mostar, glavni i stolni grad, leži pod planinom Veležom, kod utoka Radobolje u Neretvu, u lijepoj ravnici; grad dosta prostran, lijep i čist, kuće kamenite i pločom pokrivene; stolica vezira od sve Hercegovine, grčkog vladike, muftije i kadije. Stanovnici su Turci, koji imaju, što u gradu, što u predgrađama, do 30 kamenitih i drvenih džamija; rišćana ima do 500 kuća, koji imaju kamenu crkvu i učionicu; kršćana do 60 kuća; svega stanovništva do 18.000. Trgovina ovdje dosta je znatna s Dubrovnikom i Trstom; ima dobrih sarača, kožara (tabaka). Po svjedodžbi M. Orbinija, grad ovaj sagradio je, godine 1440, Radivoj Gost, nadvornik hercega Stjepana; nazvan je, pak, od »starog mosta«. Most ovaj na Neretvi rukodjelje je rimsko; jedni govore cara Adrijana, a drugi Trajana, sagrađen je s obale na obalu bez ikakva okna, 80 stopa visok, u svoj Bosni, a i dalje, najznatniji. Mostarski grad, istina da je prostran, ali dosta slab; ništa nemanje opet ga Mlečani, godine 1694, ne mogoše osvojiti. Udaljen je od Sarajeva 24, od Dubrovnika 18, a od Metkovića 7 sati.

Buna, mjesto 2 sata od Mostara daleko, u polju; ovdje na rijeci Buni imade kameniti most od 13 okna, rukodjelje rimsko; niže njega miješa se Buna s Neretvom; ovdje je dvor lijepo sagrađen vezirev, vrt na način talijanski, zasađen svakim južnim voćem; ima još nekoliko turskih kuća i džamiju. Ovdje ljeti stanuje vezir.

Široki Brijeg, mjesto kod Ličtice rijeke, gdje su, god. 1845, franciskani crkvu i samostan počeli zidati i blizu dogotovili. Broćno[32]), predjelje kršćansko, gdje stanuje župnik, znatno rad svoje plodnosti, osobito od dobrog vina i ruda, tuča i sumpora. Rakitno, predjelje kršćansko, gdje stanuje župnik. Drežnica, selo tursko-kršćansko, znatno što prije 15 godina nikakva poreza nije plaćalo, a to radi toga što je nekad caru dva sokola poklonilo. Bijelo Polje, golemo tursko selo s džamijom.

2. Blagajska, leži među mostarskom i stolačkom; planinama Humom i Hrgudom sva prepletena, zato dosta neplodna, a pritom i tijesna. Stanovnici su rišćani i Turci. Mjesto glavno: Blagaj, inače »Hercegovina«, tako prozvana od stanovnika »hercega Šćepana«, kao što narod pripovijeda; leži pod planinom Humom, a kod vrela rijeke Bune; otstoji od Mostara 2 sata; varoš je malahna i grad zapušten; kažu da je u njemu svoje novce držao Šćepan Herceg.

3. Duvanjska[33]), leži među mostarskom, ljubuškom, ramskom i lijevanjskom; opkoljena je planinama sa svih strana; od istoka je: Ljubuša, Ramšćak, Vran, Hlijeb ili Orlokuk; od zapada: Tušnica, Kovač, Osiljar i Orlovica; od juga: Midena i Grabovica; od sjevera: Pakline iliti Homar; među ovim planinama proteže se polje u širinu

[32]) U povelji ugarskog kralja Ladislava Kuna, darovanoj Lovri, županu šoprunskomu, godine 1273, potpisuje se: »Gregorius Banus de Bronch, (tj. Broćno) et Krucho«. Vidi kod Samuela Timona: Imago novae Hungariae, cap. VI.

[33]) Duvno, u stara vremena bilo je glasovito, i zvalo se je Dalminium, danas predjelje, a u stara vremena glavni grad cijele Dalmacije; po kazivanju rimskih pisaca ista Dalmacija od njega je ime stekla. Više puta uzalud su na njega Rimljani nasrtali, dok je najposlije konzul rimski Scipio Nasica ne osvoji, godine prije porođenja Isukrsta 138. »Dalminium magna urbs, unde genti nomen; eam urbem Nasica exiguam fecit«, piše Strabo

2, a u duljinu 4 sata; kroz njega teče Šuica, koja, primivši u se Miljacku, Brežnik i Nozdrac, saliva se u dnu polja u ponor; polje rađa samo strvnim žitom; voća nema nikakva; planine su većinom gole, bez šume, ali pri tom su dosta travne, zato seljaci ovdje su dosad mnogo sitnog blaga držali, dok ga nisu rasprodali porad zuluma turskog.

Stanovnici su: kršćani, do 4.000 duša, imaju dva župnika; rišćani, sa 69 kuća, imaju jednog u Županjću župnika, i Turci, do 2.000 duša. Županjac, omalušan grad u ravnici; ima u njemu turskih kuća do 60, nekoliko dućana i 3 topića; izvan grada stoje kršćani i rišćani; udaljen od Mostara 10, a od međe dalmatinske 6 sati. Seonica, selo kršćansko; otprije stanovao je ovdje župnik, a sad biskup Barišić, koji je nad hercegovačkim kršćanima »namjesnik apostolički«. Mokronoge, selo kršćansko, gdje stoji župnik.

4. Ljubuška. Graniči se s Dalmacijom, nahijama lijevanjskom, duvanjskom i mostarskom; posrijedi dosta ravnice ima, okolo ju planine okružuju; dosta je plodna s vinom, pirinčem i duhanom; u ljubuškom blatu ima dosta jegulja. Stanovnici su kršćani, koji 4 župe imaju, Turci, i malo rišćana. Ljubuški[34]), grad dosta

u knj. VII, Pop Dukljanski veli da je u polju Duvanj (in plano Dalmae.), stoljeća IX, a neki hoće VII, držan sabor, u komu je izabran za kralja Budimir, razdijeljeno kraljevstvo na banovine i utemeljena biskupija duvanjska. Biskupat ovaj sjedinjen je, godine 1735, s bosanskim. Toma, arhiđakon spljetski, u historiji Salonit, glavi I, piše da su se za njegovog vremena vidjele stare zidine od grada Duvna; ja, bivši tamo više puta, istraživao sam te zidine, ali mi o njima niko ništa ne znade kazati, osim što pod planinom Hlijebom imaju nekakve zidine, a druge blizu Županjca.

[34]) Ljubuški i Ljubusko, govore stanovnici, tako isto Visoki i Berčki: Visoko i Berčko.

jak, na lijepom mjestu kod rijeke Trebižata, stanovnici gotovo sami su Turci, do 200 kuća; udaljen od Mostara 6, a od Vrgorca, u Dalmaciji, 2 sata. Porušje, Grabovica i Gorica, sela kršćanska, gdje stoje župnici. Hržana i Cvitića Most, mjesta od sastanka na međi.

5. Stolačka, leži među Dalmacijom, nahijama trebinjskom, mostarskom i blagajskom; istina da je planinama ispresječena, ali ima dosta plodne ravnice, koju natapa rijeka Bregava; vino dubravsko dobro je poznato. Stanovnici su kršćani, Turci i rišćani. Znatnija mjesta: Stolac, varoš pod planinom Hrgudom, kod rijeke Bregave, na vrlo lijepom mjestu; stanovnici su Turci, i rišćani, koji odavde ½ sata imaju lijepu crkvu, zadužbina Miloradovića; grad iliti tvrđa stolačka proslavila se je godine 1831, kad se je u nju zatvorio Ali-aga, tadašnji muselim stolački, a sadašnji paša, i odbranio od sile bosanske, koji su ga htjeli prisiliti da s njima pristane proti caru, ali ga uzeti ne mogoše. Godine 1840 udari grom u barutanu, te ga sasvim razruši; ali, godine 1844—46, sadašnji paša još bolje ga sazida i utvrdi; udaljen od Mostara 6 sati. Počitelj, dosta tvrd grad kod Neretve. Hutovo, mala varoš kod Neretve. Čapljina i Struge, varošice. Gabela, skela pram Metkovića, znatna porad iznosa soli sicilijanske. Žitomislić, samostan rišćanski, zadužbina Miloradovića, godine 1585 zidan.

6. Trebinjska, graniči se s Dalmacijom, nahijama stolačkom, nevesinjskom i nikšićkom; sva je brdovita, dosta neplodna; stanovnici su kršćani, rišćani i Turci. Mjesta znatnija: Trebinje[35]), varoš kod Trebinščice,

[35]) Stari grad rimski Tribulium i Tribunia, ovdje je bio u vrijeme došašća Srbalja po svoj prilici razoren; ovdje je sjedio knez, koji je imao pod sobom i Konavlje, kasnije Trebinje i

pod planinom Bilećom, ima do 3.000 stanovnika; stolica sandžaktara, muftije i kadije. Otstoji od Mostara 18, a od međe dalmatinske 6 sati. Trebinja, selo kršćansko, gdje su, godine 1846, jezuite, iz Skadra protjerani, kolegium otvorili. Ljubinje, dosta znatna varošica. Popovo Polje, predjelje od 30 rišćanskih sela; kršćani imaju 4 župe, a rišćani samostan Zavalu, jedan od znatnijih samostana; sela su pri strani, polje 6 sati dugačko a 1 sat široko, kroz njega teče Trebinščica. Kosijerovo i Dobričevo, samostani rišćanski. Ljubomir, predjelje slavno porodom Nemanjića obitelji.

7. Nevesinjska. Leži među trebinjskom, mostarskom i stolačkom; sva je kršna i brdovita, zato dosta neplodna. Stanovnici su rišćani i malo Turaka. Nevesinje, varoš od 150 turskih kuća i nekoliko rišćanskih, u mjestu kršovitu; otstoji od Mostara 6 sati. Salem Palanka, drukčije Tartarović, varošica.

8. Nikšićka, leži među trebinjskom, nevesinjskom, Crnom Gorom i skadarskim pašalukom; i ova je brdovita i dosta neplodna; stanovnici su rišćani i malo Turaka; mjesta znatnija: Nikšić, varoš s tvrđom u brdovitu mjestu, blizu Crne Gore. Godine 1806, Crnogorci i Rusi ne mogoše ga uzeti. Otstoji od Mostara 28 sati. Bagrana, mala tvrđa, gdje su Rusi, godine 1806, po izdaji zaglavili, leži blizu Crne Gore. Grahovo, poznato pre-

Popovo Polje, bilo je podloženo porodici Pavlovića; ovaj, pako, podlagao se je kralju bosanskom, a ne hercegu; ovdje je i biskupat bio u stara vremena. Konstantin Porfirogenit o ovomu mjestu piše u poglavlju 34. »Terbunitarum Canalitarumque eadem regio est, habet autem tam Terbunia quam Canale oppida, quae habitantur, haec: Terbuniam, Hormum, Rihsena, Lucabete et Zetlibe«. Prije toga u poglavlju 30 piše: »A Decateris incipit Terbuniae Principatus, porrigitque se Ragusium usque, adversus montana Serbliae adjacet.«

djelje rišćansko, koje se je bilo pod svojim knezom Jakovom odvrglo od Turaka i pridružilo k Crnoj Gori, gdje je bio vladika tvrđu sagradio, ali po ugovoru, godine 1845, Grahovo opet pade Turcima u šake, koji tvrđu razvališe, a trošak vladici platiše.

9. Gačanska, graniči se s nikšićkom, Crnom Gorom i Albanijom; kamenita, i brdovita, i neplodna. Stanovnici su rišćani i malo Turaka; mjesta: Gačko, drukčije izgovaraju Gacko, varoš s tvrđom blizu granice crnogorske, udaljen od Mostara 17 sati; mjesto vrlo kršovito. Klobuk, mala tvrđa, i ovdje su Rusi godine 1806 nenadno izginuli. Piva, predjelje rišćansko, gdje na vrelu rijeke Pive imade samostan. Rudine, Drobnjaci, u kome su dva rišćanska samostana. Pod Malinskom, i Bijela, i Šarenci, predjelja rišćanska.

10. Kulašinska, graniči se s gatačkom, fočanskom i Crnom Gorom; brdovita i neplodna; stanovnici su rišćani i Turci. Kulašin, varoš s tvrđom, u kršovitom mjestu na rijeci Tari, udaljen od Foče 12 sati. Tara, predjelje rišćansko, iz više sela sastojeće. Dovolja, rišćanski samostan.

11. Fočanska, leži među sarajevskom, čajničkom, višegradskom i kulašinskom, od prijašnih mnogo plodnija; stanovnici su Turci i rišćani. Mjesta znatnija: Foča, varoš na Drini, prva za Mostarom, stolica muselim-paše, miljavice; stanovnici su Turci i rišćani, do 10.000; između 17 džamija, devet ih je olovom pokrivenih; mjesto ovo znatno je poradi trgovine; ovdje se načinjaju dobri noževi (handžari), mali i veliki, koji se po svoj Turskoj raznose; udaljen od Mostara 24, a od Sarajeva 16 sati. Jeleč, mala varošica, ali dobre tabake (kožare) ima.

12. Čajnička, graniči se s višegradskom, fočanskom, pljevljanskom i Srbijom; dosta je brdovita, ali prilično plodna; stanovnici su rišćani i Turci. Čajnič, varoš dosta znatna, tri sata preko Drine, stanovnici su Turci i rišćani; otstoji od Mostara 26, a od Foče 6 sati. Goražde, varoš na Drini, 3 sata od Čajniča daleko, ovdje je bio samostan rišćanski, u kome je bila tiskarnica ćirilsko-crkvena. Rudo, varošica na utoku Lima u Drinu.

13. Pljevljanska, graniči s prijepoljskom nahijom; i ova je brdovita, planina Gusinje prosijeca ju, ali ima plodnih dolina; stanovnici su rišćani i Turci. Pljevlje, drukčije Taslidža, varoš dosta znatna, leži na drumu sarajevsko-mitrovačkom, udaljena od Mostara 38 sati. Stanovnici su Turci i rišćani, koji imaju samostan sv. Trojice, u kome su otprije stajali vladike hercegovački; ovdje nablizu nalaze se rimski grobovi, a na njima natpisi rimski, koje Engel, u »Geschichte des Freistaates Ragusa«, godine 1807, navodi. Priboj, varošica na utoku Vuvca u Lim.

14. Prijepoljska, graniči se s pljevljanskom, sjeničkom i jakovskom, pašaluka pećkog; ova je dosta ravna i plodna; stanovnici su rišćani i Turci; znatnija mjesta jesu: Prijepolje, varoš dosta znatna, kod rijeke Lima, na drumu sarajevsko-mitrovačkom; otstoji od Mostara 44 sata. Milešev o, selo, negda slavno mjesto od groba sv. Save, prvog srpskog arhiepiskopa, od koga je prozvano vojvodstvo sv. Save, današnja Hercegovina, a vojvode nosili su naslov: »Čuvar groba sv. Save«. Tijelo cijelo ovog sveca sažgao je godine 1595 Sinan-paša. (Vidi: »Vita S. Sabae, Romae 1630«, od bosanskog biskupa Tomka Mernjavića). U istome samostanu krunio se je prvi bosanski kralj St. Tvrtko, i bila je tiskarnica ćirilsko-crkvena; danas sve je pusto. Bijelo Polje, va-

rošica riščanska, na međi Albanije. Hisardžik, mala varošica.

Na Bosnu spada još Zeta-donja, s ove strane Morače, u kojoj su varoši s tvrđama: Spuž, Žabljak, i Podgorica; sela: Leško Polje, Bukovci, Gorica, Kurilo, Plavnica, Golubovci, Jarmaki, Lomjenic, i više drugih. Ove tri nahije otrgnu od bosanskog pašaluka, i pridruži skadarskom, Kara-Mahmut-paša skadarski, godine 1788.

§ 15. Kratki pogled na Hercegovinu

Južna čest Bosne do Zete, Dubrovnika, Crne Gore i Neretve, koja od stoljeća XV naziva se Hercegovina, u staro vrijeme zvala je se ilirski Humska, u poveljama »Holmska«, od različitih pisaca različito; od popa Dukljanina Zachulmia, Chelma i Chelmana; od spljetskog arhidakona Tome, Chulmia i Chelmum; od Laonika Chuduergia; Zahlievnje od Orbina i Katančića; najprvi od svih napominje ju Konstantin Porfirogenit, i međaše površno opisuje[1]). Od Dubrovnika počimlje Zahumsko kneževstvo i proteže se do Neretve; k primorju graniči se s neretvanskom; k planinama sjeverno s Hrvatskom, a istočno sa Srbijom; na drugomu, pak, mjestu[2]) piše: »Nad Zahumljenskom zemljom zapovijedali su najprije oni Rimljani

[1]) Cap. 30 De Adm. Imp. A Ragusio Zachlumorum Principatus initium habet, et ad Oronitium flumen tendit; oraque maritima Paganis, montana, quae ad septentrionem Chrobatis, quae in fronte Serbiae contermina est.

[2]) Cap. 33. Zachlumorum terrae Romani primum dominabantur, Illi niminum Romani, quos Diocletianus imperator Romaeo velut in coloniam deduxit, Romanorum igitur Imperatori prius parebat Zachlumorum regio, sed ab Abaribus postea subjugata, et in vinculis deductis ipsius incolis, tota haec regio deserta fuit. (Ko bi to mogao vjerovati? Ta ko bi ih po onim stijenama i krčevinama pohvatao!) Qui vero illic nunc habitant Zachlumi,

koje je car Dukljanin iz Rima ovdje naselio; poslije stanovnici od Obara u sužanjstvo odvedeni, zemlja pusta ostala; koji sad ovdje prebivaju Zahumljani, Serblji jesu, od onoga kneza što se je utekao k caru Herakliju; i Zahumljani rečeni su od planine Huma, i drugojačije slavenskim jezikom nazivaju se oni, koji za glavicom prebivaju; budući da je ondje velika glavica — brdo, na kojoj su dva grada: Buna i Hum; i jesu u zemlji Zahumljana gradovi, u kojima prebivaju: Stonj, Mokriscic, Josle, Galumianic i Dobriscic[3]). Humska imala je svoje vlastite knezove, velike narečene, koji su bili podložni kraljima prevalitanskim (slovinskim); stoljeća X napominje se Mihael[4]). Mihalj, komu je papa Ivan X knjigu pisao. Raški veliki župani, stoljeća XII, oborivši porodicu starih kralja prevalitanskih, učine se gospodarima i humske zemlje. Nemanja, veliki raški župan, poklonio je braći svojoj Miroslavu i Kostantinu. Miroslavu nastupi sin Andrija, od ovoga imademo dvije povelje[5]), u kojima ugovara mir i prijateljstvo s Dubrovčanima, i jedna na kneza splitskoga Gargana, s kojim ugovara mir godine 1245.

Ovi knez, budući dobar i miroljubeći, mnoga mjesta izgubio je; predjelje nad — i podplaninsko, u kojima su

---

Serbli sunt ab illo principe, qui ad Heraclium imperatorem confugit, et Zachlumi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato: et alias Slavorum dialecto Zachlumi dicuntur ii, qui post collem habitant; quando quidem magnus inibi collis est, in cujus vertice urbes duae sunt, Bona et Chlum; sunt quae in Zachlumorum territorio urbes habitatae, Stagnum, Mocriscic, Josle, Galumanic et Dobriscic.

[3]) Osim Stonja — Stagnum — grada u dubrovačkom okružju, za ostala mjesta ništa se ne zna. Mokriscic, da nije Makarska? Galumianic, Glamoč? Dobriscic, Dobraštica Planina? Josle, Jasle.

[4]) Tomislava, hrvatskog velikog župana. Farlati, t. III, p. 94.

[5]) Od godine 1236 i 1248, Srpski spomenici, str. 6 i 14.

bili gradovi: Nevesinje, Dobarevo i Gacko, ban bosanski Barić otme mu; imao je sinove Vlatka, koji mu u mladosti umre, Petra i Radoslava[6]), pokopan leži u crkvi bl. d. Marije u Stonju. Po smrti očevoj nastupi sin Radoslav, poznat iz povelje godine 1254, kojom ugovara mir s Dubrovčanima[7]). Unuci Andrijini, Nikola i Tolen, nisu ništa više osim Popova Polja posjedovali, budući da su im Branivojeva četiri sina sve zemlje oteli; međutim, i ova četiri brata, Mihalj, Dobrovoj, Branko i Brajko, za dugo ne vladaše; raširivši gospodstvo svoje od Cetine do zalijeva kotorskoga, steknu neprijatelja bosanskoga bana Stjepana IV, koji svu Humsku osvoji i s Bosnom sjedini. Kasnije, stoljeća XV, bosanski kralji Humsku, s mnogim drugim mjestima, daruju porodici Hranića, koji su nad njom zapovijedali 94 godine, priznajući bosanske kralje za svoje vrhovne glavare. Vlatko Hranić, sin Vuka Hrane, kneza rudinskog, rođen oko godine 1349, od kralja Tvrtka I, cijele vojske vojvoda učinjen bude; sa 20.000 Bošnjaka bio je došao na polje Kosovo u pomoć Lazaru, srpskom knezu, protiv caru Muratu, gdje se junački borio; godine 1389, 15 lipnja, po izdajstvu Vuka Brankovića, Turci nadvladaju Srbe, i Vlatko se u Bosnu vrati. Turci oplijenivši Srbiju navrate se i u Bosnu, ali ih junački dočeka Vlatko iste godine, i 20 lipnja strašno potuče; u znak svoje hrabrosti i zasluge, steče od kralja Humsku; imao je tri sina: Sandalja, Vukca i Vuka[8]).

---

[6]) Du Cange spominje samo Vlatka i Petra, koji je nastupio ocu, i trećeg bezimenog, oca Vukosave, koja je udata za Barbia de Cruce, plemića dubrovačkog, ovo je po svoj prilici Radoslav.

[7]) Srpski spomenici, str. 27.

[8]) U poveljama tako dolaze: Sandalj, Vlakac i Vuk; a Du Cange i dubrovački pisaoci četvrtoga Vukića spominju, koga zajedno s Vukom pogubiše rođaci Pavla Radenovića, koga je Vuk ubio.

Očevo dostojanstvo dobije prvorođeni sin Sandalj; ovoga kralj Ostoja učini velikim vojvodom sve svoje vojske i opremi ga protiv Sigismundu, kralju-ugarskom, godine 1410. Od Ugra predobiven, nastavivši boj strašno ih potuče, i zato ga Ostoja dostojanstvom očevim nadari, davši mu uz Humsku još nekoja mjesta oko Drine i Neretve; kasnije, godine 1414, pošalje ga u pomoć Stjepanu, srpskom despotu, protiv Musi, sinu cara Bajazeta. Grad u Dalmaciji Ostrvica bio je baština njegove žene Katarine; prodade ga Mlečanima godine 1411, za pet hiljada dukata[9]). Dubrovčanima, pak, pokloni, al pravije, prodade, godine 1419, svoj dio konavljanske župe, a Dubrovčani njemu pokloniše u gradu palaču i dadoše mu u župi baštine u vrijednosti od 3.000 perpera; nadalje, da se njemu i njegovoj porodici po muškoj krvi daje na godinu pet stotina perpera dubrovačkih; sljedeće godine, 1420, daruje Dubrovčanima drugi dio Konavlja: Sokol, Obod i Captat, što je spadalo na Petra Pavlovića, kog je pogubio Isak, vojvoda sultana Mehmeda, i poklonio bio rečenomu Sandalju; a Dubrovčani njemu opet palaču u Dubrovniku i baštinu u vrijednosti 3.000 perpera i svake godine 500 perpera[10]). Imao je dvije žene, Katarinu i Jelenu, kćer Lazara Grebljanovića, srpskog kneza, a udovicu Nikole Gare, palatina ugarskog, od nijedne poroda ne imajući, nastupi mu sinovac Stjepan, a sin kneza Vukca; umre Sandalj godine 1435.

Stjepan je bio čovjek bez značaja, kao voda prelijevao se je na svaku stranu, pun oholosti a prazna mozga, težio je za samosiljem, nastojao se je učiniti gospodarom

[9]) I. Lucius, L. 5, Cap. 5.

[10]) Vidi svrhu toga Sandalja, povelje od godine 1419, 3 junija, i godine 1420, maja 30, Srpski spomenici, str. 137 i 144.

nezavisnim od svoga kralja, za koga je, istina, svoju kćer udao, ali kod pape, ugarskog kralja i sultana često opadao; svoje kneževstvo raširi od Dobrog Polja do Novog Pazara, u duljinu 12 dana, a u širinu 4 dana, od Dubrovnika do Konjica. Time ostalu Bosnu okrnji i vlast kraljevsku oslabi. Godine 1440 car Fridrik IV učini ga hercegom (vojvodom), odašta zemlja humska do današnjeg dana prozove se Hercegovina; njegov naslov bio je: »Stjepan, božjom milošću herceg od sv. Save, gospodar humski i primorski i veliki vojvoda rusaga bosanskoga, knez drinski i k tomu.« Godine 1451, nezadovoljan s jednom ženom zakonitom Jelenom, uzme sebi neku Ceciliju Fiorentinku ì, s njom preljubništvo čineći, uvrijedi sina Vladislava koji s materom pobjegne u Dubrovnik. Dubrovčani ih dragovoljno prime, jer su imali rat sa Stjepanom, koji je bio uveo u svojoj zemlji nove gabele soli; pridruže sebi još bosanskog kralja Tomaša, te se rat ozbiljno zametne i trajao je sve do godine 1453. Ove godine, posredovanjem kralja ugarskoga i sultana, pomiri se sa sinom, i ženom i s Dubrovčanima[11]).

Kad su Turci godine 1463 u Bosnu došli, herceg se je, po svoj prilici, tome radovao, jer nije došao u pomoć kralju; car, svršivši posao s Bosnom, i njega posjeti, zemlju mu opustoši i usili ga plaćati danak godišnji od 25.000 dukata, i sina najmlađega Stjepana uzme u tutiju. Umre godine 1466. Od žene Jeline, kćeri gospodina Ba-

[11]) O ovoj raspri među sinom Vladislavom i njegovim ocem Stjepanom, mnogi pisaoci pišu da je toj raspri bio uzrok herceg koji je sinu zaručnicu oteo; ali priličnije istini vidi se da je Vladislav, zajedno s materom Jelenom (koju pisaoci drže za Anu Kantakuzenku), pobjegao u Dubrovnik i vojsku digao protiv oca, koji je toga vremena uzeo Ceciliju, da njezin porod ne okrnji mu baštinu koja njemu pripadaše po smrti očevoj.

oše[12]), imao je kćer Katarinu udatu za Tomaša kralja, i Mariju, za Ivana Crnojevića, vojvodu crnogorskog, i sinove Vladislava i Vlatka; od koje mu je žene najmlađi bio sin, Stjepan, od Jelene ol od priložnice Cecilije, ne zna se[13]). Po smrti očevoj, braća zemlju podijele među sobom. Vladislav uzme gornju a Vlatko donju Hercegovinu s Novim; brat treći, Stjepan, bivši kod cara u tutiji, poturči se, uzme ime Ahmet i postane begler-beg od Rumenlije[14]). Sultan Bajazet II protjera obadva brata i Hercegovinu podloži sasvim godine 1483. Vladislav i Vlatko uteku u Dubrovnik, odavle, pak, u otok Rab, gdje Vlatko umre ostavivši sina Augustina; Vladislav ode u Ugarsku, i po svoj prilici ono su unuci njegovi a sinovi Balše koje, godine 1566, Aleksander, vojvoda moldavski, preporučuje Dubrovčanima[15]). Piše Flavius Komnenus, da mletačka blagorodna porodica Balza ima podrijetlo od Vladislava, a Kosača od Vlatka[16]).

[12]) Dubrovački i inostrani pisaoci ovu Jelinu drže za kćer Momčila, a unuku kralja Vukašina? Ali iz povelje godine 1443, aprila 1, Srpski spomenici str. 240, doznaje se da je kći Baoše, po svoj prilici Balše, gospodara zetskog.

[13]) Budući da u povelji od godine 1478, maja 28, stoji: »Gospoja i hercežica Cecilija ostavša od hercega Stjepana sa sinovim mi Bogdanim hercega Vlatka i kneza Stjepana«, Serbski spomenici, str. 299.

[14]) Imao je za ženu Fatu, kćer Mehmeda cara, od koje porodio je sinove Mehmeda i Ahmeta, kćeri Humu, Kumriju i Gumriju, piše Komnenus Flavius. Koje godine ovaj Stjepan došao je u tutiju i kad se je poturčio, pisaocima ne može se vjerovati; budući da još godine 1470, dakle 4 godine po smrti oca svoga, daje svjedočanstvo, s bratom svojim Vlatkom, da je primao od Dubrovčana poklad oca svoga i potpisuju se: herceg Vlatko i knez Stjepan. Serbski spomenici, str. 303.

[15]) Vidi Serbski spomenici, str. 301.

[16]) Vidi opširnije kod Maura Orbinija, str. 388—389. — Du Cange-a Illyricum vetus. Cap. 14 »Comites Chelmenses« i Cap. 11. »Duces S. Sabae.«

Osvojivši Turci Hercegovinu, mnoge plemićke porodice isturče se, mnogi isele u Dalmaciju. Oko Senja u Hrvatskoj, i Bačkoj, i danas se zovu Bunjevci, od rijeke Bune. Sami kmeti ostanu, da zemlju Turcima obrađivaju. Hercegovina združi se opet s Bosnom i potpadne pod vezira travanjskog, sve do godine 1832. Te godine car Mahmut učini vezirom Ali-agu Rizvanbegovića, stolačkog muselima, davši mu od bosanskog pašaluka 14 nahija, da vlada neodvisno od travanjskog vezira, na uzdarje što godine 1831 nije pristao uz buntovne Bošnjake Turke, koji protjeravši Ali-pašu, carskog vezira, bijahu odabrali sebi za vezira Usein-kapetana gradačkoga.

Sedamnaest je godina otkad ovi siloviti paša nad hercegovačkom sirotinjom rajom okrutnički vlada; nad rajom, velim, samom, jer je Turcima na volju pustio da rade što god hoće, kao pravi baše; jer da ovo nije učinio, davno bi svoje gospodstvo izgubio, Turci bi ga ol protjerali ol ubili. Bašaluk, dakle, u Hercegovini u potpunoj mjeri vlada; Turci svi do jednoga pravi su dijelom jeničari, a paša je jeničara aga, samo što ime ne nosi. Paša prepustio je Turcima da od raje otimlju što god više mogu; pootimali su zemlje, novce i blago živo; a paša nad sve ostale. Samo jedan, mimoišavši druge neizbrojene, događaj da navedem.

Godine 1841 protjera, u vrijeme najžešće studeni, iz Mostara preko 570 kršćanskih porodica, na suhoj pravdi, a za uzrok navodeći da se je otprije u onim kućama klanjalo, a sada se po vlaški Bog moli; ko je mogao svoju kuću otkupiti, taj se je u nju povratio; mnogi, pak, i danas ostali su bez njih, koje on svojim momcima pokloni; tom prigodom, u ime otkupljevine kućne, uzme 700 kesa.

Osim nebrojenih dacija, harač od djeteta pa do starca, s glave na glavu 6 pleta, tj. 22 groša, a u ostaloj Bosni 16 groša, sveudamiju gradeći svaki dan po jednog

radina kuća valja da mu daje besplatno. Kad ide na vojsku protiv Brđanima i Crnogorcima, što svake godine biva, kršćani o svome trošku i hljebu valja da prednjače, i tako uvijek dobiva taruć raju, da mu je manje dindušmana. Kad se vrati s boja, onda razreže opet na raju svoj trud i trošak. Za vrijeme njegovog vladanja otselilo se je iz Hercegovine u donju Bosnu preko 10.000 duša, a poginulo je u ratu i od nasilja do 2.000; ali za ovo on neće ništa da zna, već, na priliku, ako je bilo u jednom selu 20 kuća, te je polovina otselilo, to ostavša polovina za sve mora plaćati. Car i njegov divan za sve ovo znade, kanoti i zato da je Ali-paša protivnik svake nove reforme, ali ga dragovoljno trpe. Ali-paša znade im svoje laži u kučine zamotati, laž im za istinu prodati. On kazuje da sveudiljni rat prisiljen je voditi s Crnogorcima i Brđanima, i da tako ne radi, davno bi car izgubio Hercegovinu; zato svake godine vojsku diže, tobože da mu neprijatelji prijete, ode do međe, popali žita i zaplijeni čitava krda ovaca, nekoliko čobanskih glava odrubi, te se slavodobitan vraća u Mostar, a Crnogoraca i Brđana ni vidio nije, već sve svoju raju žalosnu.

Tri sina imade, od kojih onaj najgori, u znak svoga izdajstva na Dobrinji, postao je paša, te se sad imenuje hafiz-paša, i on gotovo sad od nekog vremena upravlja sam. Bojati se je, da po smrti očevoj on ne ostane vezirom na Hercegovini, a želja je općenita da se Hercegovina i Bosna opet združe pod jednim vezirom, budući da je zemlja uboga, i bez žita iz Bosne ne bi ni pô godine mogla biti, đumruci su veliki, zato svake skoro godine umiru tamo ljudi od glada. Kad bi se sjedinile, onda bi se žito slobodno, bez đumruka, prenosilo, a osim toga, lakše bi bilo raji jednog vezira nego li dva uzdržavati, i manje kavaza plaćati.

(»Zemljopis i povjestnica Bosne« s. 1—67.)

I

(Ljudevitu Gaju)

Svake časti i hvale predostojni!

Ne pišem onome samo koji je, kako svoj učenoj Evropi, učeno poznat, tako i meni, nego onome koji mi je u istoj osobi poznat, budući da smo se vidjeli u *Kamencu* mjeseca listopada, kog od uzroka i jesam tako dobro upućen ono što prosim, da ću i dobiti. Ne sumnjam ja da vi ne znate kako je mučno list dobiti iz one naše doljene Ilirije (Bosne), kamo li novce na volju kad bi htio; gdje oni okrutnici zapovijedaju, što je uzrokom da ja neobičnim putom želim se preporučiti zbog »*Novina narodnih*« dojduće godine 1839, za koje novce koji dan poslati budem, budući da ih svaki dan čekam, s kojim čekanjem ne bih rad bio da zakasnim i tako »Novina« ne dobijem s »Danicom«, »dadnem vremenu pleće, koje mene neće«. Novine ove molim meni pošiljati pod naslovom slijedećim: Mnogo častnom gospodinu F. Frani Ivanu Jukiću, R. S. O. F. Bogoslovja treće godine slušatelju u Vesprim. Osim toga, molim da mi ove dolje podpisane pjesme u »Danicu« postavite, s otom, pako, opaskom da prvu metnete u broj drugi, drugu u peti i tako ostale po dvije preskočivši. Ove pjesme samo su počeci mali moje velike narodne ljubavi, s kojim bih želio i druge moje Iliro-Bošnjake buditi i s »Danicom« rano popjevati! Da se združimo što prije možemo!« I među narode brojiti se smjednemo.

(Slijede pjesme)

Vesprim 1838.

Frano Ivan Jukić
Ilir iz Bosne

II

(Ljudevitu Gaju)

Ljubezni prijatelju!

Dosta mi je pomučno da vas moram u poslova vaših s ovo malo riječi smetati, al je to meni potreba i zato oproštenju dajte mjesta! Polgodnim tečajem »Novina« koncu tekućem rad sam da i dojdućih budem dionik, ali su još novci u Bosni! Česa radi molim, da do listopada ustrpljivi budete, prije da dobijem mučno je, jer tamo — kako znate — nije pošte, a o dileţancu sanjat se ne smije! Tad pako, najsigurnije po prelasku naših klerika na ove strane primim i pošaljem »svakom svoje« ispunim. Natpis ostane kako i prija. Druge nemanje važnosti... Ovdje jedan pl. Gos. Serbljin imadući svoja »dobra« u varmeđi ungvarskoj mnogo me je, koliko usmeno toliko i pismeno molio, da vam pišem da izvolite ovamo poslati do tri egzemplara: Palma quam Dugonics itd., i kako on veli, da najviše Popović, munkačko-ungvarski biskup, želi imati; to bi najbolje opremili: da u novine moje utisnete triput po jedan egzemplar. Ja sam imao jedan istisak tog sastavka, nego poslije mnogih prepisa darovao sam jednomu trgovcu Serbljinu, budući da od njeg list i »Novine« Pavlovića dobivam, a ja više ne potrebujem, jer što rukopisa imadem i napamet vendar znadem.

Treća od te molbe različnija: Jedno djelce naumio sam izdati na vašoj tiskarnici ove godine, akoprem i na svarhi pod imenom: »Prepovjesti« ilti Događaji razni i veleugodni; djelo sadržavaće 20 različitih događaja stranom romantičeskog, a stranom povjestnog zavjetka al' izvornog; 13—15 močala; već je gotovo, samo valja ga prepisati i do vas poslati, al u ovome zadnjem jest prepona što ne znam kako ću to opremit! Ja ne dvojim da

vi bolje toj stvari lijeka znali prepisati i meni ga priopćiti da ovih vakacija knjigu prepisavši do vas ja pošaljem i da preplaćenje samo trajati može do prosinca, kada želim da svjetlost mogne vidjeti. Drugo ništa nego očekujući u toj stvari bolje od vas sovjet ostajem *ilirski* a po tom i *vaš* prijatelj na vječnost!

u Vesprimu, 22 lipnja 1839 Fr. Frano Ivan Jukić
treće godine bogoslovac

III

(fra Boni Perišiću)

Dragi prijatelju!

Kamo sreće da bih vam mogao željno odgovoriti. »Sloga« naša vidi se da natrag popuzaje, prijašnji nje ljubitelji vide se oleđeni?! Križanac, vidi se da najmanje za nju mari; on bi mogao kod starješina stvar dokončati, ali kad neće, usilovat ga ne mogu. Toliko sam mu puta govorio, dapače i molio ga, ali bi zaludu, ispočetka sve obećavaše, a sad samo šuti kad mu od toga šta spomenem; može biti da ga je od tog kogod odvratio?! . . .

I to je sloge stališ!?

Taki su ti obično Bošnjaci, dok još malo kaurske pameti imadu, ad omnia utilia sunt promptissimi, ali se proh dolor *kvasom* bosanskim pokvare, i pravi Bošnjaci postanu. Sadzasad eto vidite da ne može ništa biti, a odsele dogovaraćemo se.

Od pisama ni uspomene, ele ne žalite se. Drugo ništa već ostajem zdravo i veselo, što tebi i tvom drugu Pavi želim.

Travnja 27, u Fojnici 1841. Prijatelj Jukić

IV

(fra Boni Perišiću)

Dragi prijatelju!

Kad sam skoro vašu knjigu primio, mislio sam da vam na nju nikad više neću moći odgovoriti. Bolest prevelika za sedam dana poklopi sa mnom na postelju, za to vrijeme niti sam mogao zalogaja izjesti ni zaspati. Sama božija dobrota i prijatelja molitve evo me opet digoše te pomalo počimljem hodati.

Premda ruka trepi, ipak ne mogoh se ustegnuti da vam štogod ovom prilikom ne javim. U Zagrebu bivši za 6 dana svaki sam dan s Gajem bio, koji mi najviše preporučivaše u ime narodnih pjesama, i s njim sam se pogodio za štampanje prve knjige što sam sakupio pjesama, a tu ću još ove godine poslati u Zagreb. Brate dragi, nastojte zajedno s Pavom te mi pjesama sakupljajte, to nam je jedino blago koga nam Turci ne mogoše uzeti. Ako ste koju prepisali, pošaljite mi što prija. — Od Zagreba bolje je da vam ništa ne pišem, budući da u malo riječi ne da se izraziti ovo napredovanje *ilirstva;* tamo je sve po ilirski! Knjige sve udami nove za novim, ljepše za ljepšim izlaze, ali pustih novaca kod žalosnog Bošnjaka nema da ih kupuje; akobogda te ono društvo što smo naumili, zavedemo, nastojaćemo ih pokupovati.

Karti za igranje mađarskih nema u ilirskoj za prodavanje, već ima ilirskih, koje nisam mogao kupiti, jer ni sam u njih ne znadoh ništa, a i vi bi toliko znali. Stvari donešene ovako koštaju — periš (penicillum) 2 plete. Karte obadvoje — pleta 1 i po, jedna kefica 5 kr. sr., jezika čistilo 5 kr. sr., biva sve 4 plete; a vi ste meni dali 6, daklen dobićete još 2 od fra Grge iz Kupresa, komu ja uime te stvari već sam pisao. Numizmatiku rekoše mi u

Zagrebu da se samo u Pešti može kupiti — Primitias quas habere infirmitas prepedivit naniturus Deo protegente festo omnium Sanctorum hic loci — i da ste mi zdravo, pozdravite mi Pavu.

U Fojnici 26. listopada 1842. vaš prijatelj Jukić

V

(Stanku Vrazu)

U Fojnici, 4 prosinca 1842.

Prijatelju i znanče Stanko!

Između najvećih darova božjih jest pismo! To sam ja mnogo puta čuo od pametnih ljudi, pak evo sad i sam priviđam rečenih istinu! Prije tri mjeseca lično upoznasmo se, ali se brzo rastadosmo tijelom, ali ne dušom, koja svoju naklonost prijatelju ne mogući drugim putom izjaviti, ovim izvrsnim Svemogućeg darom, s nekoliko pismena nastoji nadoknaditi! Prijatelju mili, vrativši se kući zastanem vašu poslanicu na me još lično nepoznatog upravljenu, u kojoj i mene pozivate u Vaše kolo, da umne svoje proizvode tamo šaljem gdje su braća jur u kolo se uhvatila. To vi meni i naustice spominjaste. Lijepa stvar, al nikad ja vam ne spomenuh da ja te sposobnosti nemam, zato da se bojim u ono kolo stupiti u kome su najodličnija imena ilirskih književnika upisana? Vi se tog ne spominjete koga se ja najviše bojim! Što daklen mene uslobodi? Ne drugo, brate slatki, nego jedina ljubav prama narodnosti našoj, u mlađanim mojim prsima još otprije probudi i u meni iskru kojom razžežen stupih u krug onih koji s umnima proizvodima nastoje braći u pomoć priteći. Ljubav ta tolika jaka bijaše, da na sposobnosti moje nit opoza imati ne mogadijah! I to je, mislim, i vami povod

vidioni bio da mene i usmeno i pismeno pozovete u kolo razumije se ilirsko, u djelo periodičko koje ste izdavati nastavili izdavši proglasa i na drugu knjigu. Ljubav otprije spomenuta ne da mi uskratiti vašoj želji, već evo usiluje me obećat vam, utoliko s mojim sastavcima priteći ukoliko umne sile, okolostanja mjesta i vremena dopustiti budnu.

Pišete mi da bi vam najdraže bilo da vam pišem što narod pripovijeda o Marku Kraljeviću? A to mi je još najlašnje, budući da su još neizbrojene pjesme u narodu o njemu, a izvan toga i najmanje dijete, na razum koje je prišlo, zna ti o Kraljeviću Marku tolike i tolike pripovijetke širiti. Koja sam, pako, ja o Kraljeviću Marku od djetinjstva čuo, čuti ćete i vi sad od mene, pripovijedajućeg čisto prosto, tj. onako kako sam ja čuo, nemajući obzira ni na kakvo tiskano izvješće o njemu, nit na pjesme narodne, nit na druga izvješća istorička.

Eto, prijatelju, ukratko, šta se pripovijeda kod nas o Marku Kraljeviću, koga u nas obično svi prosti ljudi za živa drže da stoji negdje pod zemljom i da sve više izlazi prema svijetu i njegovom se došašću nadaju kao čivuti Mojsiji. I da si mi zdravo.

Tvoj znanac i prijatelj

Iv. F. Jukić

Pozdravite mi g. Gaja, nek mi deset istisaka pošalje od knjige »Pogled u Bosnu«, zatim »Danice« svezane od godine 1838. Vi, pak, tome pridružite Šafarikovo drugo izdanje »Slowanski Narodopis« s mapom i »Bačku vilu« godine 1842 i 1843, te sve pošaljite u Novu Gradišku na kapelana Petka. Pozdravite mi Seljana. U ime novaca za njegov »Zemljopis«, koga naskoro očekujem, kažite mu da mu odmah novaca neću moći poslati za obje strane,

budući da treba vremena tome dok ja pokupim novce od prenumeranata. A to će moja briga biti da mu ništa ne pogine, samo ako njegov rukopis ne poplavi zimus u Budimu Dunaj etc..... Putopis moj ovogodišnji poslaću za »Magazin Dalmatinski« god. 1843. a u »Kolo« poslat ću vam jedan sastanak podulji: »Književestvo bosansko«. Pišite mi u ime inquisicie kralj. komis. Šiškovića i je li Gaj kupio u Karlovcu tipografiju Pretnerovu? Drugo ništa već pozdravite mi Babukića, Kukuljevića Ivana i ostale djelom Ilire.

1) Usporediti s pričom ovom povjest o kralju Matijašu (vidi Kolo I. str. 136—137), izvan toga usporedi članak o Kraljeviću Marku što je tiskan u njem. časopisu »Iris« 1627, br. 76—77, a prevod od istog članka nalazi se u »Zorici« (Budim, 1827). I u srpskom djelu zvanom »Sveslavlje« (Budim, 1831) nalazi se opis života Kraljevića Marka od str. 87—100.

VI

(Stanku Vrazu)

Prijatelju i znanče, mili Stanko!

U Sutiskoj, 22 rujna 1843.

Promissum cadit in debitum, to je istina, ali oprostite gospodine! Lani usmeno obećah vam poslati sastavka »O bukvici bosanskoj« pak eto još ga ne šaljem što iz kojekakvih uzroka, a taj je poglaviti: što svega pramaljeća i ljeta kod kuće ne bijah, već sve na putu; dvaput išao sam do međe hrvatske i slavonske, i kad već naumih moje putopise i bukvicu u red postaviti za poslati vama u »Kolo«, opet premjestiše me iz Fojnice ovamo, gdje ću se baviti za jedan mjesec dana i tada, nadam se, povra-

tivši se kući, da ću vam moći obadva sastavka poslati za »Kolo«. . . Primio sam vaš listić s »Bačkom vilom« II knj. i »Kolo« II knj. i to preko gosp. Peteka, na čemu ne mogu vam zafaliti, kako bi se htjelo kao prijatelju dovoljno.

Dragi gospodine! Ja se vrlo smućujem što sve žalosne glasove ticajuće se naše narodnosti iz tih vaših strana dobivam; tako poslije ukinuća slavnog imena ilirskoga čujem neko nesoglasje tude među vami vladati. Daj Bože da ne bude istina! — Skoroteča prestade, »Bačka vila« prestade, »Pčela sèrbska« zabrani se, a od vašeg »Kola« ni glasa ni traga ne vidim i ne čujem, što se veoma bojim da se i ono nije zasad razvrglo — izlaziti prestalo?! Kad bih znao da će ove godine izaći na svjetlo, mogao bih vam odavle koju pripovijetku poslati! — Molim vas što prije obznanite me, da se uzalud ne trudim, ako »Kolo« više ne živi.

Kod nas ovdje da nema pometanije, moglo bi se koješta i raditi i preporoditi u književstvu našemu, jer i mladića vatrenih i staraca pametnih mnogo brojimo Ilira koji žele ujedno raditi u književstvu, ali sad ova vremena pometaju. Mi se ovdje te misli nalazimo, da ćemo rječnik i slovnicu ilirsku sastaviti. Svaki će nas po jedno pisme uzeti i riječi brez pomoći slovara kupiti. Kad pak to dogotovljeno bude, onda će se stoprom u slovare sve zavirivati da nije koja riječ ostala. Jedan između najglasovitijih domorodaca primio se je toga posla da slovnicu bosansku sastavi. Zato molio me je da mu sljedeće slovnice dobavim, koje ne znajući drugim putem dobaviti, oslanjam se na vas i nadam se da ću biti uslišan: najbolju česku, rusku i poljsku, razumi najbolju koja je kog Čeha, Rusa i Poljaka etapica (?), ako će biti i njemačkim jezikom pisana, zatim Babukića u Beču od Frölicha izdanu i Dobrovskoga Institutiones lignuae slawicae dialecti ve-

teris. Te mi sve knjige što prije, molim vas, nabavite, a harča ne štedite niti na cijenu gledajte, te knjige zajedno sa Šafarikovim »Narodopisom« pošaljite na Peteka, preko koga i novce primićete. Lani bila je oglašena u »Danici« Geografija bugarskim narječjem da će od Bogojeva tiskati se u Budimu. Ako je izašla, i nju mi nabavite i spomenutim putem pošaljite. Ako li će stoprom izaći, a vi mjesto mene pretplatite.

Jošt zimus učinio sam kontrakt — pogodbu s tipografom spljetskim Oliveti, da dobavi nova pismena, da ću kod njega tiskati dva djela, što on dobavivši, poslao sam »Razlike duhovne piesme«, rukopis prošastog stoljeća, i nadam se da će do idućeg mjeseca biti gotovo. Ali sad za drugo djelo brinem se! »Narodne ilirske piesme koje se pievaju po Bosni« već sam I. knjigu od 10 tabaka datirao pak bojim se da u Zagrebu radi naslova »ilirske« neće moći izaći. U tom slučaju tiskao bih ih u Spljetu, a to bi mi žao bilo da ovako blago mimoiđe Gajevu tiskarnicu, Zagreb grad. U tom mislim da me razumijete? A u Spljet poslao bih »Različite pripovietke«. O tom želim i molim vas kano prijatelja da me obavijestite prvom prigodom. Zatim pišite mi, kako će svršiti tolike parbe s Mađarima, Turopoljcima i nadrimađarima. Hoće li naša narodnost održati se ili će može biti neprijateljskoj zlobi ustupiti? Jer već vidim da je blago naše ime slavjansko postalo trn u očima inostrancima!. . . I ovi nas se boje, ako procvatemo u narodnom životu.

Drugo ništa već pozdravite mi Gaja, Babukića Kukuljevića Ivana i sve ostale rodoljube. Vam pako srčani prijatelj sreću i zdravlje iz srca želi.

I. Frano Jukić

VII

(Stanku Vrazu)

Moj prijatelju Stanko!

U Sutisci, 28 studenog 1843.

Tandem aliquando, eto vam želju ispunjavam šaljući: »Bos. Književstvo«, u kome nahodi se toli željna ilirska azbuka! Eto vam po isti način i moja putovanja, zatim od Stazića 2 pjesme. Ja šaljem, a vaša briga nek bude u »Kolu« sve trome naći mjesta. Putovanja u hitnji budući su pisana, zato nisam imao vremena ni purizirati, očistiti. Zato ako bude koja besjeda koja bi smisao pometala, imaćete ljubav ispraviti. Za Stazića pjesme imam dopuštenje da se u »Kolu« mogu tiskati. Molim vas, nađite im mjesta! Uz ovo šaljem vam jedan rukopis srmski, koji od druge važnosti neće vam moći biti izvan da očima osvjedočite se što je i kako je!? Uz ovo šaljem jednu poslanicu gosp. Babukiću u ime profesora jedne knjige. Da on ne bi bio kod kuće, otvorite vi i onako opravite kao što u njoj piše. . . Skoro sam vaš jedan listić i brez data primio, u kome izgovarate se, da baš sasvim ne šutite. Bog vas čuo! Nemojte ni otsele, koliko je moguće. »Kolo« ako niste poslali, a vi mi pošaljite III knj. preko Peteka.

Pisao sam vam u rujnu u ime gramatika slavenskih i još kojekakvih knjiga i stvari, ne znam jeste li primili? I otsele preko Peteka šaljite vaša pisma. Skoro sam primio objavljenje na »Dalmatinsku zoru«, pak se sad mislim je li vrijedno da se pretplatim na nju dok pravopis neki po svojoj pameti kuje, ali će ga nakovati, košto su i drugi, koji slogom nisu dihali. Ja se, hvala Bogu, zdravo nahodim, premda ne toliko mirno radi uzgona koje među sveštenstvom vlada. Pišite vi meni kako se sad tamo vlada, koji vjetar puše — sloge? jedinstva?

Šta je ono Ljubački Rukavina sc svojim Duplikacijama naumio? Zar i on nešto novoga hoće?!

Pozdravite: Gaja, Babukića, Kukuljevića Ivana, Seljana i ostale Iliroslave, osobito vas grleći jesam.

Frano Jukić

VIII

(Ljudevitu Gaju)

Gospodinu Ljudevitu Gaju pozdrav!

Časni prijatelju!

S nekoliko riječi dolazim vas moliti u ime nekojih stvari, od ovih najglavnije: da sam još ove godine naumio u vašoj tiskarnici izdati »Narodne Ilirske pjesme, koje se pievaju po Bosni. Knjige I itd.« po meni sabrane, ali što mi brigu zadaje, to je je li moći, gledajući na okolnosti sadašnjeg vremena, pod tim naslovom: *Ilirske* izdati tudi? Ja bo sam nakanio uprav pod *tim*, a ne pod drugim naslovom, a to u vašoj tiskarnici izdati!

Gospodine, nemojte propustiti, ne odgovorivši mi što prija, da se znadem vladati! Moj adres: Ocu Fra Ivanu Jukiću u Sutisku per adresse des Herrn Sabbas Nikolics, Brod. Drugo vam nemam šta pisati što bi vam novog bilo, izvan da se, osim narodnih pjesama, i drugim djelom zabavljam: »Plandovanja«, od kog kanim prvu svesku još ove godine izdati; u njoj će doći: pripovijetke, smješice i zagonetke. Ovdje priklopljene dvije pjesme da im u »Danici« prvom zgodom mjesta udostojite.

S ovim ostajem zdravo i veselo, što i vama vječni podijelio! P. S. Molim vas izručite pozdrav Babukiću, Vrazu i ostalim pravim Ilirom.

U Sutisci, 2 ožujka 1844.

Sluga pokorni
I. F. Jukić

IX

(Stanku Vrazu)

Prijatelju i znanče, mili moj Stanko!

u Sutisci, 1 lipnja 1844.

U vas se opet pojavilo pramaljeće — narodni život i književstvo poslije kratke zime prestanka opet se probudi. Neka, neka ne izađe neprijateljima za rukom koji scijeniše da po ukinuću imena ilirskog moći će slogu i književstvo ilirsko ukinuti. Vrlo su se prevarili! Iz sljedeće poslanice vidićete, da i ja krasnog proljeća dionikom biti želim. Ali u ovoj zabitnoj strani živeći sva po meni ne mogu opraviti, potreba mi je od prijateljske pomoći. Za to na vas i gospodina Babukića usuđujem se obratiti, tj. evo šaljem za tisak »Plandovanja zabavna«, oglas i poziv, kako ovdje priklopljen stoji, metnite u »Danicu« odmah, a djelo, tj. rukopis, pod cenzuru. Dok bude cenzurirato, nadam se da će prispjeti nekoliko i prenumeranata. Dok vidite da prispjevši prenumeranti i novci polovinu troška mognu platiti, odmah je predajte pod tisak ol Gajev ol Zupanov, sve je isto. Da, pako, za dugo vremena ne bi dovoljni broj novaca prispio a tiskar na veresiju ne bi htio pristati, onda uzmite novaca (n. b. ako ima) od g. Babukića od prodanih mojih knjiga »Razlike piesme« itd. Knjige format neka bude u 16., a karta od prilike onaka na kojoj se »Narodne novine« tiskaju. Da bi pak vidjeli od potrebe da je nekoliko istisaka na velinu tiskati, ondak slobodno u mome za »Danicu« oglasu javite, da ko želi na velinu, može imati jedan komad po trideset kr. sr. — 200 (stotine) istisaka više nek bude utišteno neg prenumeranata prispije do sverhe rujna. Imena, pako, na koncu knjige činite tiskati. Da to kako valja izađe, ja se kao na prijatelja slobodno oslanjam da ćete brigu imati, osobito porad tipografičkih pogrešaka, kojih što je moguće

da manje bude, nastojte da gospodin Babukić, kome ovo pismo pročitajte, nek nastoji: u kupljenju i primanju prenumeranata, kako također i u raspošiljanju svojim sabirateljima rečenih knjiga. To breme da će na se gosp. Babukić primiti od svog prijatelja, ne sumnjam.

»Narodopis« Šafarikov, kog je Petek jednome fratru u Bosnu idućem dao, još ga nisam primio, jer mu je sanduk negdje na putu ostao pa i u njemu »Narodopis«. Međuto nadam se da ću ga uskoro primiti. Cijena kolika bude, nek vam je plati g. Babukić, ako ima kod sebe mojih novaca od rasprodanih knjiga. Nastojte mi preko Dubrovskoga dobaviti djelo Venelinovo »Drevnij i ninješni Bugari«. Babukiću javite da sam primio »Dramatička pokušenja« i nek se naplati od rečenih knjiga. Nek mi, pak, nadalje istim putom preko Peteka sljedeće pošalje: 10 komada »Bogoljubnost svetkovinah B. D. Marie«; 5 komada »Zbirka domorodnih pjesama« od Ljud. Vukotinovića i Drag. Rakovca, i to od drugog izdanja »Štitonošu« od Vukotinovića, 1 »Domorodne pripovjesti« od D. Jarnićeve; 1 »Iskra« od Havličeka; 1 »Zvekana«. Zatim nek mjesto mene pretplati na »Bugarskoga krajobraz od Serbie« jedan komad, na »Antologiu« Pocića 1 kom.; na »Duh kèrstjanski« od Ročia 1 komad. Sve ovo, kako spomenuh, nek pošalje na Peteka sa računom od ovih mojih kupljenih i onih mojih prodanih knjiga. To ga svesrdno molim.

»Kola« treće knjige još nisam imao! Iz oglasa uvidih, da ona od Kraljevića Marka koja vam pisah, niste metnuli u »Kolo«. Može biti da vam se ne dopada?? Iz oglasa na 4 knjigu opazih moje »Putovanje po Hercegovini«. Ja vama takvog članka nisam poslao već »Putovanje po Bosni«. Mislim, dakle, da ste taj članak uzeli iz »Danice« god. 1841, ol iz Magazina god. 1842. Ako je, dakle, tako te ste moj sastavak udostojili preštampati, onda ću Vam poslati za »Kola« 5. knjigu »Opisanje Hercegovine« koje je u

Magazinu Dalmatinskome bilo godine 1842. tiskano i koje ću ja za »Kolo« bolje urediti i popraviti. Dakle javite mi!

Ove godine dobio sam povjerenje kod ovdašnjih nekih franciskanskih starješina te su mi arhiva gdjekoja u ruke predali, da, što je za me, mogu izvaditi. Između ostalih prepisao sam ex originali Matije kralja ungarskoga latinski dekret od god. 1481 u Zagrebu njegovom rukom potpisan, tičući se dvaju manastira, koje su Mlečani od fratara u Dalmaciji oteli. Drugo: »Proclamaciu« na narod bosanski da se protiv Turcima podignu pisan 1737 i Friderika vojvode saksonskoga Cezarovu pridružen, in originali obadvoje. A ćirilskim slovima pisano, treće, »Molitva sv. Ivana Kapistrana protiva Turcim bijući se na Biogradu god. 1456«. Četvrto jednu diplomu posljednjeg kralja bosanskog Stjepana Tomaševića, pisano u našem stojnom mjestu Bobovcu 1461 rujna 18. gdje svome stricu Radivoju Jablanoviću posjedovanja daje itd. Obadva pisma pisana su bosanskom ćirilicom na čistome jeziku bosanskome, ali pusto nisu u originalu niti se ne može znati gdje se original nahodi! Ovo zasad vama samo napominjem, niti treba da tome štogod javno napominjete, budući da bi mi put pripriječili da više ne mognem podobnih dokumenta imati za prepisati, koje mi se ni sad ne bi dale kad bi znali da će se tiskati, ili javno o njima govoriti. — Međuto imajte ustrpljenje, i kad sve arhive potanko prividim, onda ću sva tiskom na svijet objaviti!

Pisao sam gosp. Gaju i ime »Narodnih pjesama« koje namjeravam ovoga ljeta izdati u prvoj svesci: »da li je slobodno u Zagrebu tiskati pod imenom ilirske«, — pa mi još nije otpisao, može biti da nije moga pisma primio? To mu napomenite i javite mi kako se imadem vladati: bi li ih u Splitu pod tim imenom dao tiskati kada u Zagrebu ne bi mogle prodrti pod imenom ilirske?

I da ste mi zdravo! Pozdravite domorodce: Gaja, Babukića, Kukuljevića i ostale ko upita.

Vaš prijatelj i znanac

I. Frano Jukić

X

(fra Boni Perišiću)

Prijatelju dragi!

Imajući prigodu, nisam mogao propustiti ne javivši se mome znancu i prijatelju, kome, pored dalečine, od toliko vremena ništa ne pisah.

Križancu fra Petru bio sam preporučio, da vam 5 knjiga Vicića »Pjesama« pošalje, da ih ako mognete uputite po cvanciku; ako ste, dakle, primili, možete i Loziću jednu na Kupres poslati, a Čuji ja sam poslao. Skoro razumjeh da je Čujić svoje djelo za štampu poslao u Zagreb; ako je poslao na Gaja, doista morate mu javiti, da će mučno biti štampano, jer Gaj rijetko da je kod kuće, a i kad je kod kuće, on ne otvara takvih knjiga, već njegov faktor u tipografiji, a ovaj za to malo mari, već se ima Babukiću preporučiti ako se hoće štogod štampati u Zagrebu. Ja sam prije nekoliko dana otpravio na štampu u Zagreb moje djelo »Plandovanja zabavna«, prvi svezak, cijena mu je cvancika, biće prenumerancija, i vaše ću ime metnuti. Naskoro ću i na »Narodne pjesme« dati proglas, prva knjiga koštaće dvije cvancike. Ovih dana jedan sekular molio me je da preštampam fra Marijana Lekušića »Bogoljubna razmišljanja M. L. 1730«. Budući da je on vas trošak svojevoljno obećao, zato sam ja na se to teško i dragovoljno dočekao, i ako me ne prevari, knjiga će još ove godine biti preštampana novim pravopisom.

Uime »Narodnih pjesama« toliko sam vam već puta preporučivao, da na vas nije kakav letarg naskočio pa za ništa ne marite. Ta ako nas je dugotrajna smutnja nekoliko smela, opet nemamo se dosta spustiti. Koliko okolnosti dopuštaju toliko se i trudimo; ne ugasujmo duha, i to će biti i proći: post nubila phoebus. Nastojte, dakle, prepisivati narodne pjesme, i ako koju imate, pošaljite mi odmah, jer ću odmah i drugu iliti dio slati u štampu. Glavni uzrok dosad što nisu bile otštampane taj je što sam želio da izađu pod imenom »ilirske«. Sad će, pako, pod imenom »bosanske« izaći.

U Sutisci 1844, lipnja 24. Vaš prijatelj

I. F. Jukić

XI

(Stanku Vrazu)

Pozdrav Stanku Vrazu!

»Plandovanja zabavna«

Prije dva mjeseca poslao sam preko gosp. Peteka na vas moj rukopis, da ga davši na cenzuru proglasite u »Danici« u ime prenumeranata, pa eto dosad nikakvog glasa ni traga nema!? Ništa nemanje, eto, opet usuđujem se na vas i gosp. Babukića obratiti, šaljući vam drugi rukopis — »Narodne pjesme« — i uz njega proglas, koga odmah dok primite činite tiskati u »Danici«, a djelo predajte cenzuri. Eto šaljem pismo na gosp. Gaja u ime troška i s njime se razumite. Ako on na veresiju ne htjedne tiskati to prvo djelo, ondak činite po glasu poziva, tj. čekajte na novce od skupitelja, pa ga onda i predajte

u tiskarnu. Ja se u vas i gosp. Babukića uzdam da ćete me poslužiti i to djelo nastojati da se čisto osobito od tipografičkih pogrešaka izda na svjetlo.

Primio sam poslane knjige »Čestopis« i »Narodopis slovenski«; ali čudim se da još moje knjige od Stazića, koji ih je preko Rijeke na Vranyzanya poslao još nisu u Zagreb došle?! Ja sam skoro opet pisao Staziću u ime toga posla. — »Kola« III još primio nisam. Od knjiga pošaljite mi još jednu Ročievu knjigu na finijem papiru u toku lijepo svezane, 2 od Lalićeve »Likarie«. Poslao bih vam koji sastavak za »Kolo«, ali ne znam hoćete li ga ove godine moći izdati? Drugo ništa već da ste mi zdravo.

Pozdravite Babukića i sve domorodce.

U Sutisci, 31 kolovoza 1844. I. Frano Jukić

Veličina iliti format neka bude kao u vašoj zbirci. Broj, pako, egzemplara jedna hiljada, mislim da će dosta biti. Međuto, vladajte se po broju prenumeranata. Da priteče 300 komada, dosta će biti.

XII

(Ljudevitu Gaju)

Mili prijatelju!

Prije dvije godine, kad sam kod Vas u Zagrebu bio, najviše ste mi preporučivali: sabiranje narodnih pjesama. Ja truda nisam štedio, skupih množinu narodnih pjesama, al se sada u smetnji nađoh, ne imajući troška za izdati ih što prije. U ime dakle toga uzroka ovo nekoliko riječi pišem vam, da taj prvi dio, koga ovom prigodom šaljem na gosp. St. Vraza, imadnete ljubav tiskati u vašoj tiskarni o vašem trošku dok novci za knjige ne dođu, iz kojih će

se ta *veresija* isplatiti potpuno. Ako dakle tu ljubav ne odrečete mi, ondak ju priopćite gosp. St. Vrazu, da rukopis izruči tiskarni, ne čekajući prenumerante. Ovo dok vas molim izručujući se vašoj ljubavi jesam

U Sutisci, 31 kolovoza 1844. I. Frano Jukić

XIII

(Stanku Vrazu)

Mili moj Stanko!

Od mnogo vremena iščekivao sam od vašeg prijateljstva kakav mu god odgovor u ime mojih djela »Plandovanja zabavna« i »Narodne pjesme«, koje sam vam tu ljetos poslao, ne bi li se po koji god način moglo tiskati. Pa evo do danas ni glasa ni traga, ni jednog slova od vas ne imadoh, što mi je doista za veliko začuđenje. I brinem se osobito za drugo djelo »Narodne pjesme«, koje sam pod recepis poslao, je li Vam došlo? Ja sam u poslanici tome rukopisu: Narodne pjesme bio javio vami, ne će li g. Gaj te pjesme na svoj trošak izdati. Međuto, sad vas iznova molim da mi otpišete preko gosp. Peteka: mogu li se moja djela tude pomoću prenumeracije izdati oli ne? Da se mogu vladati: ako bi mogla, a to, molim vas, oglasite u »Danici«.

Za čudo mi je da po isti način što »Kolo« 4. k. ne izlazi zajedno, i scijenim da i tome trošak ima biti uzrok, radi šta morala bi Matica to breme na se uzeti! Eto vam šaljem nekoliko imena, koje ćete uvrstiti među prenumerante vašijeh »Gusala i tambura«. Za novce vi se nećete ni najmanje brinuti! To će moja biti briga prvom prigodom na gosp. Peteka poslati. Imena jesu:

O. Križanac Petar u Fojnici,
O. Franković Franjo u Fojnici,
O. Vladić Anto u Fojnici,
O. Jukić Frano u Fojnici,
O. Vincetić Franjo u Sutiskoj,
O. Josić Blaž u Sutiskoj,
O. Krainović Bariša u Sutiskoj,
O. Perišić Bono, župnik u Rami,
O. Juričević Andrija, župnik u Rakitnom,
O. Martić Ljubomir u Kreševu.

(po jedan istisak)

Drugo ništa već da ste mi zdravo!

Znanac i prijatelj

U Fojnici, 12 siječnja 1845. I. F. Jukić

XIV

(Stanku Vrazu)

Časni prijatelju!

Ja vas a vi mene pravedno možemo jedan drugoga kriviti i koriti poradi ljenosti i nemarnosti: što od toliko vremena jedan drugome ne pišemo!? Pokora nek nam je obadvojici: unapredak češće se pismeno pregovarati.

Istom sada vam izjavljujem moju radost što ste postali tajnikom Matice, Bog vas na dulje vremena u toj časti a u dobru zdravlju poživio na korist ilirske književnosti!!. . . Ovom prigodom po isti način javljam vam da mi je preko načina drago što je vaše »Kolo« opet oživilo, te je 4 knjiga izašla! Ja mislim da i mojih sastavaka u njoj imade i, ako Bog da, biće i unapredak; možete se

od moje ljubavi prama vami i slogi ilirskoj slobodno nadati i nasloniti — da ću vaš jaki pomagač biti, što se rađe tiče: u mene dosta članaka blizu dovršenih ima, koje sve redom slaću vam za »Kolo«. Najpred ću vam poslati »Književnost dubrovačka«, zatim »Dalmatinska i Slavonska«. Članci ovi gotovi su, samo treba načisto prepisati. Jedino, pako, molim vas da me obznanite, kako će to »Kolo« i koliko knjiga na godinu izlaziti? Da se ja znam vladati.

Dosad mi je g. Babukić, na moje narudžbe, knjige dobavljao i slao, otsele, pako, moliću vas, da vi tu ljubav učinite i meni unapredak knjige šaljete, i to sve u Brod na gosp. I. A. Brlića, a odanle će mi sigurno dolaziti; novce, pako, primaćete preko istog Brlića, to vas svesrdno kano prijatelja molim! — Dakle, ova uprava nek vam služi uvijek: od pučkih knjiga uvijek mi po deset istisaka šaljite, a od učenih djela po jedan istisak i to dok izađu, ne čekajte da vam ja pišem, već slobodno šaljite u Brod na gosp. Brlića. — Sad, pako, nastojte mi što prije poslati 1 kom. »Kola« 4. knjigu. Ako bi, pako, imali knjigu prvu, drugu, treću, to mi pošaljite, osim prve spomenute, još dva egzemplara od sve četiri knjige; 5 kom. drugog djela Gundulića, jedan komad *Osmana* i 1 kom. drugog djela činite napose lijepo svezati za me i poslati mi; 1 kom. crnogor. vladike: Gorski vijenac; 20 kom. Obradovića *Basne*, latinskim pismenima; 3 kom. Ilića: Narodni slav. običaji; 1 kom. История восточно славенскогъ богослужения od Stojačkovića; 1 kom. Miklošića: Vitae sanctorum, Viennae 1847.

Ako Matica ilirska običaje davati na veresiju na comisiju knjige, to onda i meni pošaljite po deset komada »Osmana« i drugog djela Gundulića — osim prije spomenutih — koje ja ću ovdje nastojati rasprodati i novce na vas poslati. S tom opaskom, da knjige Gundulića, kako

prije spomenutih pet komada tako i ovih šaljete na hrđavijoj karti, a ne na velinu — boljoj, jer ovdje gledaju ne što je ljepše već što je jeftinije.

Tude kod g. Babukića imade mojih knjiga: *Razlike pisme* preko 200 komada. Ja bih vas molio, da ih vi ovim načinom raspačate: svakom domorodcu koji uobičaje ilirske knjige rasprodavati, da mu barem 10 pošaljete, te da ih nastoje rasprodati, a njemu neka je jedanaesta na dar; cijena, pako, znade se, po 20 kr. sr. Novce te nek na vas pošalju, a vi ih na ime moje Matici ilirskoj predajte, s obavezom nadopuniti sumu od 50 for. sr. Dok bi, dakle, primili za spomenute moje knjige najmanje 5 for. sr., odmah tako učiniti bi mogli. Molim Vas, od ove moje želje hoće li išta moći izaći oli ne, prvim pismom odgovorite mi!

(List nema datuma ni mjesta odakle je pisan, pa ni potpisa samog Jukića! Vjerovatno je iz 1846. Primjedba I. K.)

XV

(Ljudevitu Gaju)

Visokoučeni gospodine!

Ne sumnjam da pameću vašom često pogledate na strane preko-unske i rastuženi uviđate da su još tmine kod nas! Kad će ove minuti, to još češće razmišljate!? I doista, to mišljenje i ta želja jest svih domorodaca, da nesretnu ovu ilirsku pokrajinu, poslije toliko stoljeća, jednoč već sunce od prosvjete ograne i obasja!

Visokoučeni gospodine! Nekoliko rodoljubne mladeži naumilo je s početkom nove 1847 godine jedno književno društvo zavesti, kog će cilj biti — protjeranje tmina neumitnosti iz ove nevoljne i od svakog zapuštene slavjanske

države. Naša želja velika je, istina, ali za toliko poduzeće vrlo malahna snaga! Sve je što nas tješi — *pouzdanje* u prijatelje narodnosti, u čemu ako ne budemo prevareni, zaista dobar napredak neće mimoići.

Među te prijatelje vas, gospodine, prvog brojimo, zato oprostite što vas na pomoć otprto i slobodno pozivljemo — milost od vas tražeći, da nam od nove godine tri istiska »Narodnih Novina« s »Danicom« za svaki manastir po jedan besplatno šaljete. Mi od vaše ljubavi ni malo ne dvojeći, s pouzdanošću, dok se u vašu milost preporučujemo, jesmo

V. gos. vašeg

na ime ostale braće

I. F. Jukić, franciskan

U Fojnici, 1 prosinca 1846. i Fra Blaž Josić, učitelj

XVI

(fra Grgi Martiću)

Dragi moj Ljubomire!

Primio sam 1 pletu, 3 »Plača« i »Pjesme« po Vladiću. Kazivao mi je Karaula vaše dogovaranje; on će nastojati s nama zajedno raditi i u književstvu, i u duhu vremena! Dok ne sklopimo društvo, mi cenzure uvesti ne možemo, buduć da smo u književnicima još oskudni! Politike da se prođemo, toga sam i ja mnijenja.

Liberica starih na prodaju više nemam nijedne, imam, pako, malih biskupovača još nekoliko, koje sam prodavao po 1 pletu, a otsad prodavaću po 3 groša, dakle ako ti ustreba, javi se. Ja sam davno u Zagreb poslao na štampu Abecedar latinski i ćirilski, i držim da je već počeo se štampati u 2.000 istisaka.

Dositejeve »Basne« nisu mi još stigle, a »Skladanje« Lucića 12 kom. ima i dva mjeseca da su mi došla, i blizo sva rasprodao — eto ti šaljem jedan kom. okviren i košta 50 kr. srebra. — Što me moliš da ti članke opremim do Vraza mojom prigodom, u mene druge prigode nema već pošta, koju valja platiti. Dragi prijatelju, ja scijenim da ti ne sumnjaš o mojoj dobrohotnosti prema tebi, i doista kad bih mogao, to ne bih uskratio te pomoći! Ali vjeruj mi, da sam se više od 50 for. zadužio, i ne znam odakle ću platiti. Međuto opet, ako je šta na malu i na tankoj hartiji, te imaš gotovo, pošalji do današnjeg dana, ja ću opremiti. Ja scijenim, da se Vraz ne bi nećkao platiti poštarinu iz Broda do u Zagreb, a do Broda pošalji sarajevskom poštom.

»Kolo« knj. V. još mi nije došlo, a pisao sam da mi više od 1 kom. ne šalju, buduć da i ove na mom vratu ostale su neprodate, i kome sam bio poslao, vratio mi je natrag ukaljanu.

Pošalji mi to pjesama što imaš prepisanih; istina da još nisam počeo porizovati, ali znaš da ih valja najpred po vremenu i sličnosti urediti.

Karaula, dok je od vas došao, sutra ujutro odmah je otišao u Travnik, odazvao ga je g. Musuneo, da bude deputat i reprezentant svih paroka latinskog obreda u vezirovu palaču na dojdućem općenitom saboru. Kad je pošao, preporuči meni, Kutleši i Frani Terziću, da brez odmicanja otvorimo učionicu! U utorak dogovarali smo se, u srijedu ljude obavijestili, a danas, fala Bogu na njegovom daru, otvorili učionicu i djece 36 dosad u učionicu došlo mi je. Ja sam vas trud na me dragovoljno primio: za ljubav božju, moga iskernjeg, a korist našeg naroda, koliko vremenitu toliko još većma duhovnu da Bog blagoslovi!

Čuo sam da je i vama Karaula preporučio da to isto učinite, pa vaš časni Discretorium zabranio. Dosta ružno čuti! Deder, brate, nastoj ti koliko god možeš oko ljudi tih tude, da što prija prodrete i otvorite! Ja sam sve poslove sad na stranu metnuo dok to ne uredim. Tako valja da i ti uradiš, jer doista to je djelo jedno najslavnije i najkorisnije za buduće naše biće.

Drugo ništa već srčano te pozdravljajući jesam

U Fojnici, 30 rujna 1847. Tvoj Jukić

XVII

(Ljudevitu Gaju)

G. Dr. Ljudevitu Gaju u Zagreb.

U Fojnici, 6 listopada 1847.

Mnogočasni gospodine!

S ovim pismom priklonito jednu molbu k vama upravljam: Frano Glavadanović, rodom odavle iz Fojnice, želeći tamo poći da se koliko prosvijetli i izobrazi, zamoli me da ga vašoj dobrohotnosti preporučim, ne bi li vi dobrotu imali s njime i primili ga u vašu službu — u tiskarnicu! — Pa poznajući ljubav vašu prama bijednim Bošnjacima, usudih se rečenog Franu vašoj uobičajnoj milosti preporučiti. — Momak je prost i dobrog držanja, zna čitati i pisati.

Za moj »Abecedar« i opet molim vas, da ga što prije metnete pod tisak, budući da smo naumili što prije zavesti učionice, dapače ja sam na 30 prošlog mj. ovdje već zaveo, i neimajući novog »Abecedara« stari djeci predajem, te tako ću dva posla imati; ja se uzdam, da mi tu milost nećete uskratiti.

Do tri dni poslaću vam po pošti na G. Žaka Kalendarium latinski, da ga vašim tiskom izdate do nove go-

dine, što bude troška primićete od ovdašnjeg starješine preko mene. Opširnije pisaću g. Žaku.

Drugo nemajući vam šta pisati, ostajem ljubeći vas! Pozdravite gg. Babukića, Vraza i ostale domorodce.

Vaš istinski prijatelj

I. F. Jukić, franciskan

XVIII

(Anti Kaiću)

Mili moj rođače Anto!

Po Musiću primio sam vaš dar: stihove na čast Gaju, a po Alaupoviću Pjesme Ljudevita Vukotinovića, na kojim obadvoma lijepo zahvaljujem.

Istina, da ti meni rijetko kao i ja tebi — pišeš, ali zato ništa ljubav naša na srcu valja da stoji — kao kod pravih prijatelja i rođaka.

Ovu knjigu predaće vam Franjo Glavadanović koji tamo polazi, eto pisao sam g. Gaju i preporučio ga, pa ga eto i tebi preporučujem, da ga odvedeš do g. Gaja i, ako je ikako moguće da ga primi u svoju tiskarnicu; ako li, pak, ne bi htio g. Gaj ol ne bi mogao primiti, to molim vas, da ga vi kako najbolje znate tude namjestite, jer će nam s vremenom sličnih ljudi trebovati — buduć da ćemo mi nastojati kupiti tiskarnicu, dok se još malo smirimo.

U Banjaluci nisam bio ima 4 godine, ali ću naskoro tamo.

. . .Karaula je iz Stambola stigao, a drugi još nisu. Provincija je predobila stranku Barišića. Naskoro mislimo narodne učionice otvoriti, a ja sam ovdje već otvorio, dolje u varoši najmio kuću, imam učenika preko 40.

Tu podavno poslao sam na g. Gaja rukopis od »Abecedara« za bosanske učionice, kad se stane tiskati, molim te budi pri korekturi, da se falinga ne uvuče!

Do nekoliko dana poslaću po pošti na Gajevog faktora 1 Žaka Kalendarium pro anno 1848. Moli vas i pozdravlja P. O. Karaula, da budete pri korekturi i da nastojite da se što prije dogotovi.

Mnogi su fratri poslije tebe pomrli, za koje mislim da si čuo?

Drugo nemam ti šta preporučivati, jer ljubezno vas grlim i pozdravljam

tvoj rođak F. Frano Jukić

U Fojnici, 6 listopada 1847.

XIX

(Ljudevitu Gaju)

U Travniku, 6 veljače 1849.

Časni gospodine!

Od gos. Babukića primio sam moje »Abecedare« u vašoj tiskarnici i vašim troškom tiskane. Na Vašoj darežljivosti i ljubavi ja vam svesrdno zahvaljujem i zahvalni će biti i ostali ovdašnji domorodci na vašoj milosti koju kao dosad tako i sada ukazaste nama Bošnjacima!

Pisao mi je Anto Kaić šta ste mi poručili po njemu uime mog zemljopisa; scijenim da vam je prikazao moj odgovor, na koje ja nadomećem da ću spomenuti zemljopis nastojati mjeseca ožujka svakako, ako Bog da, dogotoviti i po svoj prilici do vas ga glavom donijeti. Ovo dok vam javljam, i opet ovamo na vašoj ljubavi zahvaljujući, ostajem ljubeći vas i vašoj ljubavi preporučujući se, ostajem,

prijatelj I. F. Jukić, učitelj

XX

(fra Boni Perišiću)

Mili moj prijatelju fra Bono!

Kad sam vam posljednji put pisao, nadao sam se bolesti, ali ne tako brzo. Hvala Bogu mene je bolest strašna bila poklopila. Ja sam istina na noge se pridigao, ali ufanja nemam od potpunog ozdravljenja. Nek se božja volja vrši. Svaki dan želio bih odavde poći, ali slabost ne pripušta.

Vašu sam knjigu primio; provincijal mi je predao 42 plete u ime »Novina« za koje sam već pisao i novce opremio. U Zagrebu se ne mogu naručiti, već na posljednjoj pošti. Kazaće vam provincijal: »Novine« će dolaziti kao i dosad one iste. Ovo 60 groša za vascuo i još 22 groša što mi je fra Martin Nedić poslao po gvardijanu sutjeskom kad tude dođe, ostavite kod vas u račun što sam vam dužan, tako isto i od fra Mate Mikića što primite, bilježite u račun. Ako to 82 groša sutjeski gvardijan nije poslao, pišite mu od moje strane nek vam pošalje.

I ml. pošt. provincijal i vi ste mi naručivali za Banovu priliku, koja je eto skorom stigla, ali se je okvira zlatna pokvarila ponešto, s provincijalom sam se razgovarao, i on mi reče da vam je pošaljem, ali da je krijete od Prošikara i od sličnih natražnjaka. Košta 5 forinti — 15 pleta; brojte i ovo u spomenuti dug moj, pa ćete mi s vremenom sve javiti. Pozdravite mi fra N. Krilića; žao mi je što se nije navratio, ja bih se iz daljega svratio i zdrava obašao, a on mene bolesna ne htjede; nek mi štogod piše porad mojih kod njega na prodaju stojećih knjiga. Župnik Veksf. prvi tom cio je, u drugom biće continatio; a ni drugi ni treći još nije izašao ispod tiska. Da knjige dobavljate iz Zagreba, kojim putom? Ja vam

sam ne znam kazati. Ja sam svaki način evo deset godina kušao i tražio, pa, kako znate, po pô godine prođe dok mi iz Zagreba stignu! Do Broda mogao bi vam isti knjižar Lavoslav Župan slati, ali od Broda do vas to je muka, tim veća što nikog ne poznajete, a dok upoznate, dosta će vas truda i vremena stati. Meni su ovdašnji trgovci, riš̌ć. kršćani a katkad i Turci dobavljali, i valjalo ih je osim kirije opet mititi.

Ostajem ljubeći vas i grleći

U Travniku, 28 svibnja 1849.

Prijatelj I. F. Jukić, v. r.

Začudo mi je, da ona dva neprodana »Koledara« ne vrati mi?? Tim više što bi meni jedan trebao.

XXI

(fra Boni Perišiću)

Mili moj prijatelju fra Bono!

Knjigu vašu od 30 stud. primio sam i u njoj 7 kom. st(arih) nov(aca), na kojim lijepo zahvaljujem i zajedno preporučujem da mi sve i koje ste vratili i bosanske i dubrovačke kupite i pošaljete što prija, a koliko zasjeći bude, poslaću vam odmah pare; to nek vam je dobro preporučeno.

Uime knjiga koje sam pisao da mi vratite, osim što ste po Kriliću poslali, ništa nisam više primio, a po Kriliću fra N. ove su bile:

1 »Dog. Sveta«, 1 »Talianke«, 2 »Iskrice«, 1 »Elizabeta«, 1 »Župnik Vek.« i 1 »Kol.« vel. ove rekoh, i

druge nikakve! Najviše sam želio »Pjesmarice« pošaljete, za koje opet preporučujem da mi sve povratite *Piesm.* što nisu prodane, a ima ih kod vas 6 istisaka po dvije sveske, od kojih pisali ste mi da ste dvije prodali, jedne, recimo, da ste u biblioteku metnuli, ostaju dakle 3 neprodane, ako ste ih prodali, to je i bolje.

U knjigi spominjete da ste prija poslali, ali ja ne znam po komu? Da ne razumijete po fra Nikoli Kriliću, ol još po komu? — Uime 1 kol. ja nisam nijedne knjige mogao vaše zasad naći, što ste mi u Travnik pisali, već samo sam bilježio što kad sam vam slao, i šta ste mi plaćali i šta još kod vas ostaje, dakle mogao sam se prevariti jal ja jal vi. Zato sad nek stoji, ako se ne izbistri, nije velike ni štete. Ostale pak ovamo mi poslate knjige Vaše čuvam, a i vi moje čuvajte. Za knjige koje preporučujete, ja sam evo po drugi put pisao, zato kad stignu, nastojaću što prija poslati. Male »Pučke kalendare« što su neprodani, vratite mi, tako isto i »Zabavne čitaonice«, »Sveta Dogod.« i »Seljanke«, ako je koja pretekla od prodaje, i suviše od biblioteke, vratite. — Pozdravite pošt. gvardijana, vikara, meštre, fra Nikolu i ostale prijatelje. Čestitam vam božićnje blagdane i Novu godinu, Bog vas poživio rodu i redu korisni da budete mnogo godina!

U Varcaru, 14. prosinca 1849. Tvoj Jukić v. r.

XXII

(fra Marijanu Šunjiću)

Mnogopoštovani oče i dobročinitelju moj!

Više vremena prošlo je da Vam ništa pisao nisam; što slabo zdravlje, što mnogi poslovi to prepriječiše. Znam da i vi, mnogo posla imajući, volite da vam se često glava

ne razbija s čestim mojim knjigama. Međuto oprostite što sam vam i s ovim dosadan! Iz priloženog ovdje pisma opazićete nekog domorodnog društva namjeru, kako žele u svim nahijama nekoliko potpisa učiniti, dva čovjeka pouzdana — jednog ristjanina i jednog krstjanina — poslati s ovim potpisima najprije u Zagreb k g. B.(anu), zatim u Beč, Biograd, ovdje uzevši preporuke, u Carigrad — i s pomoću internuncija ruskog i austrijanskog nastojati da Porta zadovolji narodnoj želji.

U tako važnoj stvari nisam mogao propustiti da vam ovu stvar ne javim, želeći znati šta vi o tome mislite. Ako mi franciskani po običaju dosadašnjem stanemo naše od narodnih interesa cijepati, i samo što je naše cijeniti, to unaprijed znam šta ćete mi odgovoriti: »Nije tomu vrijeme! Na nas to ne spada.« Ali ja se od vas nadam da ćete mi utješiteljnije odgovoriti i spomenuto pismo u čemu vidite da je nepotpuno, ispraviti dostojati se. Učinite tu ljubav te mi otpišite preko fra Ilije Katavića.

Srećne vam božićne blagdane i početak Nove godine čestitam, Bog vas poživio rodu i redu našemu na mnogaja ljeta!

Fra Anto pozdravlja zajedno sa mnom Vas i svu časnu obitelj redovničku.

U Varcaru, 14. prosinca 1849.

Ponizni brat fra Frano Jukić

XXIII

(fra Boni Perišiću)

Mili prijane!

Na vašu posljednju od 2. sječnja odgovaram: knjige koje ste jedanput na konat knjižnice uzeli, nemojte mi ih vraćati, već samo one koje se nisu mogle rasprodati; a ni

ove sve: »Plača«, »Abecedara«, i Vicića »Pis(me)« nemojte mi vraćati, neka stoje kod vas, ako još ko htjedne kupovati: »Plači« gr. 3, Vicića Pis(me) 1 pl. a »Abecedar« po ½ plete. — U Zagreb poslao sam prija 6 mjes. 150 pl., naručio sve nove knjige, pa evo još do danas ni odgovora ni knjiga. Zato ću još malo počekati, pak ako ne stignu, poslaću što još tvoga kod mene ima; a ja sam sve sračunao i još ja moram tebi oko dvadeset i dvije plete dati. Međuto pisao sam u Travnik na Katavića, da nešto moga duga onde naplati, te da ti pošalje 8—10 pleta, koje kad vam — i ako vam — dođu, javite mi! U ime ono 100 pl. studenog 1848 poslanih na me, ovako se ima razumjeti: provincijal meni je pisao da uzmem od fra Ive Krilića na njegovo ime 100 pleta, a on da će položiti gardijanu, a pisao mi je da ćete vi javiti na koju svrhu, i tako je bilo. — Što mi napominješ o staroj mržnji, o izgubljenoj nadi itd., fratri, osobito stari, kanoti ljudi bresposlenjaci, boljeg šta i ne znaju činiti; oni su nas, istina, jednoč prevarili: obećali nam zlatne planine dok nas u svoje mreže upletoše; ali ovo neka nam za nauk služi: nek se inade, neka nas mrze, nek čine partite, ali osim nas mlađarije. Mi radimo, pišimo, učimo nas i druge ne samo da budu *fratri bosanski* već i domorodci slavenski. Vi imate lijepu zadaću, da mladež, kojoj ste učitelj, osim teoretičkog skolasticizma, naučite ih praktičku školu: da budu, istina, pravi redovnici, ali da se redovništvo ne uzdržaje u onim pogreškama koje su našu provinciju okužile; a te pogreške znate koje su. Svaki radimo više za mladež nego za nas iste, pak nas nada prevariti neće; koliko god nas neprijatelji smetali, ako mi stazom kreposti ushodimo, prodrt ćemo. Fractus si labitur orbis Imp.

Što se tiče »kase«, njezina je svrha dobra, samo kad bi se s njom onako postupalo; eto i ja sam dao dva talira; drago bi mi bilo kad biste mi mogli sviju »darovnika«

imena i koliko je koji dao prepisati i poslati. Pozdravite mi Baltića; drago mi je da je srećno vidio opet svoju otadžbinu. Hvala mu na poslatom daru! Pozdrav i Laziću, njegovu sam knjigu primio. Lagah još nisam primio, ako primim, poslaću mu.

Ja sam svakako namislio sad u pramaljeće poslati na štampu knjige: »Prijatelj bosanski«. Do 20 dana mislim ga zgotoviti i provincijalu na pregledanje poslati. Ovo će djelo, ako imadne prenumeranata, izlaziti svake godine. Članci su za ovu godinu sljedeći: I. Zemljo- i državopisni pregled turskog carstva u Evropi. II. Starine bosanske. III. Životopis fra Mate Benlića, biskupa biogr. IV. Književstvo bosansko. V. Narodne pjesme. VI. Nar. pripovijetke. VII. Nar. poslovice. VIII. Nar. zagonetke. Vi o ovome nikome ništa ne kazujte, a svoje mi mnijenje priopštite. Pozdravi mi sve znance i prijatelje. Tebe osobito ljubeći ostajem

U Varcaru, 27. siječnja 1850. Tvoj Jukić

XXIV

(Ljudevitu Gaju)

Dragi moj gospodine Ljudevite!

Želja je moja bila ovamo došavši pisati vam i zahvaliti na vašoj dobroti i uljudnosti iskazanoj od vas prama meni, ali sam čekao štogod izvjesnog, da vam, ako će biti i kasnije priopštim. — Što ste vi preporučili, a ja obećao, to sam po mogućnosti radio kod ovdašnjih Slavjana. . . g. *Pejakovića* najmučnije sam obavijestio o vašim dobrim namjerama: da vi želite sada svojski raditi itd. g. Miklošić začudio se je odviše, da ja drugo govorim o vama, a da

drugačije od drugih čuje? Društvo na akcije za knjigotrštvo nikojim ne može iz glave da izbije! Ja sam im naveo priliku od tri brata, koji kad su na troje podijelili baštinu, svakom malo zapalo, brzo sva tri propala ... Najpotlam sam ih uvjerio da sa svojim društvom neće mnogo uspjeti, a to zato, jer nemaju čovjeka okretna, kao što je g. Gaj? Ovo se je vrlo dopalo; opomenuo sam ih na njihove pogovore, da vi sad ništa ne radite, da se obazru na okolnosti mučne, a protivno će se naskoro uvjeriti itd. itd.

Ovdje sa Slavjanima dobrõ sam se upoznao, kad se sastanemo kazaću Vam. Moje djelo *Bosanskog prijatelja* teško čekaju i željno ispituju kada će biti gotovo? Dakle, gospodine, ako niste metnuli pod tisak, to vas molim da ga što prije mećete, da se ne hvatamo u laži, jerbo sad, kad je objavljeno i kad svako željno iščeka, ako kasno izađe, gubi pola cijene; nek vam je, dakle, svesrdno preporučeno da ga mećete pod tisak; istisakah od 1.000 ništa manje.

Danas je bila u 10½ ura deputacija kod g. bana, predvodio je Štrosmajer, i ja sam tude bio. Potlam g. biskup prikazao me banu, komu je drago bilo. Od *Jelačkinje* reče, da mu se dopala, reče: *Kano Kačić dobro pjevate.* G. *Štrosmajer* primio se je svojski moga posla, danas je predao pisma g. banu, a kasnije će Schwarz Kulmeru, Bachu itd. Ban sutra polazi *zaista* preko Varaždina, ja ću u utorak. Kod g. Milivoja bio sam, on reče mi da je dobro da kušam ovim putem, zatim preko srpske Agencije. Pozdravite vašu gospoju, prijatelja Čavlovića i mladu gospodičnu od strane njezina oca, komu sam predao poslane stvari.

Danas će biti gotov carski manifest na Hrvate, kog će ban sobom ponijeti: čujem da će do sabora budućeg ostati sve pri starom upravljanju po banskom vijeću. Flug,

kažu, doći će tamo da organizira Hrvatsku. Od ovih novosti ne treba da šta pišete u novine.

Ljubeći vas iskreno, ostajem

U Beču, 21 lipnja 1850.

istinski prijatelj

I. F. Jukić

XXV

(Ljudevitu Gaju)

Mnogocijenjeni gospodine!

Kako sam otišao od vas ništa ne čujem, jeste li »*Opisanje Bosne*« metnuli pod tisak i dokle će gotovo biti? Ja bih želio da što brže bude gotovo, a kad bude gotovo, od ono mojih 100 istisaka 30 podajte županima na moj konat na rasprodanje; 10 istisaka, lijepo vezanih, neka bude na moj račun, te mi ih zajedno spremite sa »*Abecedarom*« mojim, koga dajte onako meko uvezati, kao i prvo izdanje, te pošaljite u Sisak na g. *Franu Kernera*, u Gradišku Staru na g. Adama Vemera, ekspeditora, u Banjaluku na g. Đorđu Delića, trgovca,to vas molim da učinite što prije.

Novoga to imamo da je Omer-paša danas krenuo se iz Banjaluke put Krajine sa 4.000 vojnika i 13 topova; na putu u Varcaru prikazao sam mu jedan istisak »*Bos. prijatelja*«, to mu se vrlo dopalo, pisao mi, te sam za njim došao u Banjaluku; malo me je prijatnije primio nego Jelačić, i moje mu je ime *radi književnosti* više poznato, i to kao turskome paši i otomanskom seraskeru, nego hrvatskomu banu i austrijanskomu feldcegmajsteru. Omer-paša on je ne samo Hrvat, nego i Slavjanin i domorodac,

odveć uljudan i razborit; dvaputa sam kod njega preko dva sata bio, nadario me sa 500 groša; naredio mi da zavedem jednu općenitu u Bosni korespondenciju političku i da mu šaljem uredna izvješća. Iz velike moje k vama privrženosti samo za vas ovo javljam vam, želeći da tajno ostane ovo o meni i Omer-paši, što vam pišem, nek ne ide u novine, ni na ulice. . .

Dobro bi bilo, da vi učinite jedno podvorenje Omer-paši na bosanskoj granici i da mu Bosnu preporučite; ako vam austrijanska politika ne smeta? — Za »Novine« vaše sad vam nemam kad pisati, već nastojaću što prije. Želio bih znati kako prolazite s »Bosanskim prijateljem« i možete li pod istim ugovorom drugi svezak primiti? To javite što prije: do dva mjeseca drugi ću vam svezak poslati.

Pozdravite vašu gospoju, Čavlovića i sve prijatelje.

Ljubeći vas ostajem

iskreni prijatelj

U Banjaluci, 8 rujna 1850. I. F. Jukić

XXVI

(fra Boni Perišiću)

Dragi moj fra Bono!

Ja sam tvoju posljednju primio: »Kolendar« sam ti ja zaista spremio, ali ga je neko spedno iz tvoje sobe, na to pazi! Mjesto čitanke mogao sam se prevariti, te ti spremiti dva stol... Eto ti sad: 10 *Bos. prijatelj*, pet si platio, eto 1 Kolend(ar) i 1 Čitanka. Dobro nije još ištampan. Ja sad nemam kad računati. To opremi u Sutisku. Pozdravi Karaulu, nek mi oprosti da »Bukvara« ne šaljem, zato što

ih sad ne mogu ponijeti. Novog bih ti imao mnogo koješta pisati, ali pustog vremena nemam da se naspavam. Omerpaši poklonio sam *Bos. prijatelja*, to mu se dopalo, darovao me s 500 gr. On je moje članke od 10 godina čitao u »Danici«, on je domorodac etc. etc. Naložio mi je da zavedem opće dopisivanje po svoj Bosni, što se god dogodi važna, da mu javljam etc. etc., trud veliki. Omerpaša cijeni me i moje savjete rado sluša, zato kod njega za kršćanstvo nadam se da ću mnogo izraditi moći etc. Ti od ovoga ne kazuj ništa nikomu. Ostaj s Bogom i ljubi ljubećeg tebe.

Eto ti »Kastriota« k: 30.

Varcar, 17. rujna 1850.

Tvoj Jukić

XXVII

(Ljudevitu Gaju)

U Varcaru, 28 studenog 1850.

Velecijenjeni gospodine!

Ja sam ostao dužan vama zahvaliti na ime časnog pjesnika *Jelačkinje*, koji mi je to preporučio i kome je je vrlo milo bilo viditi onako lijepo utištenu, od koje vi niste troška štedili da što ljepša i ugodnija izvanjskim vidom postane; ja vam dakle sad na ime njegovo zahvaljujem, a i od njegove strane slijediće vam lijepa zahvalnost. — Isti spomenuti pjesnik ovo iznova sastavio je: *Pjesmu na slavu biskupa Štrosmajera*, te je sad šaljem, da ako vam se vidi vrijedna, da je tiskate kao i *Jelačkinju*, o vašem trošku, samo da na me nekoliko istisaka pošaljete, a ostalo nek je na vaše razređenje; to vas moli spo-

menuti pjesnik, a i ja od njegove strane a i od moje. Istina, znademo mi da imate dosta preko reda troškova, ništa nemanje usuđujem se i ja napastvovati vas, što ne bi bilo uputno, da mi nije vaša domorodna ljubav poznata.

U ime II sveska »Bosanskog prijatelja« pisao sam vam jesenas, a i kasnije preko Kaića pitao: hoćete li pod prijašnjom pogodbom primiti trošak na se; odgovora još nemam. Molim vas da mi preko Kaića javite što brže u ime toga, drugo u ime ove *Pjesme,* hoćete li je tiskati oli ne? — Tako isto molim da učinite i s *Opisanjem Bosne* — kad gotovo bude — onako kako sam pisao vama i kasnije Kaiću. S ovim ostajem ljubeći vas i pozdravljajući; pozdravite vašu gospoju i malu djecu.

Iskreni prijatelj

I. F. Jukić

XXVIII

(fra Grgi Martiću)

U Drenju, 10 srpnja 1856.

Mili moj prijatelju Martiću!

Pismo tvoje od 11. lipnja primio sam. Ja zahvaljujem na brizi i trudu kog ulažeš kod časnog Vezira za moj povratak! Vjeruj, prijatelju, da mi je ovdje zdravlje tako klonulo da nema dana da mi što ne fali, sad u ovim burnim okolnostima, ali mi ovdje zrak nikako ne prija, mnogo sam zdraviji bio u Italiji i Dalmaciji, al šta ćemo kad je tako.

Piše mi Vranicany iz Biograda da je on, istina, opremio moje knjige po konzularskom poštardžiji do u Brod,

ali se ne sjeća na koga, zato tebe moli da tuđe u konzularnoj kancelariji potražiš cedulje poštanske od ono doba, tj. mjeseca ožujka g. 1852., što vas i ja molim, nećemo li u trag unići, premda on piše, ako se ne nađe, da će dragovoljno isplatiti.

Ljubeći te i pozdravljajući jesam

stari prijatelj

I. F. Jukić

XXIX

(fra Grgi Martiću)

Stari moj prijatelju i domorodče!

Na časno pismo tvoje od 5. veljače o. g. sad se istom odužujem. Evo će naskoro biti po godine da se bolestan sve jednako po postelji prevrćem. Ozdraviti se ne more, umrijeti se ne da. Istina da mi je sad nešto bolje nego je bilo zimus, kad sam bio i svetotajstvim umirućih proviđen, ali pri svem tome još sv. mise ne mogu govoriti. Ako mi ikoliko bude bolje, moraću ići u Peštu ol u Beč da tražim ljekarsku pomoć, ako se pomoći može. Bio je ovdje naš Sukić desetak dana i prepisao mi salep da pijem, pa ništa bolje — bolest se uvijek povraća. Ovdje prilažem pismo, koje molim da ga predaš u tavnici gdje je naš Šokčević; tu se nalazi taj Đorđe Damjanović iz Varcara, moj negdašnji učenik; njega priju porad neke djevojke i hoće silom da ju uzme etc. Molim te, porad starog prijateljstva, da mu koliko možeš pomogneš da se te bijede oslobodi. Još ću te moliti da mi, ako je kod tebe, *putopis u Carigrad* pok. Dropulića pošalješ na službu, i ako

nije kod tebe, da mi ga nastojiš nabaviti erga restitutionem. Mene premda bolest tare, ništa nemanje pomalo se i sad bavim književstvom — i ako mognem ikako, nastojaću moje »Putovanje« dovršiti. Pozdravi Ljubića i sve ostale moje tude znance, kanoti Pepu Stipu Knezića s cijelom njegovom familijom, Niku Pavlovića Livnjaka, Niku Škarića, Maru Tominu, Ristu Radulovića itd.

P. P. Nadam se da će tamo oko Uskrsa prispjeti moj rođak *Anto Kajić* u ime tiskarnice; molim te budi mu na ruci, nećemo li i mi tu sreću doživiti da imadnemo bosansku tiskarnicu.

Ljubeći te i pozdravljajući ostajem

U Đakovu, dne 25. ožujka 1857.

Tvoj I. F. Jukić

SKENIRAO
ANES / Jack
2/7/2009